

みんなくりポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХ зууны Монголчууд /2/ :
Социалист Монголын улс
төрийн амьдрал

メタデータ	言語: ru 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: I., ルハグワスレン, 小長谷, 有紀 メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001396

Цогт-Очирын Лоохууз

1 1930-аад оны үеийн Монгол орон.	11 Би эрдмийн зэрэг хамгаалахаар болов.
2 Бага сургуульд.	12 Ю. Цэдэнбалыг би ингэж шүүмжлэв.
3 Улаанбаатар хот орж ирсэн.	13 МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал.
4 Би Намын шинэ хүчний сургуульд орлоо.	14 Манайх гэдэг айл.
5 МАХН-ын Төв Хороонд.	15 Атар газрыг эзэмшиж эхлэв.
6 Ю.Цэдэнбал.	16 Бидний зөв.
7 Би ЗХУКН-ын Дээд сургуульд сурахаар явлаа.	17 “Эсэргүү Лоохууз”.
8 МАХН-ын ТХ-ны Марксизм-Ленинизмийн тасагт.	18 Монголын уламжлал.
9 Би Говь-Алтай аймагт ирлээ.	19 Шоронд.
10 Намайг “САА-нуудыг удирдах газар”-ын даргаар томилов.	20 Хорин жилийн дараа Ю. Цэдэнбалыг халжээ.
	21 Монголд ардчилал, шинэчлэл өрнөж эхэллээ.

1 1930-аад оны үеийн Монгол орон.

Ичинхорлоогийн Лхагвасүрэн (цаашид **ИЛ**): Цогт-Очирын Лоохууз таныг 20-р зууны Монголын хамгийн алдартай улс төрчдийн нэг гэж ард түмэн үнэлдэг. Энэ удаагийнхаа ярилцлагыг таны бага насны амьдралаас эхэлбэл ямар вэ? Та хэдэн онд, хаана төрсөн бэ? Та өөрийн бага нас болон аав, ээж, ах, эгч, дүү нарынхаа тухай бидэнд ярьж өгнө үү?

Цогт-Очирын Лоохууз (цаашид **ЦЛ**): За. Хол газраас ирж, монголчууд бидний амьдралыг сонирхож байгаад би их баяртай байна. Би 1923 онд, Монголын баруун хязгаарт, Монгол Алтайн их нурууны Говийн Алтайн уулсын дунд төрсөн хүн. Би хулгана жилтэй хүн. Миний төрсөн нутаг Улаанбаатараас 1.000 гаруй км-ийн алсад байдаг юм. Засаг захиргааны хуучин хуваариар бол Засагт хан аймгийн Засагт ханы хошуу, одоогийнхоор бол Говь-Алтай аймгийн Чандмань сумын нутаг юм. Манай гэр Ботгоно гол гэдэг газар зусланд байхад би төрсөн юм гэнэ билээ. Миний аав Равжаагийн Цогт-Очир гэдэг хүн байв. Тэр нийгмийн гарлын хувьд тайж юм.

И Л: Цагаан ястай хүнийг тайж гэдэг биз дээ.

Ц Л: Тийм. Чингис хааны “алтан ураг”-ийн удмын цагаан ястай

хүмүүсийг тайж гэдэг шүү дээ. Миний эцгийн аав Равжаа тойн гэдэг хүн байв. Тэр хөх номин жинстэй, угсаа залгамжилсан тайж хүн байж. Түүний ах, дүүс нь Гончиг тайж гээд, хэн, хэн тайж ч билээ, зөндөө олон тайж нар байлаа. Тэд нар удмаараа тайж хүмүүс байв. Равжаа тойны хүү нь болох манай аав тайж угсааны хүн байна биз дээ. Манай нутагт Чингисийн удмын, тайж угсаатай “Хөх Дангийнхан” гэдэг нэг хэсэг, төрөл хүмүүс байсан юм. Миний эцгийн удам бол тэд нараас гаралтай юм билээ.

Миний ээж бол Баатарын Лхамжав гэдэг хүн байсан юм. Түүний аав Халгай Баатар бол Богд хаант Монгол улсын үед баруун хязгаарыг хамгаалах цэрэгт явж байсан хүн. Тэднийх зургаан сайхан охинтой айл байж. Ууган охин нь миний ээж юм билээ.

Бид нар чинь эцэг, эхээсээ ах, дүү тавуулаа юм л даа. Би дээрээ хоёр эгч, нэг ахтай, доороо нэг охин дүүтэй хүн. Би айлын дөрөв дэх хүүхэд нь байгаа юм. Намайг бага байхад миний хоёр эгч хоёулаа айлын эхнэр болоод, нэг нь 2 хүүхэдтэй, нэг нь 5 хүүхэдтэй айлууд болжгоосон. Тэд нар малаа маллаад л амьдарцгааж байв.

Миний аавыг 1932 онд Дотоод яам баривчилж, одоогийн Завхан аймгийн “Улиастайн шорон”-д хорьсон юм. Би аавынхаа баривчлагдсантай холбогдуулаад энд товчхон түүх ярья л даа.

1921 онд Монгол оронд Ардын хувьсгал яллаа. Энэ үеэс Ардын төр, Ардын засгийн газрын үйл ажиллагаа эхэлдэг юм. 1924 он хүртэл Монголд социализмыг байгуулах уу, үгүй юү гэдэг нь тодорхой бус байлаа. Тэр үеийн Ардын төр, Ардын засгийн удирдлагууд энэ асуудлаар нэгдмэл санаа бодолтой байсангүй. Нэг хэсэг нь социализм байгуулахаас эрс татгалзаж байхад бас түүнийг дэмжих хандлагатай нэг хэсэг хүн байсан юм шиг байгаа юм. Ийм байдалтай байсаар 1924 онтой золгожээ. 1924 он бол Монголын шинэ үеийн түүхэнд эргэлтийн шинжтэй он болсон юм. 1924 оны 5-р сард Монголын Бурхны шашны тэргүүн Богд Жавзандамба хутагт таалал төгсжээ. Бурхны шашин бол Монголын нийгэмд үлэмжийн их нөлөөтэй байлаа шүү дээ.

Богд Жавзандамба хутагт бол Бурхны шашны тэргүүн төдийгүй Монголын төрийн тэргүүн байлаа. 1921 оноос өмнө тэр Монголын хэмжээгүй эрхт хаан байв. Ардын хувьсгалын дараа Ардын засгийн газар түүний эрх мэдлийг нь хязгаарлаад хэмжээт эрхт хаан болгосон юм. Монголын шинэ үеийн түүхчид, эрдэмтэн судлаачид, Богд Жавзандамба хутагтын таалал төгссөн шалтгааны талаар үнэн үгийг хэлэх байх гэж би найдаж байна. Түүнийг таалал төгссөний дараа өрнөсөн улс төрийн олон үйл явдлууд ийм зайлшгүй шаардлага байна гэдгийг харуулаад байдаг юм.

Богд Жавзандамба хутагтын таалал төгсөхийн өмнөхөн 1923 оны 2-р сард бас нэг хүн нас барсан юм. Энэ бол 1921 оны Ардын хувьсгалын

удирдагчдын нэг Д.Сүхбаатар юм. Д.Сүхбаатар бол энэ хувьсгалын удирдагч нарын дотроос хамгийн шалгарсан удирдагч, халуун эх оронч хүн гэж Монголын ард түмэн үнэлдэг юм. Монгол Ардын Хувьсгалт Нам (МАХН)-ын түүхэнд “Д.Сүхбаатар хатгаа авч, бие нь муудаад нас барсан!” гэж тэмдэглэдэг юм. Гэвч “энэ бол түүний нас барсан шалтгаан биш!” гэж эргэлздэг хүн олон байдаг юм. МАХН-ын үзэл суртлаас ангижирсан түүхчид энэ талаар үгээ хэлнэ биз ээ.

Богд Жавзандамба хутагтийг ийнхүү таалал төгссөний дараа Монголын улс төрийн амьдралд олон үйл явдлууд зэрэгцэн өрнөсөн юм. Удалгүй 1924 оны 11-р сард Улсын анхдугаар их хурал хуралдаж манай анхны Үндсэн хуулийг батласан юм. Энэ хуулинд манай улсын засаглалын хэлбэрийг “Бүгд Найрамдах Бүрэн Эрхт Ард Улс” гэж тодорхойлсон байна. Ингэж хаан ширээг дахин залгамжлуулахгүй байхаар шийджээ. Энэ бүгдийг МАХН шууд удирдаж байлаа шүү дээ. Энэ үед МАХН бол засгийн эрхийг барьдаг улс төрийн цорын ганц хүчин байлаа. Монгол орны хөгжил, ард түмний амьдралтай холбоотой бүх асуудлыг энэ намын бодлогоор тодохойлж байлаа.

1924 оны 8-р сард МАХН-ын 3-р Их хурал хуралдаж Монгол орны ирээдүйн хөгжлийн чиг, шугамын тухай асуудлыг авч хэлэлцсэн байна. Тэгээд Монгол орныг цаашид “Хөрөнгөтний бус замаар хөгжүүлнэ!” гэсэн улс төрийн бодлогын чиг шугамыг дэвшүүлж баталжээ. Энэ чиг шугамыг “МАХН-ын жанжин шугам” гэж нэрлэсэн байна. Ийм чиг шугам батлахыг их хуралд оролцсон МАХН-ын удирдлагын нэг хэсэг нь маш хүчтэй эсэргүүцсэн байна. Гэтэл хурлын явц дундуур тэднийг бүгдийг нь баривчлаад, үг дуугүй буудаж алсан аймшигт хэрэг явдал гарчээ. Ингэж буудуулж амь насаа алдсан хүмүүсийн дотор Ардын төр, Ардын засгийн томоохон зүтгэлтнүүд багтаж байсан юм.

Ийм эмгэнэлтэй хэрэг явдал гарахад “Коммунист интернационал” (КОМИНТЕРН–товчлол.) томоохон үүрэг гүйцэтгэсэн гэж Монголын түүхэнд тэмдэглэдэг юм. “Коммунист Интернационал” бол Орос оронд ялсан Октябрийн социалист хувьсгалын удирдагч В.И.Лениний санаачлагаар 1918 онд байгуулагдсан олон улсын ажилчны хөдөлгөөний байгууллага юм. Коминтерний Гүйцэтгэх Хороо нь Москвагаас үйл ажиллагаагаа явуулж байлаа. Энэ байгууллагын гол зорилго нь “дэлхийн социалист хувьсгал”-ыг орон болгонд ялуулах явдал байлаа. “Дэлхийн социалист хувьсгал”-ын тухай онол нь анх 19-р зууны дунд үед Германд буй болсон юм. Энэ онолын үндсийг К.Маркс, Ф.Энгельс нар тавьжээ. Тэд нар “Социалист хувьсгал нэг оронд ялаад амжилт олохгүй. Түүнийг олон улсын хөрөнгөтнүүд нийлээд дарчихна. Тийм учраас орон бүхний пролетари нар хүчээ нэгтгээд социалист хувьсгалыг

орон бүхэнд зэрэг ялуулах хэрэгтэй!” гэж сургаж байсан байна. Тэр хоёр 1848 онд бичсэн “Коммунист Намын тунхаг” гэдэг алдартай бүтээлдээ анх энэ санаагаа дэвшүүлжээ. Тэд нар “Орон бүхний пролетари нар нэгдэгтүн!” гэдэг алдартай лоозунгоо энэ үед анх дэвшүүлж байв. 1924 он хүртэл Коимнтерний үйл ажиллагааг В.И.Ленин удирдаж байлаа. 1936 онд олон улсын ажилчны хөдөлгөөний энэ байгууллага өөрөө тарсан юм. Байгуулагдсан цагаасаа хойш 20 шахам жил “Дэлхийн социалист хувьсгал”-ыг орон болгонд ялуулах гэж янз бүрийн “террорист” ажиллагаа явуулсан боловч ямарч амжилтанд хүрээгүй нь ийм шийдвэр гаргахад нөлөөлсөн байх.

МАХН-ын түүхэнд 3-р Их хурал онцгой байр суурийг эзэлдэг юм. Энэ үеэс эхлээд Монголын угсаа залгамжилсан ноёд, тайж нарын зэрэг дээд язгуурын сурвалжит хүмүүс, Монголын Бурхны шашны дээд лам нарыг дарлагч анги гэж үзэх болсон юм. Ингээд тэднийг “ангийн дайсан”, “хувьсгалын эсэргүү нар” гэж тодорхойлоод, шууд устгах бодлогыг хэрэгжүүлж эхэлсэн юм. 1923 оны 1-р сард Ардын засгийн газраас “Монголын олон засаг ба засаг бус ван, гүнгийн эрх хэмжээний дүрэм”, “Монгол улсын нутгийн захиргааны дүрэм” гэдэг баримт бичгүүдийг батлан гаргасан байлаа. Энэ хоёр баримт бичиг бол Монголын угсаа залгамжилсан ноёд, тайж нарыг нийгмийн амьдралаас шахан зайлуулж, “ангийн дайсан”-ны хувьд устгахад чухал үүрэг гүйцэтгэх ёстой байж.

Гэтэл МАХН-ын 3-р Их хурлаас хойш МАХН-ын дотор энэ асуудлаар дахин санал зөрөлдөж, хагарал гарсан байна. 3-р Их хурлын шийдвэрийг хэрэгжүүлэхээс татгалзаж, түүнийг эсэргүүцсэн нэг хэсэг гишүүд МАХН-ын удирдлагад байсан байна. Тэднийг “баруунтан” гэж түүхэнд тэмдэглэдэг юм. Харин энэ шийдвэрийг дэмжиж, түүнийг нэн даруй хэрэгжүүлэхийн төлөө ажиллаж байсан нэг хэсгийг нь “зүүнтэн” гэж нэрлэх болсон байна. Эд нарын тэмцэл нилээд хэдэн жил үргэлжилжээ. Эхэн үедээ “баруунтан” нь дийлэх хандлагатай байсан байна. Тэд нар ард олонд өөрсдийн чадал чинээгээрээ хөрөнгөжиж, чинээлэг амьдралтай болохыг уриалж байсан байна. Энэ бодлого ард түмний зүгээс ихээхэн дэмжлэг авч байж.

Гэвч “баруунтан”-ууд сүүлдээ ялагджээ. 1928 оны 10-р сард МАХН-ын 7-р их хурал хуралдаж “баруунтан”-уудыг МАХН-ын удирдлагаас гаргаж, МАХН-ын гишүүнээс хөөсөн байна. Эд нар хожим бүгд баривчлагдаж, цаазлуулсан юм. Энэ үеэс эхлээд МАХН-ын удирдлагад “зүүнтэн”-үүд олонхи болж, өөрсдийн бодлогыг хэрэгжүүлж эхэлжээ. Тэд нар МАХН-ын 7-р их хурлаас “дарлагч анги”-ийг эдийн засгийн хувьд хүчин чадалыг нь устгах зорилт дэвшүүлсэн байна. Ингээд хөрөнгөтэй чинээлэг иргэд, эртний сурвалжит ноёд, тайж нарын өмч, хөрөнгийг нь

хураан авах шийдвэр гаргасан байна. 1929 онд Улсын Бага хурлын дэргэд “Өмч, хөрөнгө хураах улсын төв комисс” байгуулагджээ. Энэ комисс бүх орон даяар өмч, хөрөнгийг хураан авах ажлыг удирдсан юм.

Энэ ажлын хүрээнд Монголын Бурхны шашны сүм, хийдийн өмч, хөрөнгө, түүний мэдэлд байгаа малыг нь хураан авч эхэлсэн юм. Энэ ажил “жасын кампани” гэдэг нэрээр Монголын түүхэнд орсон юм. 1930 онд “зүүнтэн”-үүдийн удирдлагын дор МАХН-ын 8-р их хурал хуралдсан юм. Энэ их хурал ард түмний хувийн өмч болсон малыг нийгэмчилж хамтралуудыг олноор нь байгуулах шийдвэр гаргасан юм. Ингээд ард түмний хувийн өмч болсон малыг хүчээр нийгэмчилж эхэлсэн байна. Энэ бол “Монгол оронд социализмыг түргэвчлэн байгуулах зорилгоос урган гарсан шийдвэр юм!” гэж тэр үед МАХН-ын удирдлагад олонхи болж байсан “зүүнтэн”-үүд өөрсдөө тайлбарлаж байсан юм. Монголын Бурхны шашны сүм, хийдээс хурааж авсан малыг шинээр байгуулагдаад байсан хамтралуудад өгч эхэлсэн байна.

1930 онд МАХН, Ардын төр, Ардын засгийн газар Монгол улсын “Гадаад худалдааны улсын онц эрх”-ийг тогтоосон юм. “Гадаад худалдааны онц эрх” улсын мэдэлд шилжээд, хувийн худалдаа бараг хориотой болсон байна. Энэ үеэс эхлээд улсын худалдаа, хоршооны шугамаар гадаадаас импортоор орж ирсэн бэлэн бараа, бүтээгдэхүүн худалдаалагдаж эхэлжээ. Үүний зэрэгцээ ард түмний өргөн хэрэглээний барааны хомсдол газар авч эхэлсэн байна. Өргөн хэрэглээний барааны хомсдол манайд 1990-ээд он хүртэл үргэлжилсэн юм шүү дээ.

1920-оод оны сүүлч, 1930-аад оны эхээр хуралдсан МАХН-ын их хурлуудаас гаргасан эдгээр шийдвэрүүд нь улс орны хөгжилд үлэмж саад учруулсан, маш алдаатай, буруу шийдвэрүүд байсан юм.

Ийм үйл явдлуудын дунд, ийм учир шалтгаануудын улмаас миний аав 1932 онд баривчлагджээ. Түүнд манай Дотоод яам цаазаар авах ял оноосон байгаа юм. Түүнийг бас л “ангийн дайсан”, “хувьсгалын эсэргүү” гэж үзсэн биз. Тэр үед миний аав шиг зөвхөн “цагаан ястай” угсаа залгамжилсан ноён, тайж гаралтай байсныхаа төлөө Дотоод яаманд баривчлагдаад, цаазлагдах ял сонссон хүн улс орны хэмжээнд маш олон байсан юм шиг байгаа юм. Гэтэл миний аав шоронд байх хугацаандаа тураалд ороод, амь нас нь эгзэгтэй байдалд орсон байгаа юм. Тэгээд түүнийг шоронгоос суллажээ. Сулласан шалтгаан нь ч үүнтэй холбоотой биш байх л даа. 1930-аад оны эхээр МАХН-ын бодлогод дургүйцсэн ард олны дургүйцэл дээд цэгтээ тулаад, Монголын бараг бүх аймаг ард олны бослогод автсан байна. Босогчид хүчээр байгуулсан олон хамтралууд болон улсын хоршоо, худалдааны газруудыг тарааж эхэлсэн байна. Энэ бослогуудыг “хувьсгалын эсэргүү лам нарын бослого” гэж Монголын

түүхэнд тэмдэглэдэг юм. Учир нь ард олны дотор аяндаа, ямарч зохион байгуулалтгүй эхэлсэн энэ бослогуудад Монголын Бурхны шашны лам нар олноороо оролцсон юм. Энэ бослогуудыг МАХН, Ардын засгийн газар Дотоод яамны цэрэг болон Ардын журамт цэргийн хүчээр дарж, удирдагч нарыг нь баривчлан авсан юм. МАХН-ын бодлогыг амьдарлд хэрэгжүүлэх явцад үүссэн энэ нөхцөл байдалд Ардын төр, Ардын засгийн газар дүгнэлт хийж, урьдын гаргасан алдаатай шийдвэрүүдээ яаралтай хүчингүй болгож эхэлсэн байна. Ингэж миний аав шоронгоос суллагдан гарч ирсэн юм даа. Миний аавтай хамт Улиастайн шоронд хоригдож байсан цөөхөн хүн суллагдсан юм билээ. Гэвч гэм, зэм хийгээгүй олон сайхан хүмүүс шоронгоос суллагдаж чадалгүй цаазлагдсан юм билээ. Миний аав суллагдаж гарч ирж байсан үеийн Ардын төр, Ардын засгийн бодлогыг Монголын түүхэнд “Шинэ эргэлтийн бодлого” гэж нэрлэдэг юм. Энэ үеэс эхлээд МАХН-ын хэтэрхий их эрх мэдлийг хязгаарлаж, түүний бодлого, шийдвэрийг дагахаас татгалзах хандлага газар авч эхэлсэн байна. МАХН-ын бодлогыг шууд хэрэгжүүлж байснаас болоод, улс орон аюулын ирмэгт тулаад байсныг Ардын төр, Ардын засгийн удирдагчид ойлгож эхэлсэн юм. Гэвч “Шинэ эргэлтийн бодлого” удаан үргэлжлэж чадсангүй, удалгүй төгсгөл болсон юм.

Миний аавыг Дотоод яам баривчлаад аваад явсан тэр жил бидний амьдралд өөр нэг том үйл явдал болсон юм. 1932 онд миний ах Ардын цэргийн албанд татагдаад явлаа. Тэр үед манай улсад 18-25 насны бүх хүн цэргийн алба хаах хуультай байв. Ах маань Улаанбаатарт цэргийн албаа хааж байсан юм билээ. Тэгээд нэгэн золгүй явдлын улмаас миний ах нас барсан юм. Ахыг цэрэгт татагдах тэр үе бол манай улсын дотоод байдал маш тогтворгүй, бүхэлдээ их түгшүүртэй байсан үе шүү дээ. Монголын бараг бүх аймаг “хувьсгалын эсэргүү лам нарын бослого”-д автаад байсан үе. Ах маань Улаанбаатарт Цагаан хуаранд цэргийн алба хааж байсан юм билээ. Дотоод яамны цэрэг болон Ардын журамт цэрэг бослого, үймээн самуун гарсан гол, гол аймгуудад очиж тэднийг дарж, бослогын удирдагчдыг баривчлах ажлыг гүйцэтгэж байсан байна. Миний ах чухам тийм ажилд явж байсан юм уу, үгүй юм уу, мэдэхгүй. Ийм эгзэгтэй хүнд үед манай цэргүүдийн байрладаг Цагаан хуаранд, цэргийн хүнсний ус нийлүүлдэг худагт хор буюу шохой хийж цэргүүдийг олноор нь алсан хэрэг гарсан юм байна. Энэ хэргийг МАХН, Ардын төр, Ардын засгийн газраас явуулж байгаа бодлогод дургүйцэж, өшөө, хонзон санасан хүмүүс зориудаар үйлдсэн байж болох юм. Олон хүн нас барсан юм гэнэ билээ. Ингэж миний ах нас барсан юм.

Ахыг нас бардаг тэр жил ээж маань бас нас барсан юм даа. Энэ бол аав шоронгоос гарч ирээд хоёр жил болж байсан үе юм. Тэр үед миний

охин дүү гарах их ойртсон байж л дээ. Энэ үед ахыг нас барсан тухай мэдээ иржээ. Тэр мэдээг сонсоод, миний охин дүүг гаргасны дараа ээжийн маань бие нь тэнхрэхгүй байсаар нас барсан юм. Тэр үед миний ээж 44 орчим л настай цэл залуу байж. Ингэж гэртээ сая гарсан миний охин дүү, аав бид гурав үлдсэн юм. Тэр үед би 14 настай байсан. Миний хоёр эгч тусдаа амьдардаг болсон үе юм.

Гэвч улс, орон, ард түмний амьдралд тайван, амгалан цаг тогтох бас л болоогүй байж. 1930-аад оны дунд үеэс урьдынхаас ч аюултай, эмгэнэлтэй үйл явдлууд эхэлсэн юм. Түүнийг Монголын түүхэнд “нэг хүнийг тахин шүтэх явдал” гэж нэрлэдэг юм. “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдал” гэдэг нэрийн дор Монголд ямар хэрэг, явдлууд болж өнгөрсөн бэ? Юуны өмнө улс төрийн хилс хэргээр гэм, зэмгүй олон мянган монгол хүн цаазаар авхуулж, амь насаа алдсан юм. Үүнийг Монголын түүхэнд “улс төрийн хэлмэгдүүлэлт” гэж нэрлэсэн юм. Улс төрийн хэлмэгдүүлэлт нь 1937-1938 онуудад оргилдоо хүрсэн юм. Монгол оронд улс төрийн хэлмэгдүүлэлт өрнөхөд Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсан их үүрэг гүйцэтгэсэн гэж МАХН-ын түүхэнд тэмдэглэдэг юм.

Х.Чойбалсан бол МАХН-ыг үндэслэн байгуулагчдын нэг бөгөөд 1921 оны Ардын хувьсгалыг ялалтанд хүргэсэн эх орончдын нэг юм. Тэрээр 1895 онд Сэцэн хан аймгийн Санбэйсийн хошуунд төрсөн хүн. 1921 онд Д.Сүхбаатар Ардын журамт цэргийг байгуулж, Монголд байрлаж байсан Оросын цагаан цэргийн ангиуд болон Хятадын Гоминданы цэрэгтэй байлдаж, тэднийг Монгол орноос хөөж гаргахад Х.Чойбалсан оролцож, онцгой гавьяа байгуулсан юм. 1921 оны 7-р сард Бүх цэргийн жажин Д.Сүхбаатарын тушаалаар Х.Чойбалсангийн командалсан “Баруун замын тусгай анги” нийслэл хүрээнд байрлаж байсан Оросын цагаан цэргийн генерал Барон Унгерний цэрэгтэй гарамгай тулалдаж, Монгол улсын нийслэл Их хүрээг чөлөөлөхөд оролцож байсан юм. Тэр бол Монголын Ардын журамт цэргийн шалгарсан дарга нарын нэг байсан юм. 1921 онд Ардын хувьсгал ялсны дараа Х.Чойбалсан төр, засгийн өндөр албанд томилогдож байсангүй, харин МАХН-ын 3-р их хурлаас хойш улс төрийн нилээд идэвхтэй үйл ажиллагаанд оролцох болсон байна. 1929 онд “Хөрөнгө хураах улсын төв комисс”-ын даргаар томилогдож, энэ ажлыг онцгой сайн гүйцэтгэсэн гэдэг юм. 1936 онд Х.Чойбалсан Дотоод Явдлын яамны сайд, 1937 онд Ерөнхий сайд, Цэргийн яамны сайд, Бүх цэргийн жанжнаар томилогдсон байна. Энэ үеэс эхлээд тэр МАХН-ын үйл ажиллагааг бараг ганцаараа удирдах болсон байна. Ингэж түүний гарт МАХН-ын болон Ардын төр, Ардын засгийн бүх эрх мэдэл төвлөрчээ. Энэ байдал нь Монгол оронд “нэг хүнийг тахин шүтэх явдал”-ыг улам гааруулж, улс төрийн хэлмэгдүүлэлт

газар авах нөхцлийг бүрдүүлсэн гэдэг юм.

1921 оноос 1937 оны хооронд Монгол улсад нийтдээ 30 мянга орчим хүн улс төрийн хилс хэргээр цаазлагдсан гэсэн баримт байдаг юм. Тэдгээрийн томоохнуудаас нь дурьдвал 20-оод оны эхээр “Бодоо нарын хэрэг”-ээс эхлээд, 30-аад оны дунд үеийн “Лхүмбийн хэрэг”, “Гэндэн, Дэмид нарын хувьсгалын эсэргүү байгууллага”, “Амар, Товчин нарын хувьсгалын эсэргүү хэрэг”, “Лувсаншарав, Лосол, Догсом нарын хэрэг”, “Ёнзон хамба, Дэд хамба нарын хувьсгалын эсэргүү байгууллага” зэрэг юм. Эдгээр хэргүүд бол бүгд “зохиомол хэрэг” байсан бөгөөд түүнд маш олон хүнийг хамруулж, огт хийгээгүй хэргийг тулгаад, хийсэн гэж гүтгээд, шүүх хурлыг хуралдуулж, цаазаар авах ял оногдуулаад, бүгдийг буудаж хороосон юм. Ингэж цаазлагдсан хүмүүсийн дотор Ардын төр, Ардын засгийн томоохон зүтгэлтнүүд багтаж байлаа. Тухайлбал, Монгол улсын гурван Ерөнхий сайд улс төрийн “зохиомол хэрэг”-г гүтгэгдэж, цаазлуулсан юм. Тэдний дунд Ардын төр, Ардын засгийг үндэслэн байгуулагчид, Улсын Бага Хурлын дарга нар, төрийн сайд нар, цэргийн өндөр албан тушаалтнууд, Монголын бурхны шашны дээд лам нар, олон мянган энгийн лам нар багтаж, амь насаа алдаж, цаазлуулсан юм.

Улс төрийн ийм хэмжээний хэлмэгдүүлэлтийг Х.Чойбалсан ганцаараа санаачилж, гүйцэтгээгүй нь мэдээжийн хэрэг. Энэ хэрэг явдалд Зөвлөлт Холбоот Улсын Коммунист Нам (ЗХУКН)-ын бодлого маш хүчтэй нөлөө үзүүлсэн гэж МАХН-ын түүхэнд тэмдэглэдэг юм. Ялангуяа ЗХУКН-ын Төв Хороо (ТХ)-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Сайд нарын Зөвлөл (СнЗ)-ийн дарга И.В.Сталины шууд “зөвлөлгөө” үлэмж их үүрэгтэй байсан гэж тэмдэглэдэг юм. И.В.Сталин бол Зөвлөлт Холбоот Улс (ЗХУ)-д том хэмжээний, маш аймшигтай улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийг өөрөө гардаж удирдсан, цуст дарангуйлагч хүн.

Манай ерөнхий сайд Пэлжидийн Гэндэн их омголон зантай хүн байсан гэдэг юм. Тэр бол Арвайхээрийн талд залуу насаа өнгөрөөсөн, гайхамшигтай энгийн, сайхан монгол хүн байж. Монголын бурхны шашны олон лам нарын талаар ямар бодлого явуулбал зохистой талаар өгсөн “зөвлөлгөө”-г нь сонсоод, Ерөнхий сайд П.Гэндэнгийн уур нь хүрч И.В.Сталиныг алгадаж байсан баримт байдаг юм. Бие даасан хоёр улсын төрийн тэргүүнүүд уулзаад, өөр өөрийн оронд явуулах бодлогын талаар санал солилцож, туршлагаа хуваалцаж, бие биендээ зөвлөлгөө өгөх нь байж болох л асуудал шүү дээ. Гэхдээ И.В.Сталин түүнд ямар “зөвлөлгөө” өгснийг таахад амархан. И.В.Сталины үед Оросын үнэн алдартны шашин хэрэг дээрээ утсан шүү дээ.

Ардын төр, Ардын засагт томоохон алба хашиж байгаад цаазаар авхуулсан хүмүүсийн ихэнх нь МАХН-ын явуулж байгаа бодлоготой ямар

нэгэн байдлаар санал зөрдөг байсан нь ийнхүү зохиомол хэрэгт тэднийг гүтгэж, цаазлахад шууд нөлөөлсөн гэж үздэг юм. Тэр үед Монгол улсын гадаад улс төрийн байдал ч их хүнд болж байсан нь хэлмэгдүүлэлтийг улам лавшруулсан байх. Өөрөөр хэлбэл гадаадын хөрөнгөтөн оронтой, тухайлбал, хөрөнгөтөн Японтой дайн хийхэд хүрвэл МАХН-тай санал нийлдэггүй эдгээр дотоодын дайснууд, гадаадын дайсантай нийлж, улс оронд маш аюултай байдал үүсэж болох юм гэж МАХН-ын удирдлага болгоомжилсон байх. Тэгээд дайн эхлэхээс өмнө “дотоодын дайсан”-аа дарсан хэрэг байж л дээ. Энэ бол Халх голын дайны урьдхан болсон үйл явдлууд юм шүү дээ. Бид иймэрхүү байдалтай явсаар Халх голын дайнд тулж ирсэн юм даа.

2 Бага сургуульд.

Конагая Юки (цаашид **КЮ**): 1932 онд танай аавыг Дотоод яам баривчлаад, бас хөрөнгийг нь хураасан уу?

Ц Л: Манай аавд хураалгах хөрөнгө байгаагүй юм. Манайх цөөхөн малтай айл байсан юм. Манай бүх мал зуун толгой гарч л байсан байх. Унах унаатай, саалийн үнээтэй, идэшний хоньтой л айл байсан даа. Тайж нар “хамжлагатай тайж”, “хамжлагагүй тайж” гэж хоёр төрөл байсан юм. Манай аав бол “хамжлагагүй тайж” юм. Ийм тайж нарыг бас “хохь тайж” гэж нэрлэдэг шүү дээ. Миний аав бол их ажилсаг хүн байсан юм. Бас их алсын бодолтой хүн байсан юм шиг байгаа юм. Миний аав малаа маллахын зэрэгцээ дандаа гэрээрээ юм үйлдвэрлэдэг хүн байлаа. Малын арьс, ширийг элдээд хүүхдүүдийнхээ өмсөх хувцасыг нь бүгдийг нь өөрөө хийж өгдөг, малын ногт, чөдөр, татлагын сур зэргийг бүгдийг өөрөө элддэг байлаа. Бас мужааны ажил хийж, гэрийн мод, дотоод тавилгын модон авдар, модон ор, модон шүүгээ, саалийн модон хувин зэргийг бүгдийг нь өөрөө хийдэг байсан юм. Заримдаа дархны ажил бас хийж, хазаарын амгай, эмээлийн даруулга, монгол цоож, хутга, шөвөг зэргийг хийж чаддаг байсан юм. Ер нь 1921 оны Ардын хувьсгалаас өмнө Монгол хүн өөрийн хэрэгцээт бүхий л зүйлээ өөрсдөө хийдэг байлаа шүү дээ. Манайд чинь “өрхийн үйлдвэрлэл” маш хүчтэй хөгжсөн байсан юм. Өөрсдийн хэрэглэх эд, зүйлсийг хийдэг арга, технологи нь маш өндөр хөгжсөн байж. Энэ чинь олон мянган жилийн туршид шалгарч ирсэн арга, технологи байсан юм шүү дээ. Цагийн аяс дааж шалгарсан нь үлдээд, улам баяжаад, хөгжөөд л байж. Миний ажигласнаар 1921 оны Ардын хувьсгалын дараа “улсын худалдаа, хоршоо” буй болоод бэлэн бараа нийлүүлдэг систем тогтоод, “өрхийн үйлдвэрлэл” устаж, үгүй болох

замдаа орсон байна. Эд, юмсыг хийдэг арга, технологиуд нь ч мартагдаж, хийдэг хүмүүс нь цөөрч эхэлжээ. Хожим би МАХН-ын гишүүнээс хөөгдөөд, нутаг заагдаад, Дотоод яамны хатуу хяналтын дор цөллөгт амьдарч байхдаа энэ байдлыг маш сайн ойлгосон юм. Хүмүүс бэлэн юм аваад хэрэглэхдэг болсон байна. Энэ чинь маш аюултай сөрөг нөлөөг дагуулж ирж байгаа юм. Ер нь нэг шинэ юм буй болоход нөгөө талд нь заавал сөрөг үзэгдэл гарч ирдэг шүү дээ. 1920-оод оны дундаас эхлээд улсын худалдаа, хоршоо буй болсон нь цаашдаа Монголын нийгэмд маш их хортой сөрөг нөлөөг дагуулж ирсэн гэж би боддог юм. Миний аав ядуу хүмүүсийг цуглуулаад, арьс, шир, сур элдэх, эсгий хийх, дархан, мужааны ажил хийх аргыг нь зааж өгдөг байсан юм. Өөрөөр хэлбэл тэдэнд амьдрах ухааныг нь зааж өгдөг хүн байж л дээ.

Ээж, ах хоёрыг нас барснаас хойш аав намайг бага сургуульд оруулсан юм. Тэр үед бага сургуулийг “тэнхим” гэдэг байлаа. Манай Алтай нутагт сургууль ерөөсөө байгаагүй юм. Улсын худалдаа, хоршоо ч байгаагүй. Энэ бүхэн чинь их хожуу буй болсон зүйлүүд юм. 1922-23 онуудад Улаанбаатарт анхын сургуулиуд байгуулагдаж байсан байх. Түүнээс 10-аад жилийн дараа Алтай нутагт анхны сургуулиуд буй болж эхэлсэн юм. 1935 онд Говь-Алтай аймгийн Чандмань, Эрдэнэ, Бигэр, Баян-Цагаан, Баян-Өндөр гэсэн 5 сумын дунд анхны бага сургууль байгуулагдаж байсан юм билээ.

Аав намайг бага сургуульд оруулахдаа нилээд алсын юм бодсон юм шиг байгаа юм. “Шинэ төр, засаг тогтлоо. Шинэ цаг ирж байна. Хүүдээ энэ шинэ цагийн ном сургая! Цаашдаа энэ шинэ цаг үедээ амьдралаа залгуулж явахад нь хэрэг болно!” гэж бодсон юм шиг байгаа юм. Бас ах цэрэгт яваад харамсалтайгаар нас барсан явдал ч түүнд нөлөөлсөн байж магадгүй. Тэр үед чинь ард түмэн хүүхдээ сургуульд өгөх маш дургүй байлаа шүү дээ. Хүн бүр амины өмчтэй, мал ихтэй байсан үе юм л даа. Сургуулийн багш нар сургуулиа сурталчлаад л айлуудаар явна. “Сургуульд сурах нь амьдралд хэрэгтэй, сайн хэрэг шүү!” гээд л ухуулаад явдаг байсан юм. Ард, олон түүнийг нь бараг хүлээж авдаггүй байлаа. Тэр үед хүмүүс хүүхдээ лам болгох нь чухал гэж үздэг байлаа шүү дээ.

КЮ: Та сургуульд суухаар гэрээсээ бүр явчихсан юм уу?

Ц Л: Тэгсэн. Манай баруун хязгаарт байгуулагдсан анхны тэр бага сургууль маань долоо, найман гэрт багтаж байсан юм. Хүүхдүүд мориор эцэг, эхээрээ хүргүүлж ирээд, тэр гэрүүдэд амьдардаг байлаа. Тэр гэрүүд бол сургуулийн дотуур байр шүү дээ. Эхний үед улсын хэмжээнд сургуулийн дотуур байр ингэж гэрт байрладаг байсан юм. Хожим гэрийн

оронд байшин буй болсон шүү дээ. Манай сургуулийн хүүхдүүд эцэг, эхийнхээ хийж өгсөн ердийн хувцастайгаа ирцгээдэг байсан юм. Ирсний дараа сургуулиас нэг загварын хувцас тавьж өгч байсан юм. Тухайлбал, өвлийн цагаан хурган малгай, үстэй дээл, орос эсгий гутал, хавар, намрын ногоон эсвэл бор өнгийн хөвөнтэй дээл гэх мэтийн хувцаснуудыг өгдөг байлаа. Өөр газрын туршлагаас харахад эхний үед хүүхдүүд гэрээ санаад, сургуулиас оргох явдал их гардаг байж л дээ. Тэгээд манай нутагт хүүхдүүдийг сургуульд татах, түүнд дуртай болгох зорилгоор ийм ажил зохиодог байж. Сургууль хүүхдүүдэд өдөрт 3 удаа хоол өгдөг байлаа. Сургуулийн хүүхдүүд хоолоо иддэг тусгай гал тогооны гэртэй байсан юм. Манай сургуулийн гэрүүд чинь сумын төв дээрээ байна шүү дээ. Сумын төвд сумын захиргаа, хүн эмнэлэг, бага сургууль, мал эмнэлэг гэх мэтийн албан газрууд байдаг байсан юм. Бас Монгол Ардын Хувьсгалт Намын үүр, Монголын Хувьсгал Залуучуудын Эвлэл (МХЗЭ)-ийн үүр заавал байна. Сумын төвийн албан газруудад ажилладаг хүмүүс долоо, долоо хоногоор ээлжлээд хагас, бүтэн сайны амралтын өдөр сургуулийн хүүхдийг зугаацуулдаг байлаа. Сумын төвөөс гадагш гарч, хүүхдүүдийг уралдуулж, барилдуулдаг байсан юм. Бас дуу дуулуулж, бүжиг хийлгэнэ. Түрүүлсэн хүүхдэд чихэр, боов өгч шагнана. Ийм янз бүрийн ажил зохиодог байлаа.

КЮ: Танай сургуулиас хүүхэд оргох тохиолдол гарч байсан уу?

Ц Л: Бараг гараагүй юм аа. Харин чөлөө аваад гэртээ харьдаг байсан. Энэ үед хүүхдүүд сургуулиасаа оргох нь жаахан бага болсон байлаа л даа. Бас тэднийг их зугаацуулж байлаа шүү дээ. Тэнд сурч байсан хүүхдүүд насны хувьд бас чиг тийм бага хүүхэд биш байсан юм. Би л гэхэд 14 настай болчихсон 1-р ангид сурч байгаа юм. 10-аас доош настай хүүхэд бараг очоогүй байх. Дандаа л 10-аас дээш настай, зарим нь бүр 16-17 настай очсон байх. Тэгээд 19-20 нас хүрч байж л бага сургуулийн 4-р ангиа төгсч байлаа шүү дээ.

Бидэнд “Монгол бичгийн цагаан толгой”, “Тоо бодлого”, “Дэлхийн байдал” гэдэг хичээлүүд заадаг байлаа. Монгол бичиг зааж, уншиж, бичиж сургадаг байлаа. Тоо бодлогын хичээлээр нэмж, хасаж, үржүүлж, хувааж сургадаг байлаа. Тэгээд “Дэлхийн байдал”-ын хичээлээр “Дэлхийн улс төрийн газрын зураг” дээр ямар, ямар улс хаана байдгийг ялгаж мэддэг болгоно. Бас “Байгаль зүй” гэдэг хичээл заадаг байлаа. Дэлхийн хүн ам, ургамал, амьтны гарал, үүсэл, нар, сар, од, гаригийн байршил гэх мэтийг заана. Ер нь орчин үеийн танин мэдэхүйн ухааны анхны мэдээллүүдийг би тэр үед л олж авсан байх.

Манай сургуульд 3 багш ажиллаж байсан юм. Манай суманд бичиг үсэг сайтай, багш болохоор хүн байсангүй. Дандаа өөр сумаас ирсэн багш нар ажиллаж байлаа. Манай сургуулийн захирал Д.Гончиг гэдэг багш байлаа. Д.Гончиг багш бол Улаанбаатар хотод Багшийн техникумийг төгсөж ирээд, манай аймгийн Тайшир суманд байгуулагдсан бага сургуульд багшилж байсан юм. Тайшир сумын бага сургууль бол манай аймагт байгуулагдсан хамгийн анхны бага сургууль байлаа. Түүнээс гадна С.Ядмаа, Х.Лочин гэдэг хоёр багш байсан юм. С.Ядмаа багш бол манай аймгийн Төгрөг сумын хүн, Х.Лочин багш бол Эрдэнэ сумын хүн байв. Энэ гурав бол миний анхны багш нар юм.

Д.Гончиг багш надад монгол бичиг заадаг байлаа. Тэр өрөө их гоё бичдэг байв. Би түүнийг нь дурайж гоё бичих гэж их оролддог байлаа. Д.Гончиг багш хичээлийн бус цагаар хүүхдүүдтэйгээ бөмбөг их тоглодог байлаа.

Тэр үед бөмбөг маш ховор, түүнийг тоглодог хүн бараг байхгүй байлаа шүү дээ. Ингэж хотын соёл бага ч гэсэн нэвтэрч байлаа л даа. Тэр үед үзэг, харандаа, дэвтэр, ном их ховор байлаа. Балын харандаа, “төмөр үзэг”, үзгээ дүрж бичдэг “черниль” байсан. Манайд дээр үед “үнсэн самбар” хэрэглэдэг байсан шүү дээ. Модон дээр тос түрхээд, түүнийхээ дээр үнсийг жигд түрхэж, түүн дээрээ нарийн модоор зурж бичдэг байж. Намайг бага сургуульд сурч байх үед ийм самбарыг хэрэглэхээ болиод, түүний оронд “модон самбар” хэрэглэдэг болсон байлаа. Сургуулиас харандаа, дэвтрийг тавьж өгдөг байв. Ийм дэвтэр, харандаа гадаадаас ирж байсан байх. Үзэг, харандаа их үнэтэй байсан юм. Бид нар сургуулиас тавьж өгсөн харандаагаа гэртээ харих үедээ аваад харьдаг байв. Түүнийг сургуульд суугаагүй хүүхдүүд их сонирхдог, эцэг, эх нь хониор сольж аваад хүүхдүүддээ өгдөг байлаа. Би өөрийнхөө харандааг бас хониор солиод, хоньтой болж байсан хүн шүү.

Манай сургуульд нийт 20 гаруй хүүхэд сурч байсан юм. Эмэгтэй хүүхэд их цөөхөн байсан. Ердөө 2-3 эмэгтэй хүүхэд сурч байсан санагдаж байна. Бусад нь эрэгтэй хүүхдүүд байв. Эд нар сургуулиа төгсөөд, үргэлжлүүлэн суралцахаар бүгд Улаанбаатар явсан юм. Энэ бол 1939 оны үе юм шүү дээ.

Тэр үед Улаанбаатарт дээд сургууль байгаагүй. Харин 5 техникум байсан. Хүн эмнэлэгийн техникум, Мал эмнэлэгийн техникум, Багшийн техникум, Холбооны техникум, Санхүүгийн техникум гэсэн таван техникум байлаа. Энэ таван сургууль 20-оод оны сүүлчээр байгуулагдсан байх. Би эхний үед сургуулиасаа ганцаараа нутагтаа үлдсэн юм. Манай сургуулийнхан бүгд Улаанбаатарт техникумд сурахаар явцгаалаа. Манай ээж нас барсан, ах цэрэгт яваад нас барсан шүү дээ. Манай сумын дарга

нарт манай гэрийн энэ байдал нилээд хүнд сэтгэгдэл төрүүлсэн байх. Тэд нар намайг “Гэртээ үлдээд, аавдаа туслаж байг!” гэж бодсон байх, бусад хүүхдтэй хамт Улаанбаатар явуулсангүй.

Тэр жилээ би сумынхаа Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэлийн үүрийн даргаар сонгогдсон юм. МХЗЭ-ийн үүр бол тэр үед бараг сум болгонд байсан байх шүү. Би бага сургуульд сурч байхдаа МХЗЭ-д гишүүнээр элссэн юм. Ер нь тэр үед 16 нас хүрсэн, сургуульд сурч байгаа бүх хүүхдүүдийг автоматаар МХЗЭ-ийн гишүүнээр элсүүлдэг байв. Энэ практик бүр 90-ээд он хүртэл үргэлжилсэн юм шүү дээ. МХЗЭ-ийг 1921 оны 8-р сард байгуулагдсан гэж үздэг юм. “МАХН-ын дайчин туслагч, бэлтгэл хүчин бол МХЗЭ мөн!” гэж үздэг байлаа. Монголын залуучуудын улс төрийн энэ байгууллага байгуулагдсан цагаасаа эхлээд, МАХН-ын бодлогыг хэрэгжүүлэхэд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэж байсан юм. МАХН-аас явуулж байгаа улс төрийн томоохон кампанит ажилд МХЗЭ-ийн гишүүдийг шууд татан оролцуулдаг байлаа. Би ийм ажлыг 5-р сараас 9-р сар хүртэл хийсэн юм. Манай МХЗЭ-ийн үүр 20-оод гишүүнтэй байв.

МХЗЭ-ийн үүрийн дарга сард нэг удаа гишүүдийнхээ хурлыг хийдэг байлаа. Хурлаараа янз бүрийн асуудал хэлэлцэнэ шүү дээ. Голчлон сум, орон нутагт болж байгаа олон үйл явдлуудыг шүүн хэлэлцэнэ дээ. Мөн сум, орон нутагт зохиогдож байгаа хүн, хүч хэрэгтэй ажилд оролцдог байлаа. Тэр үед улсын хэмжээгээр “Ноос бол алт” гэсэн хөдөлгөөн өрнөж байсан юм. Ер нь зөвхөн ноос ч биш малын гаралтай түүхий эд, мах, сүүг улсад хямд үнээр тушаах төлөвлөгөөг айл бүхэнд малынх нь тоогоор оногдуулж өгдөг болсон юм. Ийм зүйлүүдийг айл бүр улсад заавал тушаах ёстой байсан тул түүнийг “албан журам” гэж нэрлэсэн юм.

Би МХЗЭ-ийн үүр ийнхээ гишүүдийг “Ноос бол алт” гэсэн ажилд оролцуулдаг байлаа. Тэр үед манайхан хонины ноосыг бага ашигладаг байж. Зөвхөн эр хонийг хяргаад, эм хонио хяргадаггүй байж. Эр хонийг жилд хоёр хяргана. Хавар хяргаж авсан ноосыг “уртын ноос”, намар хяргаж авсан ноосыг “ахрын ноос” гэж нэрлэдэг юм. Хонины ноосоор голдуу эсгий л хийнэ дээ. Заримдаа үхрийн хялгастай холиод дээс томдог байж. Ямааны ноолуур, ямааны хялгасыг бол бага хэмжээгээр хэрэглэдэг байж. Харин тэмээний ноосыг сайн ашигладаг байж. Сарлагийн савгыг тэмээний зогдортой холиод дээс томдог байлаа. Ийм дээсээр ачааны татлага, гэрийн бүслүүр, оосор, бүчийг хийнэ. 30-аад оны сүүлчээр Монгол улсын засгийн газар ЗХУ-д ноос, ноолуур нийлүүлэх тухай гэрээ байгуулсан байх. Би МХЗЭ-ийн үүрийн гишүүдээ цуглуулаад, нэг хүн 3 шуудай ноос түүх даалгавар өгдөг байлаа. Бид нар энэ гурван шуудай ноос түүх даалгавараа биелүүлэхийн тулд айлын бууцан дээр очиж хаягдсан ноос түүдэг байв. Тэр үед айлын бууцан дээр их ноос хаягддаг байлаа.

Ялангуяа хаваржаан дээр маш их ноос хаягдсан байдаг юм. Хонины ноос чинь хавар биенээсээ хөндийрээд ирдэг шүү дээ. Энэ үед нь хяргаж авах ёстой юм. Хяргахгүй бол ноос өөрөө унаж, хаягддаг юм. Бид нар ингэж унаж хаягдсан ноосыг бүгдийг нь түүгээд сумын хоршоонд тушаадаг байлаа. Бид нар хонь хяргах ажилд маш бага оролцоод, харин хаягдал ноосыг бол их түүсэн дээ.

МХЗЭ-ийн үүрийн дарга байхдаа миний хийдэг өөр нэг ажил бол сурталчилгааны ажил байсан юм. Тэр үед манай шинэ Үндсэн хуулийг батлан гаргах бэлтгэлийг хийж байсан юм. Би айлуудаар явж, шинээр гарах гэж байгаа Үндсэн хуулийн төслийн тухай яриа хийдэг байлаа. Энэ бүх ажлуудыг сумын МАХН-ын үүрийн даргын шууд удирдлагын доор хийнэ шүү дээ. Би ийм ажил хийгээд явж байтал Завхан аймгийн Санхүүгийн хэлтсийн дарга Ш.Гончиг гэдэг хүн манай суманд томиллолтоор ирсэн юм. Тэр хүнтэй хамт би хөдөөгийн айлуудаар явж, сурталчилгааныхаа ажлыг хийдэг боллоо. Нэг өдөр тэр хүн:

-Чи бичиг үсэг гайгүй сайн мэддэг хүүхэд байна! Яагаад Улаанбаатарт сургуульд яваагүй юм бэ? гэж надаас асууж байна.

-Бага сургуульд хамт сурч байсан хүүхдүүд бүгд сургуульд явсан, харин би ар гэрийн байдлаас болоод явалгүй үлдсэн тухайгаа түүнд хэллээ.

-Тэгвэл чи өөрөө Улаанбаатарт сургуульд явах хүсэлтэй байна уу? гэж тэр надаас асууж байна. Би:

-Сурах хүсэл бол ч байна л даа! Харин одоо явах хугацаа нь өнгөрсөн байх! гэж түүнд хэлсэн юм. Ш.Гончиг гуай дахин энэ талаар ярьсангүй, удалгүй яваад л өглөө. Харин удалгүй манай аймгийн Санхүүгийн хэлтсээс намайг Санхүүгийн техникумд явуулж суралцуулах тухай албан бичиг ирсэн байлаа. Би тэр бичгийг аавдаа үзүүллээ. Аав маань шууд л “Яв, Яв! Явж ном сур!” гэж байна. Ингэж би Ш.Гончиг гэдэг хүний тусламжтайгаар Улаанбаатарт Санхүүгийн техникумд сурах болсон юм.

3 Улаанбаатар хот орж ирсэн.

КЮ: Та Улаанбаатарт анх хэдэн онд орж ирсэн юм бэ?

Ц Л: 1939 оны намар орой болсон хойно юм даа. Би шуудангийн машинаар Улаанбаатар хот орж ирсэн юм. Манай аймагт шуудангийн машин ирдэггүй байлаа. Харин Завхан аймагт шуудангийн машин ирдэг байсан юм. Улаанбаатар орох зорилготой нилээд хэдэн хүн нутгаас хамт гарлаа. Бид Завхан аймагт хүрч иртэл шуудангийн машин ирдэггүй. Тэнд олон хоног хүлээсний эцэст нэг орос машин ирж, бид сууцгааж байлаа. Тэр машин замдаа маш олон удаа эвдэрч зогсоод, бид нар бүгдээрээ

хамжиж машинаа засаж явсаар, Улаанбаатар хотод орж ирж байлаа. Хөдөөний бид нар машин засаж чадах биш дээ. Жолоочдоо л туслана шүү дээ. Бид нар машиныхаа моторыг 3 дахин задалсан шиг санагдаж байна. Хамгийн сүүлд одоогийн Төв аймгийн Лүн сумын нутаг Цэгээн нуурын орчим эвдрээд зогслоо.

Манай жолооч : “Поршен хагарчээ!” гэж байна.

“Поршен” гэж юу байдаг юм бэ? Түүнийг засаж болдог юм уу? Болдоггүй юм уу? Бүү мэд! Ингээд яалт ч үгүй сууцгааж байлаа.

Манай жолооч: “Явган явахад Улаанбаатар их хол байна шүү!” гэж хэлж байсан юм. Тэгээд жолооч маань Хустайн нуруунд очиж хус модыг тайрч ирэх даалгаврыг бидэнд өглөө. Бидний тайрч ирсэн хус модоор тэр машиныхаа “поршен”-г тааруулж зорж хийгээд, машинаа асаалаа. Ингэж бид нар Улаанбаатар хотод орж ирж байлаа.

Тэндээс Уланбаатар хүртэл 130 орчим км юм гэдгийн би хожим мэдсэн юм. “Машины поршенг хус модоор зорж хийсэн!” гэдэг яриа одоогийн залуучуудад үнэмшил муутай сонсогдож байгаа байх л даа. Ер нь тэр үеэс одоо болтол монгол жолооч нарт нэг айхтар сүрхий бэрхшээл байлаа шүү дээ. Энэ бол машины сэлбэгийн асуудал юм. Монгол шиг өргөн уудам нутагтай, хүн цөөнтэй оронд машин шиг сайн тээврийн хэрэгсэл байдаггүй байх. Гэхдээ сайн зассан зам байхгүй манай нөхцөлд машины эвдрэл гарах нь гарцаагүй тохиолддог зүйлийн нэг юм. Өвлийн нэгдүгээр сард хасах 40 градусын хүйтэн шөнө холын тээврийн ачааны машин Алтайн нуруунд ч юм уу, эсвэл зуны нэмэх 50 градусын аагим халуун өдөр Галбын говьд явж байгаад эвдрээд зогсвол яах вэ? Засварын газар луу утасдах уу? Утас нь ч байхгүй, засварын газар нь ч байхгүй бол яах вэ? Ийм тохиолдолд жолооч хүн машинаа засахаас өөр арга байдаггүй юм. Тийм учир монгол жолооч нар бүгд машинаа засч сурсан байдаг юм. Уг нь сэлбэг гэдэг юм байдаг биз дээ. Тэр бол бас л Монголд байдаггүй юмны нэг юм. Монгол өөрөө машин үйлдвэрлэдэггүй орон шүү дээ. Тийм учраас эвдэрсэн хуучин эд, ангийг засахаас л өөр арга байхгүй шүү дээ. “Поршен” ч бай, өөр юу ч байсан хамаагүй, бүгдийг нь монгол жолооч нар өөрсдөө засдаг юм. Үүнийг ёстой Монголын гайхамшиг гэж хэлж болох байх шүү. Мод ч бай, төмөр ч бай орлуулж болох л бүх зүйлээр орлуулдаг байсан байх. Манайд “монголчлох” гэдэг нэг үг байдаг юм. Энэ бол аливаа техникийн эд, ангийг “монгол арга”-аар орлуулж засахыг хэлдэг юм.

Сүүлийн үед гадаадын төрөл бүрийн машин Улаанбаатарын гудамжаар багтахгүй шахам олон болсон байна. Машиныхаа бензины сав хаана байдгийг мэддэггүй жолооч олон болсон гэж дуулсан юм байна шүү. Цаг үе их өөрчлөгджээ. Тэр үед бид нар замдаа бараг л 20 хоног

явж, Улаанбаатарын барааг харж байлаа шүү дээ. Бидний сууж ирсэн машин бол орос машин байсан юм. ЗХУ-д үйлдвэрлэсэн “Пулу” гэдэг машин байсан байх. Ер нь 20-р зууны 20-оод оны эхэн үед Монголд Америк машинууд нилээд олширч байсан юм билээ. Манайхан тэднийг “шилэн Форд” гэдэг байсан юм. Хувьдаа “шилэн Форд”-той хүн мэр сэр байсан юм билээ. Тэгээд гол нь гадаадын компаниуд машин их хэрэглэж байсан байх. Энэ үед Монголд Америк, Герман, Оросын компаниуд нилээд идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулдаг болж байсан юм билээ. Японы компаниуд Монголд орж ирж байсан талаар би сонсоогүй юм байна. Харин тэд нар Монголын зах зээлд сонирхолтой байсан байж магадгүй. Ямар ч байсан Япон улсын засгийн газрын төлөөлөгч нэг хүн хувийн худалдаачны дүрээр Их хүрээнд ирж байсан тухай би сүүлд уншиж байсан юм байна.

Тэр үед Монголын зах зээлд Хятад улс ноёлох хандлагатай болж байсан гэдэг юм. 20-р зууны эхэнд дотоодын хямралдаа идэгдсэн Манж Чин улс мөхлөө шүү дээ. Үүний дараа Хятад улс төрөн гарлаа. Хятад улс бол Манж Чин улсын албан ёсны залгамжлагч биш гэж би боддог юм. Харин Манж Чин улс мөхсөн нь дэлхийн улс төрийн тавцан дээр байгаагүй нэгдмэл Хятад улс гарч ирэх нөхцлийг бүрдүүлж өгсөн байх. Ингэж Хятад хүн өөрийнхөө төр, засгийн эрхийг барих болсон байна. Үүнээс өмнө Монгол, Манж зэрэг тал нутгийн нүүдэлчид одоогийн Хятадын нутаг дээр өөрийн төр, улсыг олон зуун жилийн туршид ээлжлэн байгуулж ирсэн түүхтэй юм. Энэ түүх бол олон тасархай, нэгдмэл биш байсан Хятадыг нэгтгэж өгсөн зэрэг олон эерэг үр дагаварыг дагуулсан юм. Шинээр төрөн гарсан Хятад улс Монголын зах зээлийг эзэгнэн авахын тулд бусад гадаад орнуудтай тэр үед хүчтэй өрсөлдөх хэрэгтэй болсон байна. Монгол улстай шууд хил залгаа оршдог газар зүйн байршил нь түүнд нилээд давуу байдлыг олгож байсан байж магадгүй. 1924 онд хуралдсан МАХН-ын 3-р Их хурлаас хойш Монголын эдийн засгаас “Гадаадын капиталыг шахан зайлуулах бодлого”-ыг хэрэгжүүлж эхэлсэн юм. 1930 онд Монгол улсын засгийн газар “Гадаад худалдааны онц эрх”-ийг улсын мэдэлд авсан шүү дээ. Энэ үеэс эхлээд гадаадын компаниуд, түүний дотор Хятадын мөнгө хүүлэгч компаниуд Монголоос бүр мөсөн гарч явжээ.

Биднийг Улаанбаатар хотод анх орж байхад радио, чийдэн зэргийг нилээд хэрэглэдэг болсон байсан үе юм. Манай хөдөө, орон нутагт ийм зүйлүүд нэвтрээгүй байсан үе юм шүү дээ. Би энэ бүгдийг анх удаа Улаанбаатарт ирсний дараа үзсэн юм. Улаанбаатар надад маш том хот юм шиг санагддаг байлаа. Гэхдээ тэр үеийн Улаанбаатарыг одоогийн Улаанбаатартай харьцуулбал инээдэмтэй дүр зураг гарах байх л даа. Тэр

үед чинь 3 давхар байшин огт байгаагүй юм. Харин 2 давхар байшин 2-3 ширхэг байсан шиг санагдаж байна. Одоогийн Төрийн ордны орчимд гэр шиг дугуй хэлбэртэй, ногоон өнгийн дээвэртэй театр байлаа. Тэр театрын барилга нь Герман хүний зураг, төслөөр баригдсан гэж ярьдаг шиг санагдаж байна. Манайхан түүнийг “Бөмбөгөр ногоон” гэдэг байв. Одоогийн Дүрслэх урлагийн музей байгаа байшинд Улсын их дэлгүүр байсан юм. Хүмүүс түүнийг “Өндөр хоршоо” гэж нэрлэдэг байлаа. “Ленин клуб” одоогийнхоо байгаа тэр л газраа байсан юм. Одоогийн “Ард” кино театр байгаа орчим МАХН-ын Улаабаатар хотын хороо байсан юм.

Одоогийн Боловсролын Их Сургуулийн байшин тэр үед 2 давхар байлаа. Тэр үед ч улаан л өнгөтэй байсан. Түүний 2-р давхарт Монгол Улсын Засгийн газар байрлаж байсан юм. Тэнд бас Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсангийн ажлын өрөө байлаа. Тэр байшингийн доод давхрын цаад үзүүрт нь Багшийн техникум байрлаж байсан юм. МАХН-ын одоогийн төв байрны орчимд жижиг цагаан байшин байсан. Тэр бол МАХН-ын Төв Хорооны байр байв. Түүнээс зүүн тийш Шүүхийн товчоо, ЗХУ-ын Элчин сайдын яам байсан. Түүнээс зүүн тийш байдаг “Амэрсан дэнж” дээр Америкийн пүүс, компанийн төлөөлөгчийн газрууд байв. Германы пүүс компаниуд бол Шүүхийн товчоо орчимд байсан.

Тэр үед Гандандэгчинлин хийд дээр байдаг Жанрайсэг бурхан их содон харагддаг байлаа. Түүнийг манайхан “Өндөр Жанрайсэг” гэдэг шүү дээ. 19-р зууны эцсээр Богд Жавзандамба хутагтын хараа муудаж, юм муу хардаг болсон байна. Түүнд хараа оруулах зорилгоор Жанрайсэг бурханыг бүтээсэн гэж ярьдаг шүү дээ. Түүнийг бүтээж байсан талаар хожим би номноос олж уншсан зүйл одоо болтол санаанаас огт гардаггүй юм. “Өндөр Жанрайсэг” бурхныг бүтээж байх үед Орос улс өөрийн элчин сайдын яамны хэрэгцээнд нэг шинэ барилга барьж эхэлсэн юм байна л даа. Гэтэл барилга нь манай “Өндөр Жанрайсэг”-ээс өндөр болох гээд байсан бололтой. Манай Гандандэгчинлин хийдийн лам нар Оросын ЭСЯ-нд очиж: “Танайх энэ барилгаа намхан болго! Энэ чинь манай “Жанрайсэг бурхан”-аас өндөр байж болохгүй!” гэсэн агуулгатай шаардлага тавьж байсан юм билээ. Биднийг анх орж ирж байх үед Улаанбаатарын хүн ам зуун мянгад хүрч байсан юм уу, үгүй юм уу мэдэхгүй. Тэр л орчим байсан байх.

КЮ: Таныг ирж байх үед Улаанбатарт гадаадын хүн олон байсан уу?

Ц Л: Гадаадын хүн тийм олон байгаагүй. Гадаадын хүний ихэнх нь хятадууд байсан юм. 1921 оны Ардын хувьсгалаас өмнө Их хүрээний зүүн талд байдаг Амгалан гэдэг жижиг хот бол бүхэлдээ хятадын наймаачдын

суудаг хот байлаа шүү дээ. Одоо тэнд хятад хүмүүс амьдарч байсан ул мөр огт байдаггүй юм. Ардын төр, Ардын засгаас Монголын эдийн засгаас “Гадаадын капиталыг шахан гаргах бодлого”-ыг хэрэгжүүлж эхэлснээр Монголд амьдарч байсан хятад хүний тоо эрс цөөрсөн юм. Тэд нар хятадын мөнгө хүүлэгч компаниудын хамтаар Монголоос гарч явсан юм. Тэгээд цөөн тооны хятад хүн үлдсэн юм байж.

Ер нь хятад хүн хаана ч очсон нэг л мэдэхэд олон болчихдог шүү дээ!

1970-аад оны дундуур Монголд хууль бусаар амьдарч байгаа хятад хүмүүсийг нутагт буцаах ажлыг зохион байгуулсан юм. Монгол улсын иргэн болсон хятад хүмүүст Зүүн хараа орчим амьдарах тусгай газар хуваарьлаж өгөв. Ингээд хятад хүн их цөөрсөн юм шүү дээ. Бараг байхгүйтэй адил болсон юм. Гэтэл 1990 -ээд оноос хойш янз бүрийн шалтгаанаар Монголд хятад хүн олноороо ирэх болжээ. Ялангуяа манай засгийн газраас 2000 оноос хойш хэрэгжүүлж эхлээд байгаа “Мянганы зам” барих төслийн шугамаар олон хятад хүн ирэх болсон байна. Ингэж Монголд хууль бусаар амьдардаг хятад хүний тоо өсөх хандлагатай болоод байна. Монголд хууль бусаар амьдарч байгаа хятад хүмүүс манай хууль, дүрмийг сайн мөрдөхгүй байгаа нь нийгмийн сэтгэл зүйг түгшээх боллоо.

Намайг анх Улаанбаатарт орж ирж байх үед хятад хүн олноороо суудаг “Есөн гудамж” гэдэг нэртэй гудамж байсан юм. Тэнд үсчин, хоолны газар зэрэг хятадын хувийн үйлчилгээний газрууд маш олон байв. Тэнд бас жорлон ухдаг хятад хүн олноороо амьдарч байлаа. Тэд нар жорлон ухаад, бохир зүйлүүдийг нь морин тэргэнд ачиж аваачаад, ногооны талбайд бордоо болгон хэрэглэдэг байлаа. Улаанбаатарын орчим, тухайлбал Улиастай хавиар хятадын ногооны талбай байсан юм. Хятадуудын тарьсан ногоог хятад хүн өөрөө л иддэг байсан байх. Монгол хүн хятадаас ногоо авч иднэ гэдэг бол огт байгаагүй зүйл шүү дээ. Жорлонгоор бордож байгааг нь мэдэж байсан болоод ч тэр үү, хятад хүнээс ногоо огт авдаггүй байлаа.

Тэр үед Улаанбаатарт морин тэргээр хүн их зөөдөг байлаа. Налайхаас морин тэргээр хүн зөөгөөд орж ирдэг байлаа шүү дээ. Бас морин тэргэнд модон бочка ачаад, түүнийгээ усаар дүүргээд, айлуудаар тараадаг байлаа. Усыг айлууд мөнгөөр худалдаж авдаг байсан юм. Ийм ажлуудыг голдуу монгол хүн хийдэг байлаа. Бас хятадууд ч хийдэг л байлаа. Одоо Гэсэр сүм байгаа газар хятадын “Шаанзан” гэдэг ресторан байсан юм. Тэнд голдуу хятад хүмүүс хоол иддэг байсан байх. Элдэв төрлийн хоолны үнэрийн хажуугаар өмхий, эхүүн үнэр гардаг байсан нь хөдөөнөөс орж ирсэн надад маш содон үнэртдэг байж билээ.

Тэнд бас “сүүдэр ший”, жүжиг гарна. Тэр үед киног “сүүдэр ший”

гэж нэрлэдэг байсан бөгөөд монголчууд их үздэг байлаа. Тэр үед Улаанбаатарын баруун талаар Чингэлтэйн гол, зүүн талаар нь Сэлбийн гол урсдаг байв. Тэр хоёр нийлээд Дунд гол болоод Туул голд цутгадаг байлаа. Сэлбийн гол дээр байсан гүүрийг “Арслантай гүүр”, Чингэлтэйн гол дээр байсан гүүрийг “Төмөрчингийн гүүр” гэдэг байв.

Тэр Төмөрчингийн гүүр орчмоор мухлаг олон байсан юм. Тэр бүгд чинь Хятадын жижиг үйлдвэрийн мухлагууд байлаа шүү дээ. Төмөр, модоор хийсэн зүйлүүд, даавуугаар оёж хийсэн зүйлүүдийг зардаг байв. Монгол хүн хот газар сууж амьдрах хэзээний сонирхолгүй шүү дээ. Монгол хүн малаа дагаад л хөдөө амьдрахыг илүүд үздэг байлаа. Ийм учраас суурин газар амьдардаг монгол хүн тэр үед их цөөн байж. Хожим сургууль, соёлын газрууд буй болоод л аажмаар Улаанбаатар хотын хүн ам өссөн юм.

Тэр үеийн барааны зах одоогийн “Бөмбөгөр” зах байгаа газарт байсан юм. Амралтын өдрүүдэд тэр зах руу маш олон хүн цувдаг байлаа. Өвлийн улиралд хөдөөнөөс тэмээн жингээр цагаан идээ орж ирнэ дээ. Бас Улаанбаатарын хойд талын уулнаас тэмээгээр мод ачиж ирээд зардаг байлаа. Тэр үед бүхий л хэрэгцээний зүйлс зах дээр л байдаг байлаа шүү дээ. Энд адуу, хонь, үхэр зэрэг мал бас зардаг байлаа. Тэр үед мал болон бусад барааны үнэ их хямд байлаа. Хөдөө газар эм хонь 3-4 төгрөг, эр хонь 5 төгрөг байсан юм. Хотод бол 5-10 төгрөг байсан байх. Би бага сургуулиа төгсөөд сумынхаа МХЗЭ-ийн үүрийн даргын ажилтай байхдаа сард 30 төгрөгийн цалин авч байсан юм. Би анхныхаа цалингийн 5 төгрөгөөр нь нэг өмд, нэг цамц, боодлын цаасан дээрээ сарлагийн зурагтай, дотроо бурамтай, Орос улсад үйлдвэрлэсэн чихэр нэг кг-ийг, 1 хайрцаг сахар, нэг боодол дүнсэн тамхи авч байлаа. Ингээд энэ бүгдийгээ үлдсэн 25 төгрөгийн хамт аавдаа аваачиж өгч байлаа. Өмд, цамцаа бол өөртөө авсан юм. Их том ганган залуу болох гэж бодож явсан юм болов уу даа. Бусдыг нь бүгдийг нь аавдаа өгч байгаа юм. Хүү нь улсад ажил хийгээд, цалин авдаг болоод, аавыгаа бас баярлуулж байгаа юм байх л даа. Тэр үед чинь цалинтай ажил хийдэг хүн ховор байлаа шүү дээ. Тийм учраас бэлэн мөнгөгтэй хүн гэж бараг байхгүй дээ. Тэгээд би аавдаа: “Гурван төгрөгөөр нь хонь аваарай!” гэж бас хэлж байсан юм. Тэр үед манай нутаг мал ихтэй байлаа. Айл бүр л суурь, суурь хоньтой байлаа шүү дээ. Тийм учраас малын худалдааны зах, зээл байгаагүй юм. Бүгд олон малтай учир мал худалдаж авах хүн ховор байсан юм. Харин хот орчмынхон бол зах дээр зардаг байсан байх. Тэр үед Улаанбаатарын зах дээр малыг цаасан мөнгөөр л зарна шүү дээ. Хөдөө бол малыг малаар сольдог байв.

4 Би Намын шинэ хүчний сургуульд орлоо.

КЮ: Та анх кино хаана үзсэн бэ?

Ц Л: Манай баруун Алтайд Улаанбаатараас их хоцорч орчин үеийн соёл нэвтэрсэн гэж ярьсан шүү дээ. Бид нар хүүхдүүд зуны цагт гутал өмсөхгүй шүү дээ. Хонинд явахдаа ч өмсөхгүй. Намар анхны цас орсоноос хойш л гутал өмсөнө шүү дээ. Намар анхны цас орсны дараа би нэг өдөр хонио хариулаад явж байлаа. Гэтэл тэнгэр дуугарч байгаа юм шиг их чимээ гараад байна. Тэнгэрт үүл байсангүй. Бас тэнгэр дуугардаг цаг биш байсан болохоор би юу дуугараад байгааг ойлгосонгүй. Гайхаад л ийш, тийш харлаа, юу ч харагдсангүй. Тэгээд орой гэртээ иртэл хүмүүс манай гэрээс холгүй газраар “Машин явсан!” гэж ярьж байна. “Машин” гэж юу байдаг юм бэ? Бүү мэд! Тэгтэл хүмүүс холгүй газар Зээрэгтийн талд машин явсан мөр байгаа тухай ярьж байна. Би найзалдаг үеийн хүүхдүүдтэйгээ нөгөө машиний мөр байгаа газар гүйж очлоо. Гуталгүй, хөл нүцгэн шүү дээ. Гэтэл цасан дээр их гоё урт хээ гарсан байна. Тэр хээ их гоё юмаа. Тэгээд бид нар машинийг нь үзэх гээд тэр мөрийг дагаад гүйгээд байлаа. Тэр мөр зүүнээс баруун тийш явсан мөр байсан юм. Гэтэл нөгөө мөр дуусдаггүй. Машин ч харагддаггүй. Бид ч нөгөө замаа дагаад гүйгээд л байлаа. Тэгээд орой боллоо. Буцахаар шийдлээ. Гэтэл гэрээсээ төөрчихлөө. Харанхуй болчихлоо. Манай гэр хаана байгаа талаар баримжаагаа алджээ. Тэгээд бид нар гэрээ хайгаад гүйгээд байлаа. Тэгээд шөнө болж байхад эцэж, унахаа шахсан хүүхдүүд гэрээ арай гэж нэг юм олж ирж байлаа. Бидний хөл хөлдөхөө шахсан байж билээ. Ингээд тэр үед машин үзэж чадаагүй юм. Би 10 орчим л настай байсан байх.

Тэгтэл Хятадын талаас манай хилийг нэвтэрч ирээд, нэг сумын нутаг дээр баахан дээрэм тонуул хийдэг бүлэг дээрэмчин бий болжээ. Дээрэмчид нутгийн ардуудын мал, эд хөрөнгийг дээрэмдээд, эсэргүүцсэн хүнийг алж, хядаад их түйвээдэг болсон юм. Тэднийг Монгол нутгаас хөөж гаргах гэж Улаанбаатараас Ардын журамт цэрэг ирлээ. Тэд нар дээрэмчдийг удалгүй Монгол нутгаас хөөж гаргаад, буцахдаа манайх нутагладаг Ботгон уул гэдэг газар ирж буусан юм. Цэргүүд машинаар ирсэн юм. Тэр үед бид нар нөгөө үзэж чадаагүй машинаа үзсэн юм. Дугуй нь гоё хээтэй болохыг өөрсдийн нүдээр харлаа. Бидний хүүхдүүд тэр машиныг амьд амьтан шиг л боддог байлаа шүү дээ. Жолооч урд талын моторын тагийг нь сөхөж байгаад л юм хийнэ. Түүнийг нь бид нар “Машины амыг нь онгойлголоо!” гэж бодно. “Ямар том амтай юм бэ?” гээд л хоорондоо ярина. Хойд талаар нь тойрч, доогуур нь шагайж хараад “Бөөсөг нь эндээ байдаг байх!” гэж ярьдаг байлаа.

Би анх киног 17-18 настай байхдаа үзсэн юм. Тэр үед манай нутагт Улаанбаатараас “Суртлын бригад” ирдэг байлаа. Тэр суртлын бригадынхан кино үзүүлдэг байсан юм. Киног “Сүүдэр ший” гэдэг байсан юм. Бид нар анх удаа кино үзээд “Дэлгэцний цаана хүн байна!” гэж бодож байлаа. Тэгээд араар нь тойрч ч харж байсан юм. Тэнд хүн байхгүй болохоор их гайхаж байсан юм. Би анх киног сумын төв дээр “Улаан гэр”-т үзсэн санагдаж байна. “Улаан гэр” гэж соёлын арга хэмжээ явуулдаг гэрийг хэлдэг юм. Одоо “Соёлын төв” гэж нэрлэдэг болсон. Сум болгонд байдаг юм. Тэр үед манай нутагт очдог байсан кино бол дуугүй, зөвхөн дүрсийг нь л үзүүлдэг байлаа.

Би ногоотой хоолыг анх удаа Улаанбаатарт орж ирээд л идсэн юм шүү дээ. Төмснөөс газар амтагдаад, анх идэхэд их эвгүй зүйл байсан юм. Манай нутагт таримал ногоо иддэггүй байлаа. Зэрлэг сонгино бол иднэ. Манай нутагт улаан арвай их тарьдаг байлаа. Түгээрээ гурил хийнэ. Арвайн гурил гэж их сайхан амттай зүйл байсан юм. Бас шар будаа тарина. Манайх өөрөө тариа тарьдаггүй байв. Харин арвайн гурил, шар будаа зэргийг тариа тарьдаг айлаас малаар сольж авдаг байлаа. Ер нь айл бүр арвайн гурил хэрэглэдэг байсан юм. Бүгд л малаар сольж авна даа. Арвайн гурилыг Монгол хүн өөрөө л тарина шүү дээ. Манай нутагт Хятад хүн бараг байгаагүй юм.

Улаанбаатарт орж ирээд анх удаа тахианы өндөг идээд бөөлжиж байлаа. Бид нар Улаанбаатар орох замдаа машин эвдрээд олон хоног яваад их ядарсан, өлссөн хүмүүс хотод орж ирсэн юм. Бидний суусан машин биднийг Тээврийн товчоон дээр буулгасан юм. Тэр үед Тээврийн товчоо одоогийн “Бөмбөгөр зах” байгаа орчим байлаа. Би чинь Улаанбаатарт нэг ч хүн танихгүй л анх ирж байлаа шүү дээ. Нутгаас өмсөж гарсан гутал маань ханзарч урагдаад, нүцгэн хөл цухуйчихсан, мөнгө байхгүй, идэх юм байхгүй, их ядарч, өлссөн, хаашаа явахаа мэдэхгүй хүн л машинаас бууж байлаа шүү дээ. Биднийг хотод орж ирэхэд үд өнгөрч л байсан байх. Тэгээд машинаасаа буугаад л тааралдсан хүн бүрээс “Ахаа, эгчээ, Санхүүгийн техникум хаана байна?” гээд л асуугаад яваад байлаа. Тэр үеийн хотын хүмүүс их сайхан зантай байсан юм. Одоогийнх шиг биш. Зарим хүн зогсоод л надад зам зааж өгнө дөө. Тэгээд тэдний заасан замаар явсаар байгаад одоогийн Багшийн их сургуулийн байр өнгөрөөд, Арслантай гүүрний орчим хүрч ирлээ. Арслантай гүүрний урд талд Хятадын олон мухлаг, гуанзууд ажилладаг байсан юм. Тэнд хүрч иртэл хоолны үнэр гараад л сонин байлаа. Тэгтэл тэр гуанзнуудын урд талд хэсэг залуу юм яриад зогсож байна. Би тэдэн дээр очоод :

-Санхүүгийн техникум хаана байна? гэж асуулаа. Тэгтэл тэдний нэг нь:

-Чи хөдөөнөөс ирсэн үү? Санхүүгийн техникумд суралцах гэж байгаа юм

уу? Чи анх удаа хотод орж байгаа юм уу? гэж олон юм асууж байна.

Би:

-Тийм. Говь-Алтайгаас ирлээ гэвэл,

-Би бас Санхүүгийн техникумд сурдаг юм. Чи намайг дагаад яв! гэж байна. Тэгээд түүнийг дагаад хэсэг явлаа. Би хоол унд идэж уугаагүй л шинжтэй харагдсан юм байлгүй дээ. Тэр залуу хэсэг явснаа:

-Одоо би чамайг хоолонд оруулна! гэж байна.

Тэгээд бид хоёр нэг хоолны газар ороод суулаа. Тэгээд тэр залуу үйлчлэгчид юм захиад л яриад байна. Юу захиж байгааг нь би анзаарсангүй. Тэгтэл удалгүй үйлчлэгч хоёр том шилэн аягатай “шар юм” авч ирээд бидний өмнө тавилаа. Нөгөө залуу түүнийг аваад л их амтархан ууж байна. Би урд нь үзэж хараагүй, ууж бас үзээгүй тэр шар юмнаас уух санаатай нэг балгаж үзлээ. Тэгтэл муухай, гашуун амттай юм байна. Уух арга алгаа. Муухай амттай байгаа гэж ярих юм алга. “Энэ лав морины шээс л байх!” гэж дотроо бодож суулаа. Тэр бол миний ууж үзсэн анхны пиво байсан юм.

Нөгөө залуу намайг ажигласан байх:

-Ууж чадахгүй байна уу? Цай уух уу? гэж байна. Тэгээд үйлчлэгч хар цай авч ирж өглөө. Тэгээд цай ууж суутал үйлчлэгч тавагтай хоол авч ирээд өгч байна. Хоолыг нь харвал цагаан будаа байна. Цагаан будаа манай нутагт маш ховор байсан юм. Би нутагтаа байхдаа нэг юм уу, хоёр удаа л цагаан будаа идэж үзсэн юм. Ер нь хөдөөний хүмүүс цагаан будаанд тийм ч их дуртай биш байдаг юм. Ялангуяа настай хүмүүс түүнийг бараг иддэггүй юм. “Цагаан будаа их сэрүүн хоол. Түүнийг идвэл шээс их хүрдэг!” гэж ярьдаг байлаа. Надад авч ирж өгсөн хоолны цагаан будаанд дээр нь нэг цагаан юм, бас түүний дээр нялцгай шар юм байна. Тийм юм огт үзээгүй болохоор “Юу юм бол?” гэж дотроо гайхлаа. Нөгөө залуу тэр хоолыг аваад л идэж байна. Би будаанаас нь жаахан идээд, нөгөө шар юмнаас нь жаахан аваад идвэл их муухай цэлцийж, нялайсан амтгүй юм байна. Тэгтэл нөгөө шар юмыг амссанаас болоод бөөлжис хүрээд болдоггүй. Тэгээд хоолоо идэж чадалгүй тэндээс гарлаа. Гадаа гараад хүнгүй газар, буруу харж байгаад, жаахан огилоо. Хоол идээгүй явсан болохоор юу ч гарсангүй. Ингэж би анх удаа тахианы өндөг идэж үзсэн юм. Тэр үеийн Улаанбаатарчууд ч ногоог бага зэрэг хэрэглэдэг байсан юм. Талхыг бол арай илүү хэрэглэдэг байсан. “Талхны завод” гэдэг жижиг завод ажиллаж байв.

И Л: Тэр үед Санхүүгийн техникумд хэдэн хүн сурч байсан юм бэ?

Ц Л: Тэр үед манай сургуульд надтай хамт 40-өөд хүн сурч байлаа. Би

саяхан сураглаад үзсэн чинь тэр үед хамт сурч байсан хүмүүсээс 6 хүн одоо байгаа юм билээ. Бусад нөхдүүд маань бүгд байхгүй болсон байна. Хамгийн сүүлд Д.Цэрэндорж гэдэг хүн энэ өвөл нас барлаа. Манай сургуулийг төгсөгчдөөс олон хүн цэргийн газрууд, улсын үйлдвэрийн газрууд, төрийн яам, тамгын газруудад нягтлан бодогчийн ажилд хуваарилагдаад явсан юм. Гадаад Явдлын Яамны сайд Намсрай гэдэг хүний хүү Сэр-Оджав бид нар хамт сурч байлаа. Н.Сэр-Оджав Зөвлөлт Хобоот Улс (ЗХУ)-д түүхийн шинжлэх ухааны эрдмийн зэрэг /Ph.D/ хамгаалаад, Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн Түүхийн хүрээлэнд олон жил ажилласан юм. Түүний бичсэн “Эртний түрэгүүд” гэдэг нэгэн сэдэвт бүтээлийг би уншиж байсан юм. Манай төгсөлтийн урд жил Д.Долгормаа гэдэг эмэгтэй төгссөн юм. Тэр эмэгтэй олон жил Монгол улсын Сангийн яамны сайдын албыг хашиж байлаа. Д.Долгормаа манай сургуулийг төгсөөд Монгол Улсын Их сургуульд багшийн ажил хийж байгаад, дараа нь ЗХУ-д явж Санхүү, эдийн засгийн чиглэлээр дээд сургууль төгссөн юм. Бас тэндээ эдийн засгийн ухаанаар эдрмийн зэрэг /Sc.D/ хамгаалсан юм. Д.Долгормаа бас олон жил социалист орнуудын Эдийн Засгийн Харилцан Туслалцах Зөвлөл (ЭЗХТЗ)-д Монгол улсыг төлөөлж Москвад суусан юм. Би Санхүүгийн техникумыг 1942 онд төгссөн.

КЮ: Та сургуулиа төгсөөд хаана хуваарилагдсан бэ?

Ц Л: Надтай нэг ийм учрал тохиолдсон юм. Би сургуулиа онцсайн дүнтэй төгсөх гэж байлаа. Би сүүлчийнхээ улсын шалгалтыг өгөөд сууж байв. Би шалгалтынхаа асуултанд хариулахад бэлтгээд ангидаа сууж байтал, манай сургуулийн нэг багш орж ирээд, шалгалт авч байгаа багшид:

-Ц.Лоохуузыг захирал багш өрөөндөө дуудаж байна! гэж хэллээ.

Багш:

-Шалгатынхаа асуултанд хариулаагүй байна шүү дээ! гэж түүнд хэлэв.

-Зүгээр, Зүгээр! Одоохон оруулчих! гэж байна.

Тэгээд би багшийн зөвшөөрснөөр сургуулийн захиралын өрөөнд явж очлоо. Тэнд сургуулийн захирал, хичээлийн эрхлэгч хоёр сууж байна. Өөр бас гадны хоёр хүн сууж байна. Би нилээд гайхлаа. Захирал багш тэднийг “МАХН-ын Төв Хорооноос ирсэн хүмүүс!” гэж танилцуулж байна.

Тэдний нэг нь:

-Чамд МАХН-ын сайн ажилтан болох сонирхол байна уу? гэж надаас асууж байна. Би энэ асуултын учрыг нь сайн ойлгоогүй боловч:

-Сонирхол бол байна! гэж хэллээ. Тэгтэл тэр хүн хананд өлгөөтэй байсан газрын зураг дээр очоод :

-Чи дэлхийн тивүүдийг нэрлээд энэ зураг дээр заана уу? гэж байна. Би өөрийн мэдэх тивүүдийг заагаад, нэрийг нь хэллээ.

Тэгтэл нөгөө хүн хэдэн улсын нэр хэллээ:

-Миний сая нэрлэсэн улсуудыг газрын зураг дээр заана уу? гэж байна. Би бага сургуульд байхдаа тэр хүний нэрлэсэн улсуудыг хаана байдгийг нь сайн мэдэх болсон учир заачихлаа. Гэтэл тэр:

-Сая чиний заасан улсууд ямар улсууд вэ? гэж нэмж асууж байна.

Би хөрөнгөтнөөс өөр улс байх ёсгүй гэдгийг сайн мэдэж байсан учир:

-Энэ бүгд хөрөнгөтөн улсууд шүү! гэж хэллээ. Үүний дараа дахин юм асуусангүй. Тэгтэл тэдний нөгөө нэг нь:

-За. Чамайг цаашид “Намын шинэ хүчний сургууль”-д суралцуулна. Чи зөвшөөрөх үү? гэж асууж байна. Би жаахан гайхаж байгаад :

-Зөвшөөрнө! гэж л хэллээ.

Ингэж би Санхүүгийн техникум аас шууд Намын шинэ хүчний сургуульд шилжсэн юм.

Энэ яриа болсноос хойш удалгүй би Санхүүгийн техникумаас хэрэглэж байсан ном болон бусад эд хэрэглэлийг бүгдийг нь буцааж өглөө. Тэгээд Намын шинэ хүчний сургуульд явах бэлтгэлээ хийж эхэллээ. Тэгээд нэг өдөр автобусанд суугаад шинэ сургууль дээрээ очлоо. Тэнд намайг бүртгэж авлаа.

Дараа нь байранд орууллаа. Байр нь тохилог, сайхан юм. Өрөөндөө хивс дэвсээд, нөгөө алдартай “цагаан ор”-ыг тавиад, одооноос бүтээсэн байна. Харин нэг өрөөнд 4 хүн амьдрахаар боллоо. Би өөрийн амьдрах өрөөгөө аваад, өөрийн ном, дэвтэр зэрэг жаахан эд хөрөнгөө оруулж тавьлаа. Байранд орсны дараа бидэнд бас шинэ хувцас тавьж өгч байна. Шинэ костюм, пиджак, хар ботинк, галстук зэргийг тавьж өглөө. Хуучин хувцас бүгд хэрэггүй боллоо. Бидэнд тавьж өгсөн хувцас бол Германаас импортоор орж ирж байсан хувцас байсан юм. Би энэ бүгдийг хийж дуусаад байрныхаа гуанзанд орж хоол идлээ. Тэнд /үнэгүй/ 1,2-р хоол өгч байна. Санхүүгийн сургуультай харьцуулахад маш сайн хангамжтай сургуульд орсон байж л дээ. Тэгээд сар бүр цалин авдаг боллоо. Ингэж миний амьдралын нэгэн шинэ үе эхэлж байлаа.

Тэр жил манай сургуулиас надтай хамт хоёр хүн энэ сургуульд шилжиж ирсэн юм. Тэд нарыг Г.Жамсранжав, Д.Бадамжав гэдэг байсан юм. Г.Жамсранжав бол сүүлдээ утга зохиолын нэртэй шүүмжлэгч болсон хүн. Н.Бадамжав нь нэг аймгийн даргын албыг хашиж байгаад Монголын Үйлдвэрчний Эвлэлийн Төв Зөвлөлийн даргаар сонгогдсон юм. Тэр сүүлдээ “намаас арга хэмжээ авхуулсан” юм. “Намаас арга хэмжээ авхуулсан” гэдэг нэг хэллэг манайд байдаг юм. МАХН-ын гишүүн хүн улсын ажил харицууцаж байгаад ажлын хариуцлага алдах, сахилага

батгүй явдал гаргах, ажлаа сайн хийхгүй доголдол гаргавал МАХН-аас “арга хэмжээ авч” шийтгэдэг байсан юм. Харин зарим үед МАХН-тай үзэл, бодол таарахгүй байгаа хүнийг албан тушаал бууруулах, ажлаас халах, өөр ажилд томилох зэргээр шийтгэдэг байлаа. Шийтгэл нь адилхан байсан болохоор үүнийг бас “намаас арга хэмжээ авхуулах” гэж ижлээр нэрлэдэг байсан юм. Уг нь хоёр өөр шалтгаантай юм шүү дээ. Ийм хоёр өөр шалтгаантай юмыг ижлээр нэрлэх бас нэг шалтгаан байсан юм. Тэр үед “МАХН бол маш эв нэгдэлтэй нам. МАХН-ын гишүүд бол бүгд нэг үзэл бодолтой, Монгол оронд социализмыг байгуулах талаар намынхаа явуулж байгаа бодлогыг бүгд хүлээн зөвшөөрдөг, намын удирдлага нь ч нэгдмэл нэг зорилгод захирагдсан нам. Намын эгнээнд өөр үзэл бодолтой хүн байхгүй!” гэж сурталчилдаг байсан юм. МАХН-ын эгнээнд түүний удирдлагатай санаа нийлдэггүй, түүний явуулж байгаа бодлогыг хүлээн зөвшөөрдөггүй хүн байх ёсгүй юм. Үнэн хэрэг дээрээ амьдрал өөрөө их баян болохоор ийм хүн байж л таарна шүү дээ. Ийм хүнийг тас нуугаад, ил гаргадаггүй байлаа. Хоёр өөр юмыг нэг ижлээр “амаас арга хэмжээ авхуулсан” гэж нэрлэдэг байсан нь ийм учиртай юм.

КЮ: Тэр үед Намын шинэ хүчний сургуульд багшилж байсан багш нарынхаа тухай жаахан ярьж өгнө үү?

Ц Л: Тэгье. Энэ Намын шинэ хүчний сургуулийг байгуулж, ажиллуулахад МАХН-ын Төв Хороо, манай Засгийн газраас анхнаас нь их анхаарч, тэнд ажиллах багшийг сонгож авахад их ач холбогдол өгч байсан юм. 1921 оны Ардын хувьсгал ялснаас хойш манай ухаантай, чадалтай, тэргүүний шилдэг олон сайхан хүмүүс “ангийн дайсан”, “ардын дайсан”, “хувьсгалын эсэргүү” гэсэн элдэв янзын нэр, хаягтай болоод, улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэгдээд, цаазаар авхуулсан шүү дээ. Амьд үлдсэн нэг хэсэг нь дахин МАХН болон Ардын төр, Ардын засгийн ажлыг хийхээс татгалздаг болчихсон юм. Мэргэжилтэй боловсон хүчний дутагдалд орчихсон ийм хүнд үед Намын шинэ хүчний сургуулийг байгуулсан юм. Уг нь манай улс 1921 оны Ардын хувьсгалын дараа үндэсний боловсон хүчин бэлтгэх асуудалд ихээхэн анхаарсан юм шүү дээ. Ардын засгийн анхны Боловсролын сайдаар Э.Батхаан гэдэг хүн ажиллаж байв. Энэ хүн Монголын шинэ үеийн боловсролын ситемийн үндсийг тавихад үнэлж баршгүй хувь нэмэр оруулсан хүн. Тэр бол Байгал нуурын хөвөөнд төрж өссөн, эгэлгүй сайхан монгол хүн байж. Түүний санаачлагаар Герман, Франц, Орос зэрэг улсуудад залуучуудыг явуулж сургадаг болсон юм. Манай их зохиолч Д.Нацагдорж Германд, дараа нь Орос улсад сурч байсан хүн. Гэтэл түүн шиг гадаадад сурч, боловсроод ирсэн ухаантай,

чадалтай, боловсролтой хүмүүсийн ихэнх нь улс төрийн хилс хэрэгт их, багаар холбогдоод, шорон гянданд хоригдоод, цаазлагдах нь цаазлагдаад дууссан байгаа юм. Сайд Эрдэнийн Батхаан өөрөө хүртэл улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэгдэж, цаазлуулсан юм шүү дээ. Ийм учраас Намын шинэ хүчний сургуульд их ач холбогдол өгч байсан юм. Энэ сургууль бол цоо шинэ үзэл бодолтой, шинэ цагийн боловсон хүчнийг бэлтгэж гаргах зорилготой байсан юм. Гол нь энэ сургуулиар “үндэсний үзэл”-гүй, бас шашин шүтдэггүй боловсон хүчнийг бэлтгэх зорилго тавьсан юм билээ. Тэгээд марксизм-ленинизмын сургаалийг судалсан, түүнд үнэнч, социализмыг байгуулах зориг, эрмэлзэл төгс хүмүүс байх нь мэдээжийн хэрэг шүү дээ. Бараг энэ үеэс эхлээд манай улс төрийн амьдралд “үндэсний үзэлтэн” гэдэг нэр томъёог их хэрэглэх болсон юм. Энэ чинь МАХН-тай үзэл бодлоороо таардаггүй хүмүүсийг нэрлэдэг шинэ нэр, хаяг юм.

Ямар хүмүүс ийм нэр, хаягтай болж байсан бэ? Ер нь товчоор хэлбэл Монгол Улсынхаа эрх ашгийг нэгдүгээрт тавьсан хүмүүс л “үндэсний үзэлтэн” гэж нэрлэгдэх болсон юм. 40-өөд оноос хойш “үндэсний үзэлтэн” гэдэг нэр зүүгээгүй сэхээтэн ховорхон шүү. Манай урдаа барьдаг улс төр, нийгмийн зүтгэлтнүүд, эрдэмтэн, сэхээтнүүд “үндэсний үзэлтэн” болж, “намаас арга хэмжээ авхуулж” мөрдөгдөж, хавчигдаж, тун хэцүү нөхцөл байдалд амьдарч, ажиллаж байсан юм.

Манай сургуулийн ерөнхий захирал нь Ч.Сүрэнжав гуай байлаа. Ч.Сүрэнжав гуай бол Монгол улсын Ерөхий сайдын орлогч байлаа шүү дээ. Тэрээр Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсантай их ойр, дотно харилцаатай, түүний итгэлийг хүлээсэн хүн байв. Бас МАХН-ын Төв Хороо (ТХ)-ны Улс Төрийн Товчоо (УТТ)-ны гишүүн, нарийн бичгийн даргын албыг хашдаг байлаа. Сургуулийн дэд захирал нь Н.Давжаев гэдэг буриад хүн байв. Тэр бол Байгаль нуур орчмын Буриад нутагт төрж, өссөн, өндөр болосролтой, зохион байгуулах авьяастай хүн байсан юм. Н.Давжаев захирал сургуулиа чанга сахилга баттай, маш хатуу гараар барьж байсан юм. Манай сургуульд суралцагсдыг хичээл, ном үзэхийн хажуугаар заавал нэг ажил олж хийлгэдэг байлаа. Зуны амралтын улиралд хөдөө явуулж, ногоо тарих, хадлан хадахад туслах ажил хийлгэнэ. Бас “суртлын ажил”-аар явуулна. Өвлийн улиралд Богд ууланд гаргаж мод, гишүү түүлгэж, түлш бэлдүүлнэ. Бид нар хоёр жил иймэрхүү байдлаар огт завгүй явсаар төссөн юм.

Бидэнд Нянтайсүрэнгийн Лхамсүрэн лекц уншдаг байлаа. Н.Лхамсүрэн бол их авьяастай, гайхамшигтай мэдлэгтэй хүн байсан юм. Н.Лхамсүрэн МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, нарийн бичгийн даргын албыг хашиж байсан хүн шүү дээ. Монгол улсын Гадаад хэргийн яамны сайдын албыг нэгэн үе хашиж байсан хүн.

Бидэнд лекц уншдаг байсан багш нарын дотроос хамгийн өргөн мэдлэгтэй нь Н.Лхамсүрэн байлаа. Тэр лекц уншихдаа зөвхөн лекцийнхээ сэдвээр хязгаарлагдахгүй. Маш өргөн утгаар нь тайлбарлан ярьдаг байсан юм. Түүний лекцэнд суухад надад их өндөр сэтгэгдэл төрдөг байлаа. Ялангуяа Чингис хааны байгуулсан Их Монгол улсын түүхийн асуудлыг маш сайн мэддэг, тэр үеийн үйл явдлуудыг сайхан тайлбарладаг байж билээ.

Манай сургуульд “Нийгмийн хөгжлийн онол”, “Философийн сэтгэлгээний түүх” гэсэн нэртэй лекцийг Дарамын Төмөр-Очир заадаг байлаа.

Хожим Д.Төмөр-Очир МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, нарийн бичгийн даргаар ажиллаж байсан юм. Д.Төмөр-Очир бидэнд марксизмын 3 үндэс болсон “Марксист философи”, “Түүхийн материализм”, “Диалектик материализм”-ын лекцүүдийг бас уншдаг байлаа.

Бидэнд Санпилын Жалан-Аажав бас лекц уншдаг байсан юм. Энэ хүн манай Намын шинэ хүчний сургуулийн анхны төгсөлтийн хүн. Тэр өөрийн сургуульдаа багш болсон юм. Энэ хүн МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, намын ажил хариуцсан нарийн бичгийн дарга, Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн орлогч дарга зэрэг өндөр албан тушаалыг олон жил хашиж байсан хүн. 1970-аад оны дундуур Ю.Цэдэнбал түүнийг Сайд нарын Зөвлөлийн даргаар томилохоор бэлтгэж байсан боловч өөрөө зөвшөөрөөгүй юм билээ. 1983 онд Ю.Цэдэнбал түүнийг ажлаас нь халж, нийгмийн хог дээр хаясан юм. Гэтэл удалгүй МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хорооноос түүнийг “Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарын намын эсрэг бүлэглэсэн явуулгын нэг удирдагч байсан” гэж гүтгээд, МАХН-ын гишүүнээс нь хөөгөөд, нутаг зааж явуулсан юм. С.Жалан-Аажав бидэндтэй огт холбоотой байгаагүй. Тэр үед С.Жалан-Аажав Ю.Цэдэнбалын өөрийнх нь даалгавараар бидэндтэй уулзаж байсныг нь бид мэдэж байсан юм.

Бидэнд Дэмчигийн Моломжамц бас лекц уншдаг байлаа. Энэ хүн он удаан жил МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, эдийн засгийн асуудал хариуцсан нарийн бичгийн даргаар ажилласан юм. Нэг үе Сангийн яамны сайдын албыг хашиж байсан хүн. Д.Моломжамц бол Ю.Цэдэнбалыг засгийн эрх барьж байх хугацаанд “намаас арга хэмжээ авхуулаагүй” үлдсэн цөөхөн хэдэн хүний нэг юм. Гэхдээ бүр сүүлд, ардчилал, шинэчлэлийн уур амьсгал дор 1990 оны 3-р сард хуралдсан МАХН-ын Онц их хурал түүнийг “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгч” гэж тодорхойлоод, МАХН-ын гишүүнээс хөөж, прокурорт шилжүүлсэн юм. Энэ их хурал Д.Молмжамцаас гадна Ю.Цэдэнбалтай хамт он удаан жил МАХН-ын болон төр, засгийн өндөр алба хашиж явсан 40 орчим хүнийг

“Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгч” гэж тодорхойлсон юм. Тэгээд тэдний Ю.Цэдэнбалтай хамтдаа хийж байсан бүх буруу хэргүүдийг нь шалгаж, шударга шийтгэл оногдуулах зорилгоор прокурорт шилжүүлсэн юм. Тэдэнд “шударга хуулиар шийтгэл оногдуулах бүрэн үндэслэл бий!” гэж олон нийт үзэж байсан юм.

Түүхийн лекцийг эрдэмтэн Ш.Нацагдорж уншдаг байлаа.

Манай О.Будаев багш бас сайхан лекц уншдаг багш байлаа. Олон улсын харилцааны тухай маш сонирхотой яриа ярьдаг багш байлаа. Хичээлийн явц дундуур авдаг шалгалтанд О.Будаев багш бидэнд бараг бүгдэд нь л “онц” тавьчихна даа. Харин улсын шалгалтын үед О.Будаев багшийн хичээлд бид нар “онц” дүн бараг авч чаддаггүй байсан юм. Бидэнд хамгийн хатуу дүнг С.Цэдэнжав багш тавьдаг байлаа. Тэр тооны багш л даа. Хичээлийн явцын шалгалтанд С.Цэдэнжав багшийн хичээлд бид нар бүгд л “плохо” гэсэн дүн авдаг байлаа. Тэгээд түүнийг “плохо Цэдэнжав” гэж хочилдог байлаа. Бид нар улсын шалгалтанд бэлтгэхдээ зөвхөн “плохо Цэдэнжав” багшийн хичээлд л бэлтгэнэ. Бусдад нь бол тийм их бэлтгэдэггүй байлаа. Улсын шалгалтыг хичээл заасан багш өөрөө авахгүй шүү дээ. Өөр багш авна. Ингээд сайн бэлтгэсэн болохоор С.Цэдэнжав багшийн хичээлийн шалгалтанд бүгд л “онц”, “сайн” гэсэн дүн авдаг байлаа.

КЮ: Танай Намын шинэ хүчний сургуульд сурлагаараа бусдаасаа эрс шалгарсан суралцагсад байсан уу?

Ц Л: Бидний дунд тийм залуучууд олон байсан юм шүү. Манай сургуульд Улаанбаатар хотод техникум төгссөн хүн нилээд байсан юм. Бас шууд орсон хүн ч нилээд байлаа. Тэдний дундаас Д.Хурметбек, С.Телехан гэдэг хоёр залууг онцгойлон нэрэлмээр байна. Тэд нар угсаа гаралын хувьд хасаг үндэстэн юм. Тэр хоёр дандаа “онц” сурдаг байлаа. Тэд нар гайхамшигтай авъяастай хүмүүс байв. Багш лекц уншиж байхад бусадтай л адил чагнаад сууж байна. Тэгээд л багшийн хэлснийг үг, үсгээр нь тэр чигээр нь тогтоогоод авчихдаг байсан юм. Дахиад энэ сэдвээр ном уншина гэж бараг байхгүй. Улсын шалгалт болоход өнөө тогтоож авснаа тэр чигээр нь эргүүлээд л ярьчихна. С.Телехан бол сүүлд манай Барилгын яамны сайдын албыг он удаан жил хашиж байсан хүн шүү дээ. 1960-аад оны үеэс эхлээд Улаанбаатар хотын барилгажилт эрс нэмэгдсэн шүү дээ. Олон шинэ барилгууд баригдаж, хотын өнгө төрх их өөр болсон юм. Д.Хурметбек нь хасаг үндэстэн олноороо амьдардаг Баян-Өлгий аймгийн даргын албыг олон жил хашиж байв. Бас өөрийн төрөлх сургуулийнхаа захирлын албыг нилээд хэдэн жил хашсан юм. 1958 онд манай Намын

шинэ хүчний сургуулийг Намын дээд сургууль болгож өргөтгөлөө. 1944 оны 6-р сард би сургуулиа төгслөө. Манай сургуулийнхан сургуулиа төгсөөд бараг бүгд хөдөө хуваарьлагдлаа. Төгсөгчдийн ихэнх нь 25-27 орчим л настай байсан байх. Тэд нар аймгийн дарга, эсвэл аймгийн захиргааны орлогч даргаар шууд томилогдоод явж байлаа.

5 МАХН-ын Төв Хороонд.

Ц Л: Намайг Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны суртлын хэлтсийн даргаар томилсон юм. Надад энэ хуваарийг манай захирал Н. Давжаев багш өгсөн юм. Энд бас нэг ийм учирал таарсан юм аа. Бид нар сургууль төгсөх бүх шалгалтаа өгч дууслаа. Сургууль төгссөн диплоомоо авцгаалаа. Тэгээд өчиж ажиллах газарынхаа хуваарийг хүлээж байв. Манайхан хотод байдаг таньдаг айлдаа очих, дэлгүүр хоршооноос юм авах гэж явцгаагаад хэд хоног манай байр хүнгүй шахам болоод, нэг тийм уйтгартай байдаг болов. Надад хотод таньдаг айл ч байхгүй, авах юм ч санаанд орохгүй байсан болохоор байрандаа ганцаараа л сууж байдаг байв. Хуваарь уншихын яг урд өдөр би ерөөндөө иймэрхүү байдалтай, ганцаараа сууж байв. Гэтэл бидэнтэй хамт сургууль төгссөн нэг эмэгтэй манай ерөөнд орж ирлээ. Түүний нөхөр нь манай нэг яамны сайдын алба хашиж байгаад нас барсныг бид нар мэддэг байв.

-Чи ганцаараа энд юу хийж байгаа юм бэ? гэж тэр их гайхсан бололтой асууж байна.

-Надад хотод очих таньдаг айл ч байхгүй л дээ! Одоо хуваариа л хүлээж байна! гэж би хэлээ. Тэгээд бид хоёр ойр зуурын юм яриад манай ерөөнд жаахан суулаа. Тэр юу бодсон юм бэ? Бүү мэд! Тэр манай ерөөнд жаахан суугаад гарах үедээ :

-Чамд очих таньдаг айл байхгүй бол манайд очихгүй юу? Манай гэр их ойрхон шүү! гэж байна. Тэгээд бид хоёр тэдний гэрийн зүг алхлаа. Туул голын зүгээс урьхан салхи намуухан үлээгээд, шингэж байгаа нарны туяа татсан нэг тийм сайхан орой байв. Бид хоёр алхаж явсаар тэдний гэрт ирлээ. Тэр надад сайхан хоол хийж өглөө. Би түлээ модноос нь хагалаж өгөөд түүнд туслав. Ингэсээр байтал орой байрандаа буцах цаг нэгэнт өнгөрчээ. Ингээд би тэднийд хонолоо. Маргааш өглөө бид хоёр хамтдаа сургууль дээрээ ирлээ. Манайхан цуглараад сургуулийнхаа өмнө бүгд жагссаж байв. Гэтэл манай захирал Давжаев багш бид хоёрыг олоод харчихсан юм байна л даа. Тэр бид хоёрыг угтаж ирснээ :

-Манай сургуулиас шинэ гэр бүл төржээ! За та хоёрт баяр хүргэе! гээд гар барьж байна. Тэгээд бид хоёрыг Н.Давжаев багш өөрийнхээ ерөөнд дагуулаад орлоо. Тэр утсаа аваад нэг хүнтэй яриу. Хэнтэй ярьсныг би

мэдсэнгүй. Маршал Х.Чойбалсантай юм уу, түүний орлогч Ч. Сүрэнжав гуайтай л ярьсан байх. Миний хуваарийн тухай л яриа болж байв. Тэр ярьж дуусаад утсаа тавьчихаад :

-За Лоохууз! Чамайг бид нар Улаанбаатар хотын МАХН-ын хороонд хуваарьлахаар боллоо! гээд Н.Давжаев багш гараа өгч байна. Би баярласан, гайхсан хоёр зэрэгцээд түүний гарыг барьснаа санаж байна. Ингэж би Улаанбаатар хотод хуваарилагдсан юм. Н.Давжаев захиралын өрөөнөөс гарч ирэхэд манайхан алгаа ташаад, бид хоёрт баяр хүргэж байна. 1950 онд би Москва хотод Коммунист намын дээд сургуульд сурахаар явснаас хойш бид хоёр дахин нэгч уулзаагүй юм. Тэр болтол бид хоёр цугтаа амьдарч байв. Тэгээд 1990 онд дахин уулзлаа. Энэ тухай яривал их урт яриа болох тул үүгээр дуусгая.

Би 1944 оны 6-р сард шинэ ажилдаа орлоо. Шинэ ажилдаа ороод ажиллаж байтал, намар 9-р сард МАХН-ын Төв Хороонд намайг шилжүүлж авахаар болсон юм. 1944 онд Ерөнхий сайд, маршал ХЧойбалсангийн санаачлагаар МАХН-ын ТХ-нд лекторын товчоо гэдэг шинэ газрыг байгуулсан юм байж. Би энд ажиллах боллоо. Энэ шинэ газрын зорилго бол марксизм-ленинизмийг ард түмэнд сурталчлан таниулах явдал байсан юм. Тэр үед марксизм-ленинизмийг ард түмэн нэг их ойшоодоггүй, түүнийг бараг сурталчилдаггүй байж.

Манай Лекторын товчооны даргаар Чадраабалын Лодойдамба ажиллаж байсан юм. Ч.Лодойдамба тэр үед ЗХУ-ын Иркутск хотод дээд сургууль дөнгөж төгсөөд ирсэн залуу байлаа. Ч.Лодойдамба хожим нэг хэсэг хугацаанд Соёлын яамны орлогч сайдын албыг хашиж байсан хүн. Сүүлдээ их алдартай зохиолч болсон хүн. Тэр олон сайхан өгүүллэг, тууж, роман бичиж билээ. Хамгийн алдартай нь “Тунгалаг Тамир” роман юм. Энэ романыг тэр “Лекторын товчоо”-ны дарга байхдаа бичиж эхэлсэн юм. Бид нар сар бүр энэ романы шинэ бүлгийг авч хэлэлцээд, хүн бүр өөрийн саналаа хэлдэг байлаа. Ийм маягаар хүн бүрийн хэлсэн саналыг тусгаж, нэмэн засварласаар байж түүнийг бичиж дуусгасан юм. Энэ роман хэвлэгдэж гарснаасаа хойш олон гадаад хэл дээр орчуулагджээ. Энэ роман бол Монголын шинэ үеийн үргэлжилсэн үгийн зохиолын сор нь болжээ. Одоо энэ хэмжээний зохиол гарахгүй байна шүү дээ. Энэ зохиолыг Зөвлөлтийн зохиолч Михаил Шолоховын “Дөлгөөн Дон” гэдэг алдартай романтай их ижил болсон гэдэг юм. “Дөлгөөн Дон” романд социалист хувьсгал ялснаар Оросын нийгэм, жирийн орос хүний амьдралд гарсан их өөрчлөлтийг үнэнээр нь яруу сайхнаар дүрслэн бичсэн шүү дээ. Харин “Тунгалаг Тамир” романд 20-р зууны эхээр Монголд өрнөсөн их үйл явдлууд, нийгэмд болсон их өөрчлөлтүүд болон монгол хүний амьдралыг маш үнэн зөвөөр дүрслэн бичсэн юм. 1970-аад оны дундуур Михаил

Шолохов “Дөлгөөн Дон” романаараа Нобелийн шагнал хүртсэн шүү дээ.

1944 онд Монгол улсын их сургуулийн анхны төгсөлт болж, тэндээс хоёр хүн манай Лекторын товчоонд бас томилогдож ирсэн юм. Энэ хоёрын нэг нь Бадамын Лхамсүрэн, нөгөө нь Ц.Балдоо байсан юм. Б.Лхамсүрэн бол хожим МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, нарийн бичгийн дарга болсон хүн. Ц.Балдоо бол хожим он удаан жил МАХН-ын ТХ-ны дэргэдэх МАХН-ын түүхийн институтийн захиралын албыг хашсан хүн. Бас гадаад улсад Монголыг төлөөлсөн Элчин сайдын албыг хашиж байсан хүн. Эд нар хожим МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалтай их найз болсон байх. Энэ хоёр хүн ирээд манай Лекторын товчоонд нийтдээ 10 орчим хүн ажиллах болсон юм.

Манай Лекторын товчоо МАХН-ын Төв Хорооны байранд байрладаг байлаа. МАХН-ын ТХ-ны байр одоогийн МАХН-ын шинэ байр байгаа яг тэр газар байсан юм шүү дээ. Лекторын товчооныхон бүгдээрээ нэг өрөөнд суудаг байлаа. МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалын ажлын өрөө бидний суудаг өрөөний эсрэг талд байрладаг байв. Түүний суудаг өрөөний хаалга, манай Лекторын товчооны өрөөний хаалганы яг өөдөөс хардаг байлаа.

Ю.Цэдэнбал бол 1916 онд одоогийн Увс аймгийн “Давст” сумын нутагт төрсөн хүн. Сумынхаа бага сургуулийг төгсөөд Ховд аймагт дунд сургуульд сурч байгаад, ЗХУ-ын Улан-Үдэ хотод “Рабочий факультет”-д (товчоор Рабфак) суралцаж төгссөн юм билээ. Рабфак бол монголчуудад зориулсан, дээд сургуульд элсэн суралцах “бэлтгэл анги” юм. Энд Монголын олон залуучууд суралцаж, ЗХУ-ын дээд сургуулиудад орцгоож байлаа шүү дээ. Ю.Цэдэнбал Рабфакийг төгсөөд, Иркутск хотод Их сургуулийн эдийн засгийн ангид суралцсан юм билээ. Энэ сургуулийг төгсөж ирэхэд нь Х.Чойбалсан түүнийг Санхүүгийн техникумийн хичээлийн эрхлэгч, дараа нь Монгол банкны захирал, Сангийн яамны орлогч сайд, жинхэнэ сайд зэрэг өндөр албан тушаалд томилож байсан юм.

Ингээд 1940 онд хуралдсан МАХН-ын 10-р их хурлаас түүнийг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгожээ. 10-р их хурлаас өмнө МАХН-ын ТХ-нд “Ерөнхий нарийн бичгийн дарга” гэсэн албан тушаал байсангүй. Түүнийг энэ албан тушаалд сонгогдоход Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсан их үүрэг гүйцэтгэсэн гэдэг юм. Тэр үед Ю.Цэдэнбал 24 орчим настай залуу байж. Харин сүүлийн үед түүнийг энэ албан тушаалд сонгогдоход ЗХУ-ын Коммунист Нам оролцсон гэдэг яриа их гарах болжээ. Үнэн, худлыг тогтооход хэцүү л дээ.

Лекторын товчооны өрөө манай Ерөнхий нарийн бичгийн даргын өрөөтэй ийм ойрхон байсан болохоор бид нар түүнтэй ойртож танилцах

боломжтой байв. Тэр хэзээ, хэнтэй уулзсан, хаашаа, ямар ажлаар явсан зэрэг нь бүгд тов тодорхой байдаг байлаа. 20 гаруйхан насны, үе тэнгийн залуучууд нэг дор цугласан байлаа шүү дээ. Эхнэр авч, өрх гэр толгойлсон хүн бидний дунд бараг байгаагүй дээ. Сонирхол бол ижил л байсан байх. Манай Ерөнхий нарийн бичгийн дарга дээр төв, хөдөө, орон нутгийн МАХН-ын үүр, хороодын дарга нар, төрийн сайд нар, урлаг, соёлын зүтгэлтнүүд, хөдөлмөрийн сайчууд их ирдэг байлаа. Олон л хүн ирдэг байлаа. Тэдний дунд алдартай дуучин, жүжигчин, бүжигчин бүсгүйчүүд, одоогийн хэлдгээр бол “од”-ууд бас дуртай цагтаа ирдэг, орж, гардаг л байлаа.

Намайг Лекторын товчоонд ажиллаж эхэлсэн тэр жил манай их эрдэмтэн Бямбын Ренчингийн зохиолоор “Цогт тайж” гэдэг киног “Монгол кино” үйлдвэрт бүтээж эхэлсэн юм. Цогт хунтайж бол 17-р зууны үед амьдарч байсан их ухаантай, эрдэм номтой, Монголын төлөө гайхамшигтай зориг гарган тэмцсэн, цогтой эх оронч түүхэн, бодитой хүн байсан юм. Тэр бол Чингис хааны шууд удмын “цагаан ястай”, угсаа залгамжилсан тайж хүн байж. Энэ киноны Цогт тайжийн дүрд Монголын кино урлагийн их мастер, Ардын жүжигчин Цагааны Цэгмид тоглосон юм. Энэ кинонд түүнээс гадна манай нэртэй олон жүжин тоглосны дотор Лувсанжамцын Цогзолмаа орсон юм. Л.Цогзолмаа бол Монголын дуурийн дуучин, нэрд гарсан үзэсгэлэнтэй, сайхан бүсгүй байлаа. Би Л.Цогзолмааг анх тэр үед харсан байх. “Ю.Цэдэнбал, Л.Цогзолмаа хоёр гэрлэх юм гэнэ!” гэсэн яриа ч олны дунд явдаг л байлаа. Ер нь энэ үед Ю.Цэдэнбал ямар эхнэр авах вэ? гэдэг асуудал олны анхаарлыг их татаж байсан юм. Түүнийг монгол хүнтэй гэр бүл болохыг олон хүн хүсэн хүлээж байсан байж магадгүй. Гэвч энэ асуудлыг түүний хувь заяа өөрөөр шийдсэн юм.

1947 онд Ю.Цэдэнбал Оросын Рязань нутгийн алтан шаргал үстэй бүсгүй Анастасия Ивановна Филатоватай хувь заяагаа холбосон юм. Харин Ю.Цэдэнбалын орос эхнэр авсан явдлыг маршал Х.Чойбалсан илэрхий сайшаагаагүй юм. Ю.Цэдэнбал, А.И.Филатова хоёр Москвад хуримаа хийсэн юм. Тэд нар Монголд ирээд хуримын хүлээн авалт хийхэд нь Х.Чойбалсан очоогүй юм билээ. Ингэж Х.Чойбалсан тэр хоёрын гэрлэлтэнд дургүй байгаагаа илэрхийлсэн байх. Хүмүүжил муутай, бүдүүлэг зантай, орос эхнэрээ Ю.Цэдэнбал МАХН-ын удирдагч, Монголын төрийн өндөр албан тушаалд он удаан жил улиран суух хувийн зорилгодоо маш чадмаг ашиглаж байсан юм. Өөрийн эр нөхрийг хамгаалж, түүнийг өмөөрч А.И.Филатовагийн хэлсэн үг, хийсэн ажил болгон нь МАХН-тай олон жилийн зузаан найрамдалтай байсан ЗХУКН-аас хэлж байгаа үг, хийж байгаа ажил мэтээр олон түмэнд

ойлгогдож байсан юм. Ийм ойлголтыг төрүүлж болох нэг ч боломжийг Ю.Цэдэнбал алддаггүй байв.

Ю.Цэдэнбалыг он удаан жил МАХН-ын удирдагч хэвээр нь байлгаж байх сонирхол ЗХУКН-ын удирдагч нарт байсан болов уу? гэсэн асуулт өөрийн эрхгүй төрдөг юм. Тийм сонирхол ер нь байсан байж болох юм. Орос эхнэртэй Ю.Цэдэнбал оросуудын нүдэнд ямагт “өөрийн хүн” харагддаг байсан шүү дээ. Гэвч 1984 оны 8-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 8-р бүгд хурал Ю.Цэдэнбалыг бүх албан тушаалаас нь халах шийдвэр гаргасан юм. Түүнийг ингэж халах гол шалтгааныг энэ орос “Авгай” нь бэлтгэж өгсөн юм. Тэр бол тансаг хэрэглээ, бүдүүлэг, хачин ааш, зангаараа нэрд гарсан хүн байж билээ. “Ю.Цэдэнбал авгайнхаа хүүхэлдэй болсон!” гэдэг яриа бол ор үндэсгүй зүйл ч биш юм шүү. Ийм яриаг Ю.Цэдэнбалын удирдаж байсан МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд өөрсдөө энд, тэнд очоод ярьж явсан баримт байдаг юм. Тэднийг энэ “Авгай” цуглуулаад, нөхрийгөө хамгаалаад, түүнийг өмөөрч, эрээ, цээргүй загнаж байсан баримт нь Монголын нийгэмд ам дамжин яригдаж байсан юм. Сүүлдээ МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүдийг ажлаас нь халж, тэндээс хөөж эхэлсэн нь түүний хачин зан, аашийг олон жил тэвчиж явсан Ю.Цэдэнбалын “Тойрон хүрээлэгчид”-ийн тэвчээрийг барсан хэрэг байж л дээ. Тэдний өмнө өөрсдөө хөөгдөх үү?, эсвэл “Авгай”-г хөөх үү? гэсэн асуудал босож ирсэн байна. “Авгай” болон МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүдийн хэн өрсөн нь нөгөөдхөө хөөх тийм эгзэгтэй байдал буй болсон байна. Ингээд МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны ТХ-ноос өөрийн “өгөөмөр тусламж”-аа үзүүлжээ. Нөхрийгөө хамгаалж, түүнийг өмөөрч, энэ “Авгай”-н хэлсэн үг, хийсэн ажил нь ЗХУКН-аас хэлж байгаа үг, хийж байгаа ажил мэтээр ойлгогдож байсан нь ЗХУКН-ын нэр хүнд монголын ард түмний дунд улам бүр унах шалтгааны нэг болж эхэлснийг тэнд хурдан ухаарч чадсан байна. Хэрвээ энэ тусламжийг цагт нь авч чадаагүй бол МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд өөрсдөө хөөгдөх байж. Тэд нар “Авгай”-г ганцааранг нь биш түүний нөхөр Ю.Цэдэнбалтай нь хамт хөөхөөр шийджээ. Ю.Цэдэнбал ингэж эхнэрээсээ болж ажлаасаа хөөгдсөн юм.

“Өөд нь хаясан чулуу өөрийн толгой дээр унана!” гэж монголчууд бид ярьдаг шүү дээ. Эхнэрээ удирдаж чадахгүй байгаа хүн, улс орныг удирдах тухай ярих, бодохын ч хэрэггүй гэдэг нь ойлгомжтой шүү дээ. Ингэж МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргын 40 гаруй жилийн улс төрийн намтар шившигтэйгээр дууссан юм. Ингэж Ю.Цэдэнбалыг түүний өөрөө цуглуулж, олон жил өөрийгөө хамгаалуулж, тэжээж явсан “тойрон хүрээлэгчид” нь эхнэрийнх нь хамт хөөсөн “хачин түүх” эхэлсэн юм. “Тэжээсэн бяруу тэрэг эвдэнэ!” гэдэг нэг үг монголчуудын дунд байдаг

юм. Ю.Цэдэнбал ажлаасаа хөөгдөөд, “Авгайнхаа” асрамжинд, хүний нутагт яаж амьдарч байсныг монголчууд бид бүгдээрээ мэднэ. Энэ тухай түүний хүү Цэдэнбалын Зориг, Элчин сайд Д.Гүрбадам, сэтгүүлч Леонид Шинкарёв нар сүүлд тодорхой бичсэн юм.

Ажлаасаа ингэж хөөгдөхийн өмнө Ю.Цэдэнбалын бие эрүүл, саруул байсныг түүнтэй уулзаж байсан олон хүн гэрчилдэг юм. Харин “Ю.Цэдэнбалын бие нь муу байсан!” гэдэг яриа бол “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид”-ийн бодож олсон зохиомол хэрэг байсан юм. Түүнийг ажлаас нь халах өөр шалтгаан олон байсныг би 1956 онд хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 2-р бүгд хурал, 1964 оны 6-р бүгд хурлууд дээр тодорхой хэлж байсан билээ. Зөвхөн би ч биш Ю.Цэдэнбал улс орноо удирдаж чадахгүй байгааг олон хүн хэлж, түүнийг олон удаа шүүмжлэж байсан юм шүү дээ. Түүнээс хойш 20 жилийн дараа Ю.Цэдэнбалыг ажлаас нь халсан боловч үнэн шалтгааныг нь ард түмнээс ихээхэн нууцлаж байсан юм. Тэгээд ийм зорилгоор энэ хачин зохиомол зүйлийг бодож олсон юм. Түүгээр ч зогсохгүй энэ зохиомол хэргээ олон түмэнд итгүүлэхийг ихээхэн чармайн оролдож байсан юм. Энэ баримт бол Ю.Цэдэнбалын удирдсан МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд дотор он удаан жил улс орныхоо эрх ашгийг эрхэмлэн хүндэтгэдэг, эрүүл саруулаар сэтгэн боддог, өөрийн бодолтой хүн цөөхөн байсныг бас дахин гэрчлэн харуулсан юм. Тэртэй тэргүй нас нь ахисан Ю.Цэдэнбал эрч, хүчтэй, эрүүл саруул байж чадахгүй шүү дээ. Энэ бол хэнд ч ойлгомжтой туйлын үнэн мөнөөсөө мөн.

Намайг “Лекторын товчоо”-нд ажиллаж байхад бид бүгдээрээ Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсангаас их айдаг байлаа. Түүний нэр хүнд ч ард түмний дунд их өндөр байлаа шүү дээ. Заримдаа Х.Чойбалсангийн дуудлага гэнэт ирнэ. Тийм үед бид нар дарга, даамал гэлтгүй, хамаг байдаг юмаа тэр чигт нь хаячихаад л хар хурдаараа харайлгацгаана шүү дээ. Амьдрал бол тийм л байлаа. Ийм байдлаар би тэнд бүтэн 6 жил ажилласан юм даа. МАХН-ын Төв Хорооны тэр байр нэг том хурлын танхимтай байсан юм. Тэнд МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал хуралддаг байв. Бид нар тэр үед хуралдсан бүх бүгд хуралд суусан юм. Бүгд хурал хуралдаж дууссаны дараа түүний шийдвэрийг амьдралд хэрэгжүүлэх их ажил өрнөдөг байлаа. Ер нь энэ үеэс эхлээд манай нийгэм, улс төрийн амьдралд МАХН-ын оролцоо улам бүр өсөн нэмэгдэх хандлагатай болж ирсэн юм. Улс орны хөгжил, ард түмний амьдралтай холбоотой бүхий л асуудлыг дан ганц МАХН-ын бодлогоор зохицуулдаг болсон юм.

Ингэж Монгол улсын төр, засгийн дээд талд нь аажмаар МАХН гарч ирсэн юм. Энэ үеэс эхлээд “Энхрий хайрт МАХН” гэдэг улс төрийн хэллэг аажмаар буй болж эхлсэн юм. МАХН-ын бүх албан бичиг баримтанд энэ хэллэг орсон. Энэ нь 1960 оны Үндсэн хуулиаар баталгаажсан юм. Энэ

бол манай 3 дахь Үндсэн хууль байлаа шүү дээ. Нэг дэхийг нь 1924 онд, 2 дахийг нь 1940 онд баталсан юм. Монгол улсын шинэ Үндсэн хуулийг баталж байсан 1960-аад оныг “Монгол оронд Социализмын материал-техникийн бааз байгуулж дуусгах үе” гэж МАХН-ын түүхэнд тэмдэглэдэг юм. “Социализмын материал-техникийн бааз гэдэг бол социалист-коммунист нийгмийг төгс байгуулж дуусахын өмнөх хөгжлийн үе шат юм. Энэ үе шатыг байгуулж дуусаад, манай улс социалист-коммунист нийгэмд бүрэн шилжинэ!” гэж тайлбарлаж байсан юм. Социалист-коммунист нийгмийг байгуулахын тулд эхлээд түүний “материал-техникийн бааз”-ыг байгуулах ёстой юм байж.

Манайхны дунд энэ “социализмын материал-техникийн бааз”-ын тухай олон жил нэг анекдот яригдсан юм. Тэр үед Их, дээд сургуулийн оюутнуудаас заавал “Социализм-коммунизмын тухай онол”-ын шалгалт авдаг байсан юм. “Нэг оюутнаас Социализмын материал-техникийн бааз гэж юу вэ? Хэмээн асуужээ. Гэтэл нөгөө оюутан бодож, бодож Социализмын материал-техникийн бааз гэдэг бол Толгойт хавьд байдаг том модон хашааг хэлдэг юм! гэж хариулжээ. Багш нь түүнд муу дүн тавьжээ!” гэсэн утгатай анекдот байсан юм. Манайхан тэр оюутныг шоолоод л инээлдээд байдаг юм. Уг нь “Социализмын материал-техникийн бааз гэдэг бол социалист-коммунист нийгмийг байгуулахын өмнөх хөгжлийн үе шат мөн!” гэсэн онолын хариултыг л өгөх ёстой байж л дээ. Онолын ийм том асуудлыг модон хашаатай андуурсан хүн “муу” авах нь ойлгомжтой шүү дээ. Гэхдээ манайхан түүнийг “Онол мэдэхгүй байна!” гэж ч шоолоогүй юм. Бас “Муу дүн авлаа!” гэж ч шоолоогүй юм. “Тэр оюутан маш зөв хариулсан байна шүү дээ!” гээд манайхан хөхрөлдөөд, шоолоод байдаг юм. Тэр оюутны ярьсан том модон хашаа бол үнэхээр Улаанбаатар төмөр замын “Толгойт” өртөөний ойролцоо байдаг юм. Түүнийг “Толгойт бараа бааз” гэж нэрлэдэг байв. Тэр хашаанд ЗХУ болон бусад орнуудаас ирсэн тусламжийн бараа, техник, тоног төхөөрөмжийг хадгалдаг байв. Гэтэл тэр оюутан “Социализмын материал-техникийн бааз” гэсэн онолын ойлголт, Толгойтод байдаг том модон хашаа хоёрыг андуурч явсан юм байж. Гадаадын хүн ойлгоход хэцүү байж магадгүй ч, манайхны инээгээд, шоолоод байдаг гол учир нь “Социализмын материал-техникийн баазыг монголчууд өөрсдөө биш, гадаадын зээл, тусламжаар байгуулах юм байна шүү дээ!” гэсэн утганд байдаг юм. 1960 оны Үндсэн хууль бол гадаадын зээл, тусламжинд тулгуурлаж социализм-коммунизмыг байгуулах МАХН-ын бодлогыг хуульчилж өгсөн онцлогтой юм.

КЮ: МАХН-ын ТХ-ны лекторын товчоо ямар ажил эрхэлдэг байсан юм

бэ?

Ц Л: Манай МАХН-ын ТХ-ны лекторын товчооны хийдэг гол ажил бол сурталчилгаа байсан юм. Бид нар тэнд ажиллаж эхэлсэн үе бол дэлхийн 2-р дайн дуусаагүй байсан үе шүү дээ. Манай сурталчилгааны ажил Германы фашизмтай байлдаж байгаа манай их хөрш, ах дүүгийн найрамдалт ЗХУ-ыг дайнд ялуулах, дэлхийн 2-р дайныг аль болохоор хурдан дуусгах, Монголын ард түмний дунд Зөвлөлтийн ард түмэнд туслах хөдөлгөөн өрнүүлэхэд чиглэгдэж байсан юм. Бид нар бас Зөвлөлт-Германы дайны цагийн фронтын мэдээг цуглуулж олон түмэнд хүргэдэг байсан юм. Үүний зэрэгцээгээр Англи, Америкийн зүгээс 2-р фронтыг нээж, Германтай дайн эхлүүлэх ажил хэрхэн, яаж явагдаж байгаа талаархи мэдээ бидний сурталчилгааны нэг гол сэдэв болж байсан юм.

Мөн Алс дорнод дахь дайны голомт болсон Япон улстай дайн хийхийн чухлыг сурталчилж, түүнд бэлтгэх ажил ямар шатандаа явж байгаа талаархи мэдээг олон түмэнд хүргэж байсан юм. Мөн дэлхийн 3-р дайныг гаргуулахгүй байх талаар дэлхийн олон улсуудын зүгээс гаргаж байгаа хүчин чармайлтын талаар олон түмэнд сурталчлан, таниулах ажлуудыг хийдэг байлаа. Тэгээд гол нь марксизмыг таниулах сурталчилгааныхаа ажлыг хийдэг байсан юм. Диалектикийн хуулиуд, түүхийн материализмыг тайлбарлан таниулах ажил хийдэг байлаа. “Капитализм бол ер нь цаашид хөгжих ирээдүй байхгүй нийгэм юм. Энэ нийгэм өөрийн хөгжих бүх бололцоогоо шавхаад дууссан, хүн төрлөхтөн удахгүй бүгдээрээ коммунист нийгэмд шилжиж орно. Англи, Америк, Япон зэрэг томоохон хөрөнгөтөн орнуудад Коммунист намууд ажиллаж байна. Тэд нар өөрийн орны ард түмний тэмцлийг удирдаад, социалист хувьсгалыг ялуулна. Орон бүрт коммунизмын улаан туг мандах цаг ойрхон байна. Орон бүхний пролетарууд нэгдэж дэлхийн социалист хувьсгалыг ялалтад хүргэнэ. Хүн төрлөхтний гэрэлт ирээдүй бол коммунист нийгэм мөн!” гээд л сурталчилна шүү дээ.

Бид нар улсын үйлдвэр, албан газрууд, төрийн яам, тамгын газруудаар очиж “Улс төрийн дугуйлан” хийдэг байлаа. “Улс төрийн дугуйлан” бүр 1990-ээд он хүртэл манай нийгэмд оршиж байсан шүү дээ. Энэ ажил манай Лекторын товчооноос эхэлсэн юм. Цаг үеэ дагаад ярианых нь сэдэв өөрчлөгдөж байсан байх. Тэр үед бид нар голдуу ажил тарсны дараа оройн цагаар л “Улс төрийн дугуйлан”-гаа хийдэг байлаа. Бид нар сурталчилгаа хийх сэдвээрээ лекц бэлтгэдэг байлаа. Түүнийгээ Лекторын товчоогоороо хэлэлцүүлээд батлуулна. Манайхан Орос голдуу ном ашиглаж лекцээ бэлтгэдэг байв. Би Оросоор уншаад бага зэрэг л ойлгодог болсон байлаа. Манайд Орос хэлнээс материал орчуулах сайн

орчуулагч нар ажиллаж байсан юм. Сайн бэлтгэсэн лекцүүдийг эмхтгээд “Лекцийн эмхтгэл”-үүдийг хэвлэж гаргадаг байлаа.

Бид нар хөдөө их явж энэ лекцүүдээрээ сурталчилгаа хийдэг байлаа. Тэр үед би бараг бүх аймгаар явсан байх шүү. МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга нар, Засгийн газрын гишүүд, тусгай газрын дарга нар тэр үед хөдөө ажлаар их явдаг байсан юм. Тэд нартай хамт бид нар явдаг байлаа. Тэр үед ажил сайн зохион байгуулдаг, хурц, дайчин дарга нар их байлаа шүү дээ. Ялангуяа Сайд нарын Зөвлөл (СНЗ)-ийн орлогч дарга Ч.Сүрэнжав гуай байна. Их хурц дайчин, алдартай сайн зохион байгуулагч хүн байсан юм. Бас СНЗ-ийн орлогч С.Ламжав гэдэг хүн байлаа. Түүнийг “ажлаа сайн мэддэг, хүнтэй ажиллах чадвартай хүн” гэж маршал Х.Чойбалсан их өндөр үнэлдэг байлаа. Би хоёр ч удаа тэр хүнтэй хамт хөдөө явж байлаа. Энэ хоёр хүнийг Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсангийн “баруун, зүүн гарууд” гэж нэрлэдэг байлаа. Тэр үед ард түмний улс төрийн идэвхи их өндөр байлаа шүү дээ. Хөдөөгийн хөдөлмөрчид бидний яриаг их идэвхитэй сайн сонсдог байлаа. Тэр үед ард түмэн шинэ юмыг тусгаж авахдаа маш сайн байсан юм. Дайны жилүүдэд манай ард түмний дунд ах дүүгийн найрамдалт Зөвлөлтийн Улаан армид туслах хөдөлгөөн орон даяар өрнөсөн юм. Герман улс ЗХУ руу довтолж Зөвлөлтийн ард түмний аугаа эх орны дайн эхлэсний дараа 9-р сард Улаан армид туслах хөдөлгөөнийг удирдах “Бэлэглэлийн төв комисс” байгуулагдсан юм. Түүний салбарууд аймаг, сумдуудад байгуулагдаж байлаа. “Бүхнийг фронтод!”, “Бүгдийг ялалтын төлөө!” гэсэн уриа лоозонгууд гарч, ард олон энэ “Бэлэглэлийн төв комисс”-оор дамжуулаад Улаан армид бэлэг, хандив өргөдөг байсан юм. Ард түмэн өөрийн чадал чинээгээрээ алт, мөнгө, адуу малаа бэлэг болгон өгдөг байлаа.

Дайны жилүүдэд Монголын ард түмний хөрөнгөөр “Монгол ард” нисэх онгоцны эскадриль, “Хувьсгалт Монгол улс” танкийн цуваануудыг байгуулж байлдаж байгаа Зөвлөлтийн Улаан армид хүлээлгэн өгч байлаа. Ард олон өөрсдийн хийсэн дулаан нэхий дээл, бээлий, малгай, гутлыг байлдаж байгаа Улаан армийн дайчдад явуулж байсан юм. Ард түмний сайн дураараа бэлэглэсэн бэлгийн зүйлүүдээр тусламжийн цувааг зохион байгуулж, Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсан тэргүүтэй Монголын засгийн газрын төлөөлөгчид байлдаж байгаа Улаан армийн дайчдад хэд хэдэн удаа хүргэж өгсөн юм. Тусламжийн цувааг анх удаа хүргэж очсон Монголын Засгийн газрын төлөөлөгчдийг хүлээн авсан уулзалт дээр И.В.Сталин “Зовох цагт нөхрийн чанар танигдана!” гэдэг алдарт үгээ анх хэлсэн гэдэг юм. Зөвлөлт-Германы дайны үед Монгол улс дайнд оролцоогүй ч гэсэн өөрийн байдаг бүх бололцоогоо дайчлан ингэж туслаж, ЗХУ-ыг дайнд ялуулахын төлөө хүчин чармайлт гаргаж байсан

юм.

Энэ бол Монгол улс Харилцан туслах протоколоор хүлээсэн үүргээ биелүүлж байсан хэрэг юм. Харилцан туслалцах протоколд Зөвлөлт, Монголын засгийн газрын тэргүүнүүд 1936 онд Москвад гарын үсэг зурсан юм. Энэ протоколоор хоёр тал, тэр хоёрын аль нэг нь гуравдагч оронтой дайн хийсэн тохиолдолд бие биендээ тусламж үзүүлэх үүрэг хүлээсэн юм. 1939 онд Халх голын дайн эхлэхэд Зөвлөлтийн тал хүлээсэн үүргээ биелүүлж Монголд ирж бидэнд тусалсан юм шүү дээ. Халх голын дайнд оролцсон Зөвлөлтийн Улаан Армийн ангиудыг генерал Г.К.Жуков командлаж байсан юм. Г.К.Жуков бол дэлхийн 2-р дайны үеийн дэлхийн хамгийн алдартай жанжингуудын нэг юм. Монголчууд бид түүнийг ихэд хүндэтгэн, эрхэмлэж байдаг шүү дээ. Улаанбатарт түүний музей ажиллаж байна. Ер нь Зөвлөлт-Германы дайнд шалгарсан хамгийн гарамгай цэргийн гурван жанжны хувь заяа Монголтой холбоотой байсан юм. Энэ бол Г.К.Жуков, К.К.Рокосовский, Ф.Конев гурав юм. К.К.Рокосовский, Ф.Конев хоёр 20-оод оны үед Монголд байрлаж байсан цагаан цэргүүдтэй байлдаж байсан Улаан цэргийн командлагч нар байж. Халх голын дайны үед Монгол Ардын Хувьсгалт Цэргийн ерөнхий командлагч нь Х.Чойбалсан байсан юм. Түүний орлогчоор корпус командлагч Ж.Лхагвасүрэн ажиллаж байсан юм. Ж.Лхагвасүрэн бол Халх голын дайны үед байлдааны ажиллагааг шууд удирдаж, ялалтанд хүргэсэн Монголын талын цэргийн командлагч юм. Тэр бол цэргийн хамгийн авъяаслаг залуу жанжин байлаа. Түүний тухай ард түмний дунд дуу зохиогдон дуулагдаж байсан юм. Халх голын дайны ялалтын 50 жилийн ойгоор түүний хүрэл хөшөөг Улаанбаатарт босгож, дурсгалыг нь хүндэтгэсэн юм. Гэвч Ю.Цэдэнбал түүнийг олон жил дарагдуулж, хавчин гадуурхаж, тун зохисгүй харьцаж байсныг өөнөөдөр олон хүн мартаагүй байна. Япон улсад Халх голын дайны талаар энгийн хүмүүс маш бага мэдээлэлтэй байдаг гэж би сонссон юм. Дэлхийн хоёрдугаар дайны эхлэл гэж албан ёсоор зарлагдаагүй ч гэсэн Халх голын дайны үед богино хугацаанд маш том байлдааны ажиллагаа явагдсан юм. Энэ дайнд тэр үеийн хамгийн шилдэгт орж байсан нисэх онгоц, их буу, танк зэрэг цэргийн техникийг хамгийн өргөн ашигласан юм. Халх голын дайн Монгол улсын ялалтаар дууссан шүү дээ.

1941 онд Зөвлөлт-Германы дайн эхэлсэн нь Монголын эдийн засагт маш хүчтэй цохилт болсон юм. Тэр үед манайд аж үйлдвэр бараг хөгжөөгүй байлаа. 1934 онд Аж үйлдвэрийн комбинат байгуулагдаж ард түмний өргөн хэрэгцээний барааг бага зэрэг үйлдвэрлэдэг болсон боловч ихэнх хэрэгцээт бараагаа ЗХУ-аас импортоор авдаг байсан юм. Гэтэл манай гадаад худалдааны гол түнш орон болох ЗХУ-ын эдийн засаг

дайны байдалд орсон тул манайд бараа нийлүүлж чадахаа байсан юм. Ийм учраас манай засгийн газар өөрийн эдийн засгийг дайны байдалд зохицуулан удирдах бодлогыг боловсруулж эхэлсэн юм.

1941 оны төгсгөл, 1942 оны эхээр МАХН-ын Бүгд хурлууд удаа дараа хуралдаж манай эдийн засгийг дайны үеийн байдалд хэрхэн зохицуулах тухай асуудлуудыг авч хэлэлцсэн юм. Эдгээр бүгд хурлууд дотоод нөөц, бололцоогоо бүрэн дайчлаж урьд нь ЗХУ-аас авч байсан өргөн хэрэглээний барааг аль болохоор өөртөө үйлдвэрлэж байхаар шийдсэн юм. Ингээд “Гар үйлдвэрийн дээд зөвлөл”-ийг байгуулсан юм. Түүний даргаар нь Н.Дэмчиг гэдэг хүнийг сонгож байлаа. Энэ Гар үйлдвэрийн дээд зөвлөлийн салбарууд аймаг, сум бүрт байгуулагдаж байлаа. Н.Дэмчиг дарга бол их санаачлагатай, аж ахуйн ажлыг удирдан явуулах арга сайтай хүн байсан юм. Одооны хэлээр бол “менежмент” сайтай дарга байж л дээ. Хүмүүсийн дунд “Урт цагаан” нэртэй болчихсон Улаанбаатар хотын Үйлчилгээний төвийг анх Н.Дэмчиг дарга гар үйлдвэрлэл явуулах зорилгоор байгуулсан юм.

Тэр үед манайд европ хувцас бараг хийдэггүй байлаа. Төрийн алба хашиж байгаа сайд, дарга нарын хувцасыг оёдог нэг тасаг ажиллаж байсан юм. Тэр тасагт хувцасны размер гэдэг юмыг хэрэглэдэггүй, хийсэн бүх хувцас нь бүгд ижилдүү размертэй байсан юм. Заримд нь томдоод, заримд нь багадаад хачин л юм байна шүү дээ. Би 1950-аад оны дундуур Румынээс европ хувцасны размерын загварыг Н.Дэмчиг даргад авчирж өгч байсан юм. Түүний хийсэн анхных нь 48 размерийн костюм, пиджакийг би өөрөө хийлгэж өмсөж байлаа. Түүнээс хойш манайд европ хувцасыг хүний биеийнх нь хэмжээнд тохируулаад, размерээр нь хийдэг болсон юм.

Тэр хүн олон шинэ юмыг нэвтрүүлсэн дээ. Аж ахуйн ач холбогдол ихтэй янз бүрийн хөдөлмөрийн багаж зэрэг зүйлүүдийг хийдэг суурь машинуудыг гадаадаас худалдан авч ирээд хэрэглэдэг болсон юм. Тэр үед чинь манайд төрөл бүрийн төмөр эдлэлүүд, хадаасыг төрөл, төрлөөр нь хийдэг болсон юм шүү дээ. Бас төрөл бүрийн шил, толийг өөрсдөө хийдэг болсон юм. Эдгээрийг барилгын ажилд их хэрэглэж байсан юм. Аймгуудад байгуулагдсан гар үйлдвэрүүд арьс ширийг үйлдвэрийн аргаар элдэж, дээл, малгай, гутал зэрэг бусад өргөн хэрэглээний барааг хийдэг болсон юм.

Ингээд аажимдаа гадаадаас импортоор авдаг бэлэн бүтээгдэхүүний тоо цөөрч эхэлсэн юм. Гар үйлдвэрийн ажил ийм өөдрөг сайхан явж эхэлсэн учир Аж үйлдвэрийн яамыг байгуулсан юм. Сайдаар нь Д.Бавуудорж гэдэг хүнийг томилж байлаа. Д.Бавуудорж сайд урьд нь аймгийн дарга байсан хүн. Тэр айхтар дайчин, чадвартай хүн байсан юм. Ингээд Аж үйлдвэрийн яам байгуулагдсанаар гар үйлдвэр, аж үйлдвэр

хоёр зэрэгцээд хөгжих эхлэл тавигдаж байгаа юм. Энэ бүхэн чинь бүгд маршал Х.Чойбалсангийн санаачлагаар хийгдсэн ажлууд юм шүү дээ.

КЮ: Та маршал Х.Чойбалсантай уулзаж байсан уу?

Ц Л: Би маршалтай дотно сайн харилцаатай байгаагүй юм. Тэр үед залуу ч байж дээ. Базарын Ширэндэв даргын даалгавраар анх удаа уулзаж байсан юм. Тэр үед Б.Ширэндэв гуай МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, нарийн бичгийн дарга байсан юм. Би Б.Ширэндэв даргын даалгавраар суртал нэвтрүүлгийн ажлыг улсын хэмжээнд аймаг, сумдад зохион байгуулах ажлын төлөвлөгөө боловсруулсан юм. Энэ төлөвлөгөөгөө маршал Х.Чойбалсанд өөрөө танилцуулах даалгаврыг авсан юм. Маршал бол ард түмний дунд алдар нэр нь түгсэн, тахиж шүтүүлсэн хүн байлаа шүү дээ. Тийм хүний ажлын өрөөнд анх удаа ороход хэн боловч их сүрдэнэ шүү дээ. Би ч айж байлаа. Тэгээд л орлоо доо. Тэр өрөөнийхээ нэг буланд, их том ширээний ард сууж байлаа. Түүний өрөө нь ч их том юм. Тэр том ширээний араас маршал өөрөө их жижигхэн харагдаж байна. Өрөөнд нь өөрийн нь сууж байгаа ширээнээс гадна өнгийн даавуугаар бүтээсэн бас нэг урт ширээ байна. Маршалын сууж байгаа ширээний ард, хананд В.И.Ленин, Д.Сүхбаатар хоёрын зураг өлгөөтэй байна. Өөр юм байсангүй. Намайг орж ирэхэд Х.Чойбалсан ширээнийхээ араас босож ирээд :

-Сайн байна уу? гэж мэндлээд,

-Чамайг Б.Ширэндэв нааш нь явуулсан биз? гэж асууж байна.

Би түүнтэй хариу мэндлээд,

-Тийм. Б.Ширэндэв дарга явуулсан юм! гэж хэллээ.

Х.Чойбалсан:

-Аа, тийм үү. Чамайг хэн гэдэг вэ? гэж асуулаа.

Би түүнд өөрийн нэрийг хэлтэл тэр дахиад:

-Чи тэгээд ямар ажил хийж байна? гэж асууж байна.

-Лекторын товчоонд суртал нэвтрүүлэгчийн ажил хийдэг! гэж би хэллээ.

-Аа, тийм үү. Чи тэгээд аль зэрэг суртал нэвтрүүлж байна. Хөдөө явж, ард олонтой уулзаж байна уу? Ард олон одоогийн бидний яриад байгаа социализмыг ойлгож байна уу? гэж тэр дахин асуугаад:

-Чи нааш ир! Энд суу! Наад хийж ирсэн төлөвлөгөөгөө энэ ширээн дээр дэлгээд тавь! Тэгээд яаралгүй сайхан тайлбарла! гэж байна. Х.Чойбалсан өөрөө маш энгийн, надтай их сайхан харьцаж байсан юм. Гэсэн ч миний өвдөг чичрээд л байлаа. Тэгээд би түүнд өөрийн хийсэн төлөвлөгөөгөө тайлбарлаад баахан ярьлаа. Тэр үед чухам ямар төлөвлөгөө боловсруулаад, маршалд юу ярьсан юм бэ? Бүү мэд! Нэг мэдсэн чинь маршал:

-За болно! Би ойлголоо! гэж байна. Тэгснээ:

-Чи одоо Ч.Лодойдамбатай хамт ажиллаж байгаа юм байна шүү дээ! Цаад хүн чинь уран зохиол бичээд суучихаж мэдэх л хүн байгаа юм шүү дээ! Та нар илүү сайн ажиллах хэрэгтэй. Ард түмэнд бидний хийж байгаа ажлыг сайтар ойлгуулах хэрэгтэй! Энэ их чухал ажил шүү! гээд гараа өгч байна. Би түүнтэй гар бариад өрөөнөөс нь гарч явлаа. Ингэж би анх удаа маршалтай уулзаж байсан юм.

1952 онд намайг Москва хотод Коммунист Намын дээд сургуульд сурч байхад маршал Х.Чойбалсангийн бие нь муудаж, Москвад ирж эмнэлэгт хэвтээд, мэс засал хийлгэсэн юм. Гэтэл тэр мэс заслаа даалгүй, мэс заслын ширээн дээр нас барсан юм. Маршал Х.Чойбалсан ингэж нас барсан юм. Түүний шарилыг Москва хотод Зөвлөлүүдийн ордны Баганат танхимд байрлуулж, ЗХУКН-ын удирдагчид, Зөвлөлт төрийн тэргүүн, Засгийн газрын гишүүд, олон нийтийн төлөөлөгчид салах ёс үйлдсэн юм.

Би тэр үед маршал Х.Чойбалсангийн шарилын дэргэд хүндэт харуулд зогссон юм. Дараа нь түүний шарилыг галт тэргээр Монгол руу авч ирээд, оршуулсан юм. Бид нар Москвагийн Ярославын вокзал дээрээс түүний шарилыг байрлуулсан галт тэргийг нь үнсээд нутаг руугаа үдэж байлаа. Ер нь маршал бол их нэр хүндтэй хүн байсан юм. Түүний үйл ажиллагаа нь “нэг хүнийг дахин шүтэх явдал”-ыг дэвэргэж, олон гэмгүй хүнийг улс төрийн хилс хэрэгээр цаазалсан явдалтай холбоотой маш их буруу үйлдэлүүд байсан боловч нас барахад нь гашуудаж, нулимс гаргаагүй насанд хүрсэн монгол хүн бараг байгаагүй юм шүү. “Дэлхийн дайн дэгдсэн, их гүрнүүд хоорондоо дайтсан, хүнд үед Монгол улсын хувь заяаг маршал авч гарлаа! Маршалаас өөр хүн бол ийм зориг тэвчээр гаргаж, улс орноо удирдаж чадахгүй байсан!” гэж олон хүн боддог байсан юм. “Маршал бол улс төрийн олон алдаа гаргаж байсан боловч Монгол улсын хувь заяатай холбоотой ганц асуудал дээр ямагт зөв байр суурийг баримталж чадаж байсан!” гэж би боддог юм. Манай хоёр том хөрш чинь манайх шиг жижигхэн улсыг ер нь яавал ч яахаар л юм хийж, хэрэгжүүлж байсан түүх хуучраагүй байсан үе шүү дээ. Тийм үед төрийн жолоог залуурдана гэдэг бол асар их тэвчээр, зориг, ухаан, уян хатан байдлыг шаардах нь мэдээжийн хэрэг юм. “Маршал үүнийг хэнтэй ч зүйрлэхгүй чадамгай хэрэгжүүлж чадсан!” гэж би боддог юм.

Намайг МАХН-ын ТХ-ны лекторын товчоонд ажилаж байхад болсон МАХН-ын ТХ-ны бүх Бүгд хурлуудын бүгд дээр нь Х.Чойбалсан үг хэлсэн юм. Маршал нэг зүйлийг маш олон дахин ярьдаг байлаа. Энэ бол “Намын дотоод шүүмжлэл”-ийн асуудал юм. “Нам гэдэг бол идэвхтэй хүмүүсийн бөөгнөрөл юм. Энэ чинь бас нийгмийг удирдах үүрэгтэй улс төрийн байгууллага юм. Энэ байгууллагын үйл ажиллагааг байнга засаж,

залруулахгүй бол нийгмээсээ хоцорно. Түүнийг байнга засаж, залруулж байх хэрэгтэй юм. Ингэж засаж, залруулах хамгийн сайн арга бол намын дотоод шүүмжлэл юм. Дотоод шүүмжлэл л зогсох юм бол нам өөрийнхээ дутагдлыг ухаарахгүй болно. Өөрийн дутагдлыг ухаарагүй нам дордож, доройтоно. Шүүмжлэлийг дээд удирдлагын зүгээс болон намын хамт олны зүгээс явуулах ёстой. Бид нар бол намын дээд удирдлагад байгаа хүмүүс. Бид доод хүмүүсээ байнга шүүмжлээд, шаардлага тавиад байж болно. Харин намын хамт олны үг намд хамгийн чухал. Одоо Ю.Цэдэнбал бид хоёроос авхуулаад бусад сайд, дарга нарын ажил ямар байгаа талаар намын хамт олны үгийг сонсдог больё! Бидний ажлын юу нь болоод, юу нь болохгүй байгааг сонсож байя!” гэж хэлдэг байлаа. Тэр үед, маршалыг нас барах хүртэл намын төв хэвлэлүүдэд тийм зарчмын шүүмжлэлүүд их гардаг байлаа. Харин маршал хов зөөж яваа хүнд их дургүй байсан юм. Тухайлбал, “Тэр хүн ажил хийхгүй байна!” гэх мэтийн хов живийн чанартай яриа сонсохдоо маш дургүй хүн байсан юм. Тийм яриа сонссон үедээ тэр олон үг хэлдэггүй юм. Дуугүй байж байгаад “Чёрт” гэж л нэг үг хэлнэ дээ. Бас долигносон, бялдууч хүнд их дургүй хүн байсан юм. Төрийн өндөр албан тушаалд шинэ хүнийг сонгож, томилохдоо дандаа урьд нь хийж байсан ажлынх нь үр дүнг хардаг байсан юм. Тухайлбал, “нэг багийн ажлыг сайн удирдсан хүнийг сумын даргаар дэвшүүлж болно, нэг сумын ажлыг сайн удирдсан хүнийг аймгийн даргаар дэвшүүлж болно, нэг аймгийн ажлыг сайн удирдсан хүнийг төрийн сайдаар дэвшүүлж болно, нэг яамны ажлыг сайн удирдсан хүнийг сайд нарын зөвлөлийн орлогч даргаар дэвшүүлж болно, сайд нарын зөвлөлийн орлогч даргын ажлыг сайн хийсэн хүнийг МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргаар дэвшүүлж болно!” гэж тэр үздэг байсан юм. Энэ бол боловсон хүчнийг сонгох их шалгарсан сайн арга гэж би боддог юм. Манайд Чингис хааны үед аравны дарга, зуутын дарга, мянганы ноёдыг бас иймэрхүү аргаар, цэрэг удирдсан туршлага, үр дүнг харж сонгож байсан түүх бий юм шүү. Х.Чойбалсангийн үеийн 13 яамны сайд нар бүгдээрээ аймгийн дарга байсан хүмүүс юм. Тэд нар өөрийнхөө аймгийн ажлыг сайн удирдаж байсан тул яамны сайд болцгоосон юм. Боловсон хүчний талаар маршалын барьж байсан энэ бодлого их зөв байсан гэж би боддог юм.

Ю.Цэдэнбал төрийн эрхийг барьж эхлээд боловсон хүчнийг шилж сонгох талаар маршалын барьж байсан энэ бодлогыг үндсээр нь өөрчилсөн юм. Ю.Цэдэнбал хүнийг шилж сонгохдоо хийж байсан ажлынх үр дүнгээр биш, харин амласан амлалтаар нь, төгссөн сургуулиар нь, нутаг усаар нь шилж сонгох буруу аргыг хэрэглэж эхэлсэн юм. Төрийн өндөр хариуцлагатай ажилд томилогдсон хүмүүсийг ийм аргаар сонгож авсан учир хэсэг хугацааны дараа манай бүх шатанд ажил унаж эхэлсэн

юм. Ингээд практик амьдрал, удирдлага хоёрын хооронд зөрчил үүсэж эхэлсэн юм. Удирдлага нь бодит амьдралаас урган гарч ирж байгаа асуудлуудыг гүйцэж ойлгохоо байсан юм. Ингээд зөв шийдвэр гаргаж чадахаа больсон юм. Ингээд энэ зөрчил улам лавшраад эхэлсэн юм. Зарим үед энэ байдлаас гарах арга замыг хайдаг байсан боловч тусыг эс олсон учир манайд удирдлагаа ил, далд янз бүрийн хэлбэрээр шүүмжлэх нь хавтгайрч эхэлсэн юм. Манай улсын үйлдвэр, аж ахуйн газар ажиллагсад ажил хийдэггүй дарга нарынхаа үгийг сонсохоо байгаад, өгсөн үүрэг даалгаврыг биелүүлэхээ болиод ирсэн юм. Дарга нар нь хөдөлмөрийн хамт олонтойгоо үг хэлээ олохоо байгаад, тэднийхээ бодол санаа, хүсэл эрмэлзлийг нь хүлээж авахаа болиод, ойлгохоо байгаад ирсэн юм. Ингэж хавтгайрсан үл итгэх байдал бий болсон юм. Ингээд бүх шатанд ажил зогсонги байдалд орж өдөр хоногийг өнгөрөөж эхэлсэн юм.

6 Ю.Цэдэнбал.

КЮ: МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбал гуай та хоёрын хувийн харилцаа ямар байсан бэ?

Ц Л: Бид нар ойр, сайхан харилцаатай байсан үе бий. Түүний дүү нартай ч сайхан харилцаатай байсан. Тэр нэг эрэгтэй дүү, нэг эмэгтэй дүүтэй хүн. Эмэгтэй дүүтэй нь би найз байсан үе бий. Намайг Москвад Коммунист намын дээд сургууль төгсөөд ирсний дараа болсон нэг үйл явдлын тухай би ярьж л даа.

Тэр үед манайхан Наадмаа их өргөн дэлгэр тэмдэглэдэг байлаа шүү дээ. Олон хоног амардаг байлаа. Наадмын ийм нэг амралтын өдөр Ю.Цэдэнбалын дүү охин бид хоёр Туул гол дээр очиж амрахаар тохирсон юм. Гэтэл биднийг Туул голд хүргэж өгөх машин байдаггүй. Ингээд машинтай хүн олохоор наадмын талбай орчмоор явж байлаа. Тэнд Наадам үзэхээр ирсэн олон хүн, машин цугласан байлаа. Гэтэл миний найз бүсгүй гэнэт “Хүүе! Энд манай ахын машин зогсож байна. Хоёулаа тэр машинаар явъя! Би жолоочийг нь сайн таньдаг юм!” гэж байна. Үнэхээр биднээс холгүй газар, Засгийн газар, МАХН-ын ТХ-ны удирдлагуудын машины зогсоол дээр олон машины дунд тас хар өнгөтэй, шив шинэ суудлын машин зогсож байна. Үнэхээр түүний ахын машин мөн байна. Жолооч нь дотор нь сууж байна. Бидний хүсэлтийг сонсоод тэр жолооч нэг их дуртай биш байна. Гэхдээ татгалзсангүй. “Наадам тарахаас өмнө заавал эргэж ирэх ёстой шүү!” гэж дахин давтан анхааруулж байлаа. Бид ч түүнд “Наадам тарахаас өмнө заавал ирнэ!” гэж амаллаа. Ингээд бид хоёр тэр машинд суугаад Туул голыг уруудаад давхилаа. Тэгээд

бургастай нэг сайхан газар оллоо. Хожим тэр орчимд “Сонгино” гэдэг нэртэй амралтын газар байгуулагдсан байна билээ. Жолоочтой гурвуулаа бургасны сүүдэрт суугаад, цай чанаж уугаад, бага хэмжээний “пикник” хийлээ. Халуун өдөр байсан болохоор жолооч бид хоёр усанд шумбалаа. Биднийг энд ирэхэд үд дөнгөж өнгөрч байсан болохоор наадам тарах болтол бас чиг их хугацаа байлаа. Үүнд тайвширсан жолооч бид хоёр усанд шумбаж дуусаад зөөлөн элсэн дээр хэвтээд, биеэ шарж байтал нам унтчихжээ.

Ингээд гурвуулаа сэрсэн чинь нар жаргах дөхчихсөн байна. Зуны өдөр нар орой жаргана шүү дээ. Наадам бол аль хэдий нь тарчихсан нь мэдээжийн хэрэг л дээ. Ингээд бөөн хэрэг мандах нь гарцаагүй болчихлоо. Ийм үед “Бүх үнэнээ хэлээд, түүний ахаас уйчлал гуйхаас өөр ямар ч аврал байхгүй!” гэдгийг бид хоёр ойлгож байлаа. Ингээд түүний ах дээр очлоо. Үнэнээ хэллээ. Уйчлал гуйлаа. “Дахин ийм хэрэг явдал гаргахгүй!” гэж амлацгаалаа. Ю.Цэдэнбал наадам тараад гарч иртэл машин нь байсангүй. Тэгээд тэр тэнд зогсож байсан нэг сайдын машинаар гэртээ хүргүүлсэн юм байж. Тэр үед манай орон их сайхан амгалан тайван орон байлаа шүү дээ. Одоогийнхтой адил биш. Төрийн тэргүүн, МАХН-ын удирдагчид, сайд нар гудамжинд энгийн хүмүүстэй адилаар явж байх нь элбэг байсан юм. Тэдэнд цаг байдаг л юм бол гудамжаар явж л байдаг байлаа. Миний найз бүсгүйн ах биднийг ийм хэрэг явдал өдөөснийг дуртай хүлээж аваагүй нь мэдээж шүү дээ. Гэхдээ их уурласан шинжгүй өнгөрч байлаа.

Ю.Цэдэнбалын эрэгтэй дүүг Ю.Аюуш гэдэг юм. Түүний авгайн аав Ж.Нансал гэдэг хүн байсан юм. Ю.Аюуш авгайгаа дагуулаад, эхнэр бид хоёр Цэдэнбал-Филатоватай хамт Ж.Нансал гуайн гэрт Эмэгтэйчүүдийн баяр, Шинэ жилийн баяр, Октябрийн баярыг хэд хэдэн удаа тэмдэглэж байсан юм. Ю.Цэдэнбалын дүү Ю.Аюушийн эхнэр, манай эхнэр хоёр чинь ураг төрлийн холбоотой, төрөл садангийн хүмүүс байгаа юм.

И Л: Ю.Цэдэнбал гуай ер нь ямар зан, ааштай хүн бэ?

Ц Л: Өө, зүгээрээ зүгээр. Ер нь зүгээр. Хээгүй, зөөлхөн, сайхан зантай хүн шүү дээ. Бид нар Ю.Цэдэнбалын хувийн дутагдлууд, ажлынх нь арга барил, түүний явуулж байгаа улс төрийн бодлого, чиг шугамыг нь л шүүмжлэж байсан юм шүү дээ. Ард түмний амьдралаас хөндий, тасархай хүн байлаа шүү дээ.

Энэ талаар би та нарт нэг жишээ ярья л даа. 1950-аад оны сүүлчээр бид нар Бор нуурын САА-д шинээр адууны аж ахуй байгууллаа. ЗХУ-аас сайн үүлдрийн их олон адуу авч ирсэн юм. Нэг өдөр Ю.Цэдэнбал намайг дууджээ. Би түүний ажлын өрөөнд явж ирвэл :

-Би маргааш та нарын яриад байгаа адууны аж ахуйг үзмээр байна! Чи хамт яваарай! гэж байна. Маргааш өдөр нь амралтын өдөр байв. Бид нар товлосон цагтаа Улаанбаатараас гарч явлаа. Ю.Цэдэнбалтай хамт хамгаалалтын албаныхнаас хүн бараг явсангүй. Бор нуурын САА ойрхон учир удаж төдөлгүй л ирчихлээ. Бид нар Улаанбаатараас гарахдаа адууны аж ахуй дарга нарт энэ тухайгаа хэлээгүй юм. Ингээд адууны аж ахуй дээр биднийг хэн ч угтаж авсангүй. Бүгд амар ч байгаа шүү дээ. Ганц манаач өвгөн л байв. Тэр гарч ирлээ. Амралтын өдөр чухам хэн ирээд байгааг тэр сайн ойлгохгүй л байх шиг байна.

Тэгээд :

-Сайн байна уу? гээд гараа өгч байна. Бид нар түүнтэй мэндлээд эхлээд Ю.Цэдэнбал, дараа нь би гар барилаа. Тэгээд манаач биднийг дагуулаад адууны хашаануудаар явлаа. Би Ю.Цэдэнбалд тэнд байгаа адуунуудын үүлдэр, угсааны талаар тайлбарлаж өгөв. Ингэж явсаар бид бүх хашааг дуусгалаа. Тэгээд бид нар тэндээс гарлаа. Нөгөө манаач өвгөн биднийг үдэж өгөөд :

-За. Баяртай! гээд гараа өгч байна.

-За. Баяртай! Баярлалаа! гэж бид нар түүнд хэлээд гарыг нь дахиад барилаа. Ингээд тус тусын машинд суухаар явцгаалаа. Би машиндаа суугаад хөдлөх гэтэл Ю.Цэдэнбалын машин хөдөлсөнгүй! Хотоос ирэхдээ түүний машин түрүүлж, миний машин араас нь дагаж явсан юм. Манай жолооч жаахан хүлээлээ. Хэсэг хугацааны дараа би юу болоод байгааг мэдэхээр машинаасаа буулаа. Гэтэл Ю.Цэдэнбал машиныхаа арын багажны хаалгыг онгойлгочихсон, том шилтэй, цэнхэр өнгөтэй спиртнээс цав цагаан даавуунд шингээж аваад хоёр гараа ээлжлээд арчиж байна. Ариутгаж байгаа юм байна л даа. Энэ агшинд миний уур маш их хүрч билээ. “Энэ хүн ард түмний амьдралаас ингэтлээ тасарчээ. Жирийн малчин өвгөнтэй гар барьснаас болоод өвчин тусахаас айж байгаа юм байна л даа. Энэ спирт, энэ цагаан алчуурыг түүнд орос эхнэр нь бэлтгэж өгсөн биз! Ю.Цэдэнбал гэж хэн юм бэ? Тэр ямагт ийм цагаан алчуураар гараа арчиж, ямагт ийм цагаан цамц өмсөөд, ийм цэвэр цэмцгэр явсан юм уу? Үгүй шүү дээ. Тэр өөрөө энэ малчин өвгөнөөс доор орчинд өссөн хүн. Түүний ч, миний ч, ер нь бидний монголчуудын амьдарч өссөн орчин ийм л байсан шүү дээ. Бүгд адилхан. Тэгээд одоо энэ хүн ямар зан, авир гаргаж байгаа юм бэ? Энэ хүн хэнийг доромжилж байгаа юм бэ? Энэ хаанахын ёс вэ? Энэ яавч манай монгол ёс биш!” гэсэн бодол надад төрөөд явчихлаа. Тэгээд би өөрийн машинд суугаад, эргэж харалгүй, шууд Улаанбаатарын зүг хар хурдаараа давхиж билээ. Тэр ингэж амьдралаас хол тасарсан хүн байв. Тэр орос эхнэрийнхээ нөлөөгөөр бүх зүйлийг орос маягаар хийхийг хичээдэг байв. А.И.Филатова Монголд 40 шахам жил амьдрахдаа нэг ч

удаа малчин айлын гэрт хонож үзээгүй, ганц ч монгол үг хэлж сураагүй нутаг буцсан юм шүү дээ. Тэд нар Славик, Зориг нэртэй хоёр хүүхдээ багад нь үеийн монгол хүүхдүүдтэй огт тоглуулдаггүй, тэд нар нь нэг ч монгол үг хэлж мэдэхгүй хорин нас хүрцгээсэн юм билээ. Тэд нар ийм л хүмүүс байсан юм. Ийм л хүмүүс бидэндээ зааж сургах гээд, биднийгээ залуурдаж, жолоодох гэж оролдоод нэг насаа барсан юм шүү дээ.

Энэ байдал нь ажил хийхэд их саад болдог байсан юм. Амьдралаас урган гарч ирсэн асуудлуудыг дэмждэггүй, тэр талаар бүрэн гүйцэд ойлголт муутай байдлыг нь л бид нар шүүмжилж байсан юм. Ажил, төрлийн шугамаар болон амин хувийн асуудлаар уулзаад: “Нэг л болохгүй байна шүү. Ард түмний амьдрал, улс орныхоо байдалтай сайн танилцах хэрэгтэй байна шүү!” гээд л олон хэлсэн дээ. Даанч засраагүй юм шүү дээ.

7 Би ЗХУКН-ын Дээд сургуульд сурахаар явлаа.

КЮ: Та хэзээ ЗХУ-д суралцахаар явсан юм бэ?

Ц Л: Би Лекторын товчоонд 1944 оноос 1950 хүртэл ажилласан юм. Намайг сайн суртал нэвтрүүлэгч гэж үнэлдэг байлаа. Тэр үед би орос хэлийг бие даагаад сурах гэж их оролддог байлаа. Шөнө 2 цаг хүртэл ажил дээрээ суугаад, орос ном уншиж, орчуулдаг байлаа. Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны үзэл суртлын асуудал эрхэлсэн нарийн бичгийн дарга Н.Сосорбарам гэдэг хүн байсан юм. Тэр хүн орос хэл сурах гэж мэрийж байгаа намайг хараад бас нэг юм боддог байсан байх л даа.

1940-өөд оны сүүлчээр Москвагийн Коммунист намын дээд сургуульд Монголоос хүн явуулж суралцуулах асуудал яригдаж эхэлсэн юм. Тэр үед Зөвлөлт Холбоот Улсын Коммунист Нам социализмыг байгуулж эхлээд байсан орнууд болон цаашид социализмыг байгуулахаар сонирхож байгаа орнуудад боловсон хүчин бэлтгэж өгөхөд туслахаар шийдсэн юм байж. Ийм орнуудын тоонд Монгол багтаж орсон байна л даа. Эхний жил 4 хүн явлаа. Энэ бол Ц.Дүгэрсүрэн, С.Зундуй, Д.Цэдэндамба, Б.Энэбиш нар байсан юм.

Дараагийн жил нь дахиад 4 хүн явахаар боллоо. Тэр бол Д.Чойжамц, С.Дэлэг, Ц.Дагвасүрэн бид нар юм. Д.Чойжамц гуай бол МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга байсан хүн бөгөөд бидний дунд хамгийн ахмад нь байлаа. Ц.Дагвасүрэн бол МАХН-ын ТХ-ны гадаад харилцааны хэлтсийн дарга байсан хүн. Ц.Дагвасүрэн одоо Москвад амьдарч байгаа. Тэр орос эхнэр авсан юм. Бид гурав 27 орчим настай, үе тэнгийнхэн байлаа.

Биднийг очих үед Коммунист намын дээд сургууль Москва хотод

10 давхар саарал байшинд байсан юм. Энэ бол улсын маш их материалын хангамжтай, сургалт сайтай сургууль байсан юм. ЗХУКН-ын ТХ-ны Нарийн бичгийн дарга нараас эхлээд, хэлтсийн дарга нар, Засгийн газрын гишүүд, төрийн сайд, тусгай газрын дарга нар энэ сургуульд суралцаж төгсдөг байж. Мөн хөрөнгөтөн орнууд, тухайлбал АНУ, Франц, Англи зэрэг орнуудын Коммунист намын гишүүд ирж суралцдаг байж. Тэд нарын энд сурч байгаа асуудал бол ил тод биш, нууц байсан юм. Их цөөхөн ч хүн ирдэг байсан байх. Намайг сурч байхад тэр сургуульд Япон хүн ирсэн эсэхийг мэдэхгүй. Байсан бол бас нууц байдалд байсан байх.

Биднийг очих үед тэр сургуульд суралцагсад сард 1500 рублийн цалин авдаг байлаа. Гадаадаас ирсэн хүмүүс 500 рублийн нэмэгдэл авдаг байсан юм. Эхний жил өрөөндөө хоёулаа амьдардаг байлаа. Дараа жилээс нь эхлээд ганцаараа амьдарч болно. Манай байранд “Кремлийн хоолны газар”-ын салбар ажилладаг байлаа. Тэнд бид нар идэх хоолныхоо захиалгыг долоо, долоо хоногоор нь урьдчилаад өгчихдөг байлаа. Би Оросод сурсан 3 жилийнхээ хугацаанд төмс, талх хоёрыг бараг идээгүй ирсэн юм. Кремлийн хооны газраар үйлчлүүлдэг байсан болохоор өөрийн дуртай махан хоолыг л захиалдаг байлаа. Харин махыг бол янз бүрийн амьтны мах захиална шүү дээ. Галуу, тахиа, гахай, хонь, үхрийн мах захиалдаг байлаа. Тэр үед Кремлийн хоолны газар өөрийн хэрэгцээний махаа Францаас авдаг байсан юм. Галуу, тахиа хоёрыг бас л импортоор авч байсан байх. Харин гахайны мах бол Украйнаас ирдэг байсан байх. Бид нар хувцас хунараа бас шууд захиалгаар хийлгэдэг байлаа. Захиалгын хувцас хийдэг томоохон үйлдвэр ажиллаж байсан юм. Урлаг, соёлын бүх газарт очергүй орох эрхтэй байлаа. Сургуулийнхаа үнэмлэхийг үзүүлээд л шууд орно.

ЗХУКН-ын ТХ-ны бүгд хурлууд болон Октябрийн хувьсгалын ойн баярын хурал зэрэг хувьсгалын агуулгатай томоохон баяр ёслолын үед болдог хуралд биднийг урьж суулгадаг байлаа. Октябрийн баяраар Улаан талбайд хөдөлмөрчдийн баярын жагсаал болж дараа нь цэргийн парад болдог байлаа шүү дээ. Тэр үед ЗХУКН-ын удирдагчид, Зөвлөлт төрийн тэргүүнүүд Лениний мавзолейн бунхант индэр дээр зогсож, хөдөлмөрчдийн баярын жагсаал болон цэргийн парадыг хүлээн авдаг байсан юм. Бид нарыг Лениний мавзолейн яг дэргэд зогсоодог байлаа. Тэнд Засгийн газрын гишүүд, сайд нар, Гадаадын элчин сайд нар зогсоход зориулсан “тусгай зогсоол” байсан юм. Бид нар тэдэнтэй хамт зогсдог байлаа.

Манай сургууль их том номын сантай байсан юм. Бид нар В.И.Лениний нэрэмжит улсын төв номын сан, ЗХУКН-ын ТХ-ны дэргэдэх Марксизм-Ленинизмын институтийн номын сангаар үйлчлүүлдэг байлаа.

Яамдын сайд, тусгай газрын дарга нар, ажил нь их сайн явж байгаа үйлдвэр аж, ахуйн газрын дарга нар, хөдөлмөрийн баатрууд ирж бидэнд лекц уншиж, хийж байгаа ажлынхаа тухай болон амжилтанд хүрч байгаа арга, туршлагаасаа ярьдаг байлаа. Бид нар ч ажил сайтай байгаа үйлдвэр аж ахуйн газраар их очдог байлаа. Тэдний ажил байдалтай газар дээр нь танилцдаг байлаа. Ажлын туршлагыг нь судалдаг байлаа. Би тэнд суралцсан 3 жилийн хугацаанд их олон зүйлийг шинээр мэдэж, ойлгож авсан юм. Ялангуяа аж ахуйн ажлыг хөтлөн явуулж байсан арга, туршлага нь надад их зүйлийг бодогдуулдаг байлаа.

КЮ: Та нар Москвад чөлөөт цагаа яаж өнгөрөөдөг байсан бэ?

Ц Л: Би тэнд суралцсан 3 жилийнхээ хугацаанд Москвад байдаг бүх театрт орж юм үздэг байсан юм. Үүнтэй холбоотой нэг жижигхэн түүх би та нарт ярья л даа.

Бид нар анх сургуульдаа очихдоо орос хэл сайн мэддэггүй байлаа. Хүний ярьж байгааг бол бараг ойлгохгүй. Харин өөрсдөө ном сонин уншихаараа бага зэрэг ойлгоно. Тэгээд бидний өмнө “Явал орос хэлийг хурдан сурах вэ?” гэдэг асуудал маш хурцаар тавигдсан юм. Ингээд бид орос хэл хурдан сурах аргуудыг судлаж үзлээ. Тэгээд “Орос хэлийг сурах хамгийн хурдан арга бол орос бүсгүйтэй танилцах явдал юм байна! Энэ л хамгийн шилдэг сайн арга!” гэж бүгдээрээ санал нийлсэн юм.

Бид бүгдээрээ 27 орчим настай залуучууд явсан шүү дээ. Тэгээд бид гурав бидэнд орос хэл заах орос бүсгүйтэй танилцахаар шийдлээ. Тэр үед манай сургууль Москва төдийгүй, ЗХУ-ын хэмжээнд их нэр хүндтэй байлаа шүү дээ. Биднийг очих үед дайны ул мөр сайн арилаагүй байсан үе. Жирийн орос айл бол төмс, талх голдуу хоолтой байсан үе. Тэр үед орос эрчүүд архинд их ордог байлаа Үүний учрыг би хожим ойлгосон юм. Дайны үед оросын ажилчин хүн үдийн цайнаараа нэг зүсэм талх, нэг крушка пиво л уудаг байж. Тэр талх нь хар талх л даа. Тэр талхан дээрээ горчица түрхэж байгаад иднэ шүү дээ. Өөр идэх юм байхгүй. Ингээд талхаа идээд пиво уудаг байж. Пиво чинь архины төрлийн ундаа болохоор аажимдаа архинд орох замыг нь тавьдаг байж.

Тэр үед эр хүн их цөөрсөн байсан юм. ЗХУ дайнд их олон сая хүнээ алдсан юм шүү дээ. Ийм шалтгаануудын улмаас орос эмэгтэйчүүд хэн ч байсан хамаагүй, гадаадын хүнтэй суух сонирхолтой байсан байх. Ялангуяа, манай сургуулийнхантай танилцах сонирхол орос бүсгүйчүүдийн дунд их байсан байж магадгүй. Гэхдээ тэр үед орос эмэгтэй хүнийг гадаадын хүнтэй суухыг зөвшөөрсөн хуульгүй байсан юм. Энэ асуудал бүр 1950-аад оны сүүлч хүрч байж шийдэгдсэн юм. Бид гурав тийм

хууль ЗХУ-д байдаггүй талаар тэр үед мэдэж байсан уу, үгүй юу, бүү мэд. Харин Монголд бол орос эхнэртэй хүн байдгийг мэдэж байсан.

Ингээд бид нар манай сургуулийн ойролцоо нэг бүжгийн газар байгааг оллоо. Тэнд залуухан орос бүсгүйчүүд олноороо ирдэг болохыг нь мэдлээ. Тэгээд бүгдээрээ тэнд очиж бүжиг хийж байхаар болцгоолоо. Ингээд бид гурав тэнд очиж бүжгэнд ордог боллоо. Манай С.Дэлэг их сайхан бүжиглэдэг байлаа. Вальсийг бол сайхан эргэнэ шүү дээ. Тэр үед вальсаас өөр бүжиг хийдэггүй байсан юм. Одоогийн залуучуудын “Манго”, “Танго” зэрэг бүжгүүдийг хийдэггүй байсан юм. Бид хоёр бол С.Дэлэг шиг бүжиглэж чадахгүй л дээ. Гэхдээ бүжиглэх их дуртай байлаа. Оросууд бол сайхан бүжиглэнэ. Тэд нар нарийхан, өндөр гоолиг нуруутай болохоороо бүжиглэхээрээ их гоё харагдана. Ёстой л бүжиглэхийн төлөө төрсөн юм шиг санагддаг байлаа. Тэгээд нэг мэдсэн чинь бид гурав ч тэндээс салахаа байлаа. Бүжиг тарсны дараа хөгжим чихэнд сонгсогдоод, бүжиглэж байгаа хүмүүс нүдэнд харагдаад, хичээл дээрээ сууж чадахаа байгаад, орой унтахаа ч байлаа.

Ингэж явж байгаад бүгдээрээ нэг, нэг бүсгүйтэй танилцлаа. Миний танилцсан бүсгүй бол багш хүн байсан юм. Тэр ээжтэйгээ хамт хоёулаа Москва хотын захад амьдардаг байсан юм. Ээж нь нисэх онгоцны үйлдвэрт ажилладаг, өөрөө дунд сургуульд багшилдаг бүсгүй байлаа. Тэр их боловсролтой, ном уншиж, театр, музей үзэх их дуртай хүн байсан юм. Би тэр бүсгүйгээтэй танилцсаны буянаар 3 жилийн хугацаанд Москвад байдаг бүх театр, бүх музейг юм үзсэн юм. Москвад нийтдээ 33 том театр байдаг юм. Тэдний дотроос Их Театр, Бага театр, Вахтанговын нэрэмжит Драммын театр, Ермоловын нэрэмжит Драммын театр, Пушкиний нэрэмжит Драммын театр гэсэн хамгийн алдартай таван театр байдаг юм. Бид хоёр энэ 5 том театрт тавьдаг репертуарыг бүгдийг нь үзсэн юм.

Эхлээд надад хамгийн ойлгомжгүй зүйл бол сонгодог хөгжим байлаа. Миний найз хүүхэн Бетховен, Моцарт, Штраус, Шуберт, Шопен, Чайковский, Бах, Шостакович, Хачатурян нарын сонгодог хөгжмийн концертуудыг сонсохоор П.И.Чайковскийн нэрэмжит Москвагийн консерваторийн концертийн танхимд намайг дагуулаад очдог байлаа. Гэтэл миний нойр хүрээд, тоглолт эхлэнгүүт л сандал дээрээ унтаад өгсөн байдаг байлаа. Нөгөө найз хүүхэн маань хажуугаас чимхээд л сэрээнэ. Дахиад л унтчихна. Тэгсээр байтал аажимдаа сонгодог хөгжимийг бага зэрэг ойлгодог боллоо. Сүүлдээ бүр сонсох дуртай боллоо.

Тэгээд театраас гадна Москвагийн музей, зургийн үзэсгэлэнгүүдийг бүгдийг нь үзсэн юм. Заримдаа Ленинград явдаг байлаа. Ленинград бол дэлхийн хамгийн олон музейтэй хот шүү дээ. Бид нар хагас сайн өдөр хурдан галт тэргээр Ленинград орж юм үзээд, маргааш нь эргээд

ирдэг байлаа. Тэр үед Бүх Холбоотын радиогийн хэрэг эрхлэх газарт Москвагаас Монгол хэлээр явуулдаг нэвтрүүлгийн редакцид С.Дэлэг бид хоёр бас ажиллахаар болсон юм. Би лекторын ажил хийдэг байсан маань хэрэг боллоо. Сард бас 1000 рублийн цалин авдаг боллоо.

Бүх Холбоотын радиогийн хэрэг эрхлэх газрын амралтын газар нь Крымийн Хар далайн эрэг дээр байсан юм. Тэр нь хуучин Оросын эзэн хааны эзэмшилд байсан газар учир их сайхан байршилтай, сайхан байгальтай газар байсан юм. Би хавар сургуулийн амралт эхлэхээр орос бүсгүйгээ дагуулаад тэнд очиж 2 сар амардаг боллоо. Москвагаас машин, жолоочтой нь хөлсөлж аваад явдаг байлаа. Тэгээд амралтын газрынхаа ойролцоо байр аваад жолоочоо суулгачихдаг, өөрсдөө амралтынхаа байранд суудаг байлаа.

Хар далайн эрэг бол үзэх юм маш ихтэй, маш сайхан байгальтай газар шүү дээ. Бид нарын амардаг газраас баруун тийш холгүй Севастополь хот, зүүн тийш Кавказын уулс байдаг юм. Бид машинаараа тийшээ зугаалга зохиодог байлаа. Намар буцахдаа Кавказаас эсвэл Украйнаас олон төрлийн жимс аваад Москвад авч ирдэг байлаа. Манай найз бүсгүйн ээж нь бидний авч ирсэн жимсээр сайхан варень хийдэг байлаа. Бид нар ингэж амьдарч байлаа. Би тэр найз хүүхнийхээ ачаар хөгжим, театрыг ойлгодог болж, орос хэл сурсан юм.

Тэр үед би ном их авдаг байлаа. Бас алдартай симфони, оперийн дуунууд, зохиолын дуунуудын пластинка их авдаг байлаа. Би Москвагаас нэг ачааны машин номтой ирсэн юм. Тэнд ерөөсөө архи ууж, тамхи татаж сураагүй. Бүх цагаа сурахад, театр үзэх, хөгжим сонсоход зориулдаг байлаа. Долоо хоногий таван өдрийг бүгдийг нь сурахад зориулдаг байсан. Шөнө 2-3 цаг хүртэл ном уншдаг байлаа. “Надад дахиад сурах бололцоо олддохгүй учраас олдсон энэ бололцоогоо сайн ашиглая!” гэж боддог байлаа. Намайг Москвад сурч байхад манай МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга нар, төрийн том албаны хүмүүс хааяа Москвад очдог байлаа. Би МАХН-ын ТХ-нд ажиллаж байсан болохоор ихэнхтэй нь танил болсон байсан юм. Бид нар ирсэн хүмүүстэй уулзаж, нутаг орныхоо тухай сонин мэдээ сонсох дуртай байлаа.

И Л: Танай Коммунист намын дээд сургуульд сурч байсан гадаадын хүмүүсээс сургуулиа төгсөөд, нутагтаа очоод өөрийн орныхоо төрийн дээд удирдлагад орсон хүн байдаг уу?

Ц Л: Байдаг юм. Өөрийн орны засгийн газрын гишүүн, яамны сайдын албан тушаал хаших бол жирийн үзэгдэл. Харин улс орныхоо гол удирдагч болсон хүмүүсээс Румыний ерөнхийлөгч, Румыний Коммунист

намын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Николаэ Чаушескуг нэрлэж болох юм.

Н.Чаушеску бид нар хамт сурч байсан юм. Би 1956 оны 12-р сард Н.Чаушескугийн урилгаар МАХН-ын төлөөлөгчдийн тэргүүнээр Румыний Коммунист намын их хуралд оролцсон юм. Тэр үед би Коммунист намын дээд сургуулиаа төгсөөд ирсэн, Говь-Алтай аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар ажиллаж байсан юм. Тэр хуралд Хятадын Коммунист намын төлөөлөгчдийн тэргүүнээр БНХАУ-ын Батлан Хамгаалах яамны сайд Жү-Дэ ирсэн юм. ЗХУКН-ын төлөөлөгчдийг Украйны КН-ын нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга тэргүүлэн ирж байсан юм. Тэр их хуралд олон орны КН-ын төлөөлөгчид ирсэн юм. Хурлын дараа Румыний ерөнхийлөгч Георгий Дээж, гадаадын төлөөлөгчдийг Бухарест хотын захад байдаг өөрийн ордондоо хүлээн авч уулзсан юм. Шинэ жил ч дөхсөн байсан. Тэгээд томоохон хүлээн авалт үдэшлэг зохиосон юм. Тэр хүлээн авалт үдэшлэг дээр хурлын төлөөлөгчид дугаар тогтоогоод, ерөнхийлөгч Георгий Дээжийн охинтой бүжиг хийж байлаа. Тэр бол мөнгөлөг цагаан үстэй, их царайлаг, сайхан охин байсан санагдаж байна. Ерөнхийлөгч Георгий Дээж өөрийн ордондоо охинтойгоо хоёулаа амьдардаг байсан юм билээ. Эхнэр нь нас барсан юм байж. Тэнд бидэнд ерөнхийлөгч Георгий Дээж нэг сонин юм үзүүлсэн юм. Бүжиг ид явагдаж байтал тэр:

-Одоо бүгдээрээ миний тоглоомын өрөөнд орно! гэж хэлэв. “Ерөнхийлөгчийн тоглоомын өрөө!” гэхээр би “Спорт тоглоомын өрөө!” гэж л ойлголоо л доо. Тэгээд бид ордны нэгдүгээр давхарт буулаа. Тэгтэл тэнд биднийг битүү хүүхдийн тоглоом өрсөн нэг өрөөнд оруулав. Хүүхдийн тоглоом бол ёстой янз бүрээрээ л байлаа. Маш их олон тоглоом өрсөн байлаа. Гэтэл тэр өрөө маань “Ерөнхийлөгчийн тоглоомын өрөө!” юм гэнэ. Ерөнхийлөгч оюуны хөдөлмөр хийгээд, их ядарсан үедээ тэр өрөөнд орж тоглодог юм гэнэ. Тэгтэл бидэнтэй хамт орсон гадаадын төлөөлөгчид нөгөө тоглоомуудаар өөрийн эрхгүй тоглож байна шүү. Тэр өрөөнөөс надад нэг сонин дурсамж үлдсэн юм. Тэр өрөөнд Хятадын КН-ын төлөөлөгчдийн тэргүүн, БНХАУ-ын Батлан хамгаалах яамны сайд, алдарт жанжин Жү-Дэ нөгөө тоглоомуудаар тоглоод л, үнэн голоосоо инээн, баясаж байсан нь одоо болтол мартагддаггүй юм. Үнэхээр насанд хүрсэн том хүн чинь хүүхдийн тоглоом харахаараа тоглох гээд байдаг юм билээ. Удаан хугацаанд оюуны хөдөлмөр хийж байгаа хүн, ийм аргаар ядаргаагаа тайлж болмоор санагдсан шүү. Их сонин арга олсон байгаа юм. Одоо бол “Стресс тайлна!” гээд янз бүрийн л арга хэрэглэж байна шүү дээ.

Тэр үед миний танил Николаэ Чаушеску маань Румыний Коммунист

намын ТХ-ны үзэл суртал хариуцсан нарийн бичгийн даргын алба хашиж байсан юм. Тэр Монголын төлөөлөгчдийг тусгайд нь хүлээн авч уулзаж байлаа. Энэ уулзалтан дээр Н.Чаушеску нэг зүйлийг ярьж байсан нь одоо болтол тод санагдаж явдаг юм. Румын улс бол байгалийн баялагаар ядуу орон боловч бага зэргийн нефтийн нөөцтэй юм байж. Тэгээд тэр “Нефтийнхээ нөөцийг Орос улсад алдахгүйг их хичээж байна!” гэж ярьж байсан юм. Ер нь Н.Чаушеску тэр үеэс л олон зүйлээр Зөвлөлт Холбоот Улсын Коммунист Нам (ЗХУКН)-тай санал зөрдөг, түүний үгийг сонсдоггүй, бие даасан бодолтой хүн байсан юм билээ. Бүх асуудлаа зөвхөн өөрсдөө шийддэг, ЗХУ-ын “зөвлөлгөө”-г авдаггүй байж. Сүүлд Н.Чаушеску Румынийн ерөнхийлөгч, КН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга болсон хойноо энэ байдлаа улам бататгаж чадсан юм билээ. 90-ээд онд дэлхийн социалист систем задран унахад, Румын улс ганцаараа гадаад өргүй социалист улс байсан шүү дээ. Бусад социалист орнуудын гадаад өр маш их болчихсон байсан юм. Харин түүний дотооддоо явуулж байсан бодлого нь зөв биш байсан байх. Түүний эхнэр Елена Чаушеску нөхрийнхөө өмнөөс төрийн хэрэгт оролцдог, төрийн сайд, дарга нарыг өөрийн дураар ажлаас нь халдаг, тансаг амьдралд хэтэрхий дуртай зэрэг маш их дутагдалтай байсан юм билээ. 1990-ээд онд Румынд Ардчилал, шинэчлэл маш огцом хэлбэрээр өрнөж, Николаэ Чаушеску, Елена Чаушеску хоёр баривчлагдаад, улмаар бүх дэлхийн нүдэн дээр цаазлагдсан шүү дээ. Ер нь гадаадын ч бай, дотоодын ч бай, эхнэр хүнийг төрийн хэрэгт оролцуулна гэдэг бол төрийн тэргүүнүүдийн хамгийн том алдаа юм л даа. Хувийн амьдрал, төрийн ажил хоёр заагтай л байх ёстой юм.

КЮ: Та Москвад Коммунист намын дээд сургуульд хэдэн жил сурсан юм бэ?

Ц Л: Гурван жил сурсан юм даа. Сургуулиа төгсөөд нутаг буцах боллоо. Нөгөө найз орос бүсгүйтэйгээ хамт буцахаар шийдлээ. Тэр маань ч хамт явна л гэдэг байлаа. Гэтэл орос эмэгтэй хүн гадаадын хүнтэй суух хууль байхгүй гэдэг том хэрэг босож ирлээ. Тэр үед хууль байхгүй ч Орос эмэгтэй хүн гадаадын хүнтэй суух асуудал нилээд гардаг байсан бололтой. Ийм тохиолдолд зөвшөөрлийг нь ЗХУ-ын Дээд Зөвлөл өгдөг байж. Тэр үед ЗХУ-ын Дээд Зөвлөлийн даргаар Климент Ефремович Ворошилов ажиллаж байсан юм. Тэгээд бид хоёр К.Е. Ворошиловтой уулзахаар шийдлээ. Кремельд бол энгийн хүнийг оруулахгүй шүү дээ. К.Ворошиловын хөдөлмөрчдийг хүлээн авдаг хуваарьтай тусгай өдөр байсан юм. Урьдчилж очоод тэр хуваарийн дагуу уулзах зөвшөөрөл авдаг байлаа. Гэхдээ Кремлийн “Хөдөлмөрчдийг хүлээн авах газар” нь

К.Е.Ворошиловтой уулзаад ярих асуудлыг нь судлаж үзээд, уулзуулах эсэхийг нь шийдэж, хариу өгнө шүү дээ. Бид нар хуваартай өдөр нь Кремлийн “Хөдөлмөрчдийг хүлээн авах газар”-г очлоо. Тэнд К.Ворошиловтой уулзах хүсэлтэй хүн маш олон байлаа. Бид нар бараг нэг бүтэн өдөр очерлоод тэнд орлоо. Тэгээд К.Е. Ворошиловтой уулзаад ярилцах асуудлаа хэлээд, зөвшөөрөл хүслээ. Ингээд хүлээгээд байлаа. Олон хоног хүлээлгэсний эцэст “Хүлээж авах боломжгүй!” гэсэн хариу өгсөн юм. Ингэж бид хоёрын хамтдаа Монгол явах хамаг төлөвлөгөө нурсан юм.

8 МАХН-ын ТХ-ны Марксизм-Ленинизмийн тасагт.

Ц Л: Ингээд би ганцаараа Монголдоо буцлаа. Намайг ирэх үед манай Лекторын товчоог өргөтгөж, томруулаад, МАХН-ын ТХ-ны “Марксизм-Ленинизмын тасаг” гэж нэрлэдэг болсон юм. Энэ шинэ тасгийн даргаар нь намайг томиллоо. ЗХУ-д 3 жил сурсан, орос хэлээр ярьдаг, бичдэг болсон, их урам зоригтой ажилдаа орж байлаа шүү дээ. Миний нас 30 хүрч байлаа. Энэ бол 1953 оны намар юм. Ингээд ажилдаа ороод, цаашид хийх ажлынхаа тухай бодлоо. Урьд нь бид нар дандаа лекц бэлтгээд, түүнийгээ олон түмэнд ярьж таниулж ирсэн билээ. Ажлын ийм арга барил нэг л хангалтгүй санагдаад байдаг боллоо. Тэгээд “Марксизм-ленинизмын онолын сайн бүтээл хийе!” гэдэг бодол төрдөг боллоо. Энэ талаар би тасгийнхаа ажилтнуудтай ярьж үзлээ. Тэгээд марксизм-ленинизмын 3 үндэс болсон “Диалектик материализм”, “Түүхийн материализм”, “Марксист улс төр, эдийн засгийн ухаан”-аар онолын ном бичихээр шийдлээ. Ингээд бүгдээрээ хамтарч бичээд энэ сэдвээр гурван ном хэвлүүлсэн юм. Энэ гурван ном маань олон жил манай Их, дээд сургуулиудын багш, оюутнуудын “ширээний ном” болж байлаа.

Тэр үед ЗХУ-ын Шинжлэх Ухааны Академи, Монгол улсын Судар бичгийн хүрээлэнтэй (сүүлд Монголын Шинжлэх Ухааны Академи /ШУА/ болж өргөжсөн-ред.) хамтраад Монголын түүхийн шинэ ном бичиж хэвлүүлэх ажил эхэлсэн юм. Энэ ажилд Монголын талаас Б.Ширэндэв гуайгаар ахлуулсан эрдэмтэд оролцож байлаа. Ингээд Монголын түүхийн нэг боть шинэ ном Мосвад орос хэл дээр хэвлэгдэн гарлаа. Манай марксизм-ленинизмын тасаг тэр номыг нэг сарын дотор орос хэлнээс орчуулж, монгол хэл дээр хэвлүүлж байлаа. Тэнд ажиллаж эхлээд байхдаа миний нэг байнга бодож явдаг байсан зүйл бол Монгол улсын цаашдын хөгжлийн асуудал байсан юм. “Монгол орон цаашдаа яаж хөгжих ёстой вэ?” гэдэг асуудлыг их боддог байлаа. Энэ талаар тэр үед МАХН болон төр, засгийн зүгээс баримталсан тодорхой бодлого, онолын чиг баримжаа

байгаагүй юм. Монгол орныг ирээдүйд ямар орон болгож хөгжүүлэх талаар яг тодорхой төлөвлөгөө, онолын чиг шугам хаана ч байсангүй. Бүх юм нэг л урсгалаараа яваад байдаг байлаа. “Бодит байдалд зөв үнэлэлт, дүгнэлт хийгээд, цаашдын хөгжлийн зөв чиг хандлагыг тогтоох хэрэгтэй!” гэж боддог боллоо. Тэгээд энэ сэдвээр олон хүнтэй ярилцаж үзлээ. Зарим хүмүүсээр шинэ санаа дэвшүүлсэн өгүүлэл бичүүлдэг боллоо. Тийм онолын өгүүлүүдээ “Үнэн” сонин болон “Намын амьдрал” сэтгүүлүүдэд хэвлүүлдэг боллоо. Гэтэл зарим үед бидний бичсэн өгүүлүүдийг сонин сэтгүүлүүдийн редакцийн газрууд хэвлэхээс татгалзах хандлага гаргаж эхэллээ. Тэд нар ийм өгүүлүүд хэвлэхээс айгаад, болгоомжлоод байдаг боллоо. Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны Хэвлэлийн тасгийн даргаар Ц.Намсрай гэдэг хүн ажиллаж байсан юм. Энэ Хэвлэлийн тасгаас сонин, сэтгүүлүүдийн редакциуд, хэвлэлийн газруудад үүрэг, даалгаврыг шууд өгдөг байсан юм. МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга тэд нартай байнга уулзаж, ажлын чиглэл, үүрэг, даалгавар өгдөг байсан юм. Тэр үед хэвлэл бол хатуу хяналтанд ороод эхэлж байсан үе юм шүү. Хэвлэлийн эрх чөлөө энэ үеэс төгсгөл болсон юм. Хэвлэл дээр голдуу эрх барьж байгаа МАХН-ын бодлого, шийдвэр л гардаг байсан юм. Түүнээс өөр үзэл бодолтой өгүүлэл гарах ховор болоод ирсэн юм. Ингээд би энэ асуудлаар Ю.Цэдэнбалтай ярихаар шийдлээ. Ингээд нэг өдөр түүний өрөөнд орлоо. Би түүнтэй байнга уулздаг байсан юм. Харин ийм асуудлаар анх удаа орж байгаа юм.

Ю.Цэдэнбал :

-Чи ямар асуудал ярихаар ирэв? гэж асууж байна.

-Тантай ярих нэг чухал асуудал байна. Надад таны тусламж хэрэгтэй байна. Бид нар Монголын хэтийн хөгжлийн талаар санал дэвшүүлсэн онолын өгүүлүүд бичиж байгаа юм. Цаашдаа МАХН-аас манай орны хэтийн хөгжлийн хандлагыг тодорхойлох, түүний онолын үндсийг боловсруулахад хэрэг болох байх гэж бодсон юм! Гэтэл сонин, сэтгүүлийн редакцийн газрууд зарим өгүүлүүдийг маань хэвлэж өгөхөөс татгалздаг болоод байна! гээд ярилаа. “Ю.Цэдэнбал дарга миний ярьж байгаа асуудлыг дэмжих байх!” гэж би уг нь их найдаж байсан юм л даа. Гэтэл би шал эсрэг хариу авлаа.

-Чи энэ онолынхоо асуудлыг хойшлуулж бай! Энэ талаар манай намаас ярилцах цаг нь болоогүй байна! гэж тэр маш хүйтэн, хөндий хариулж байна. Энэ үгийг сонсоод миний оргилсон сэтгэл дээр ус хийсэн юм шиг санагдаж байж билээ. Тэгээд би:

-Манай нам улс орноо хөгжүүлэх ямар ч чиг баримжаагүй, бэлтгэлгүй, бусдыг дуурайгаад, бусдын үгээр ороод, харанхуйд төөрсөн юм шиг, очих газраа мэдэхгүй тэмтэрч явах болж байна уу? Онолгүй нам сохортой адил,

практикгүй нам хазгартай адил бус уу? гэж ширүүхэн асуулаа. Ингээд бид хоёрын яриа ч олигтой болсонгүй. Би тэндээс гарлаа. Гарахдаа үүдийг нь гаднаас нь чангахан хаачихлаа. Бид хоёрын зөрчил анх ингэж эхэлсэн юм.

Үүнээс хойш Ю.Цэдэнбал даргын энэ хариунд дурамжхан явдаг боллоо. Бидний хооронд ийм яриа болоод удаагүй байтал намайг Говь-Алтай аймаг дахь МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар томилсон шийдвэр гарсан юм. Энэ бол намайг МАХН-ын онолын асуудлаас хөндийрүүлэх зорилготой шийдвэр гэж би одоо болтол боддог юм. Аймгийн намын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга бол онолын асуудлаасаа илүү аж ахуйн ажилд анхаарах ёстой юм л даа. Ер нь Ю.Цэдэнбал гуай бол дэргэдээ марксизм-ленинизмын онолын мэдлэгтэй хүн байлгахгаас их айдаг байсан нь сүүлд тодорхой болсон юм. Өөрөө энэ талын онолын системтэй мэдлэггүй хүн байсантай нь холбоотой байсан байж болох юм. “ЗХУКН-ын явсан замаар, хойноос нь л яваад байвал, алдаа гарахгүй!” гэсэн ганц л бодол түүнд амь бөхтэй оршсоор байсан юм. Болж байгаа үйл явдлуудад задлан шинжилгээ хийж, зөв үнэлэлт дүгнэлт өгөх онолын бэлтгэл муутай байсан явдал нь бусдын явсан замаар мухар, сохроор дагаж явах байдалд хүргэж байсан байж магадгүй.

1956 онд Венгерт, 1968 онд Чехословакад болсон үйл явдлууд, Ю.Цэдэнбалын энэ хаалттай, түгжигдмэл байдал улам лавшрахад хүчтэй нөлөөлсөн байж магадгүй. Уг нь энэ болсон үйл явдлуудад маш гүнзгий дүн шинжилгээ хийж, түүнээс гарсан сургамжуудыг өөрсдийнхөө цаашдын ажилд ашиглах хэрэгтэй байсан юм. Хэрвээ бид нар тэгж чадсан бол 1990 оны эхээр зах, зээлийн эдийн засгийн системд шилжих үйл явц эхлэхэд тэгтлээ “хөгөө хөлдөө чирэхгүй” ч байсан байж магадгүй. Болсон үйл явдлуудад Венгериин болон Чехословакийн засгийн эрх барьж байсан намууд зөв зүйтэй дүн шинжилгээ хийж, зөв зүйтэй үнэлэлт, дүгнэлтийг өгч, түүний сургамжийг өөрсдийн цаашдын үйл ажиллагаандаа ашиглаж чадсан учир эдгээр орнууд нэг хэсэгтээ зүүн европын социалист орнуудын дотроос өөрийн эдийн засгийг хамгийн хурдацтай хөгжүүлж чадсан шүү дээ. 1990-ээд онд дэлхийн социалист систем задран унаж, зүүн европын социалист байсан орнуудыг хамарсан эдийн засгийн хямралаас эдгээр орнууд хамгийн хурдан, хохирол багатайгаар гарч чадсан юм.

Ю.Цэдэнбал өөрөө онолын талын бэлтгэл тааруухан байсан болохоор энэ талаар сайн бэлтгэгдсэн хүмүүсийг ямагт дэргэдээ байлгаж, тэдний хүчийг нь ашигладаг байсан юм. Гэвч эдгээр хүмүүсийн хувь заяа ямагт муугаар төгсдөг байлаа. Ю.Цэдэнбал тэдний хүчийг нэг хэсэг ашиглаж байгаад, сүүлдээ элдэв шалтгаан олж, буруутгаад, заримыг нь албан тушаал бууруулж өөр ажилд томилоод, заримыг нь хугацаагүй цөллөгт явуулдаг байсан юм. Ийм маягаар цөлөгдсөн хүмүүсийн дотроос хамгийн

харамсал төрүүлдэг нь Д.Төмөр-Очир, Д.Цэнд нар байсан юм. Тэд нар эх орондоо ихийг бүтээж чадах хүмүүс байсан юм шүү. Тэдний амьдрал, хувь заяа нэн харамсалтайгаар төгссөнийг монголчууд бид бүгдээрээ мэднэ. Ийм маягаар цөлөгдсөн Төмөрбаатар, Лхамжав нар цэл залуугаараа нас барж байлаа. Төмөрбаатар нь Хөвсгөл аймагт цөллөгөнд байхдаа нас барсан юм. Лхамжав нь шоронд байж байгаад бас нас барлаа шүү дээ. Дандаа философийн ухаанаар эрдмийн зэрэг /Ph.D/ хамгаалсан хүмүүс байсан юм.

9 Би Говь-Алтай аймагт ирлээ.

Ц Л: Ингээд би 1954 онд өөрийн төрж, өссөн Говь-Алтай аймагтаа ирлээ. Би энэ болтол ерөөсөө аж ахуйн ажил хийж байсангүй. Анх удаа аж ахуйн ийм том ажил удирдах боллоо. Дадлага, туршлага байхгүй ийм нэг хүн л ирж байгаа юм. Маршал Х.Чойбалсангийн үед сайд, дарга нарыг дагаж хөдөө явж байхдаа зарим нэг ажлын хийх аргыг харж, ажиглаж байсан маань одоо хэрэг болж эхлэв. Маршал бол бусдаас шударга байхыг л шаарддаг байсан хүн. Бялдууч, долигонуур хүнд их дургүй хүн байсан юм. Миний өөрийн эцэг ч бас тийм зантай хүн байлаа. Энэ байдал надад тодорхой хэмжээгээр нөлөөлсөн байх. Говь-Алтай аймагт очоод шинэ ажлаа хүлээж авлаа. Аймгийн МАХН-ын хорооны ажилтнуудтай уузаж, танилцлаа. Тэгээд тэдэнтэй хийсэн уулзалт дээр би хэд, хэдэн зүйлийг онцлож ярьсан юм.

-Тус аймагт улсаас өгсөн аж ахуйн төлөвлөгөөт ажлуудыг цаг хугацаанд нь чанар сайтай биелүүлэхийн төлөө бүх бололцоогоо дайчлан ажиллана. Энэ чиглэлд бүгдээрээ эв, нэгдэлтэй хамтарч ажиллахыг хүсэж байна.

-Монгол улсын Үндсэн хууль болон бусад мөрдөгдөж байгаа хууль, дүрмийн хүрээнд бүх үйл ажиллагаагаа зохицуулж явуулна. Ямар нэгэн байдлаар хууль, дүрэм зөрчсөн үйлдэл гаргахгүй байхыг хүн бүр хичээн ажиллах хэрэгтэй. Хууль, дүрмийг санаатай болон санамсаргүй зөрчсөн хүн өөрөө хариуцлагаа бүрэн хүлээж байна. Энэ асуудал дээр нэг нутаг, ус, танил талын асуудал байж болохгүй.

-Хүн бүрийн ажлыг түүний үр дүнгээр нь үнэлэнэ. Хэн идэвхи санаачлагатай, сайн ажиллана тэр хүн төдий чинээ сайн үнэлгээ авна.

-Одоо ажиллаж байгаа ажилтнуудыг өөр ажилд шилжүүлэх, эсвэл өөр шинэ ажилтанг авах зэрэг өөрчлөлт хийхгүй. Бүгд өөрийн хийж байсан хуучин ажил, үүргээ гүйцэтгээд явах хэрэгтэй. Харин ажлын явцад үр дүнг нь харгалзаж, өөрчлөлт орж болох юм гэж ярьсан юм.

Энэ уулзалтын дараа би өөрөө аймгийнхаа сумдаар явж ажил байдалтай нь танилцахаар шийдлээ. Тэр үед Говь-Алтай аймаг 17 сумтай

байсан юм. Хөдөө аж ахуй (ХАА)-н нэгдэл арай байгуулагдаагүй байсан болохоор ардууд өөр өөрсдийнхээ хувийн малыг маллаад амьдарч байлаа. Малаас авах түүхий эдээ өөрсдөө боловсруулаад, хэрэгтэй зүйлээ өөрсдөө хийгээд, эсгийгээ хийгээд, сур аргамжаа элдээд, цагаан идээгээ боловсруулаад амьдарч байлаа. Энэ чинь манай хуучин уламжлалт амьдрал шүү дээ. Бид олон үеийнхээ туршид ийм л амьдралаар амьдарч ирсэн юм. Харин дайны жилүүдэд энэ амьдралд жаахан өөрчлөлт орсон юм.

Тэр үед “Албан журам” гэдэг шинэ зүйл гарч ирсэн юм. Ардууд өөрсдийн малаас авдаг арьс, шир, үс, ноос зэрэг түүхий эд болон сүү, мах, тосыг улсаас тогтоосон хатуу үнээр улсад худалддаг болсон юм. Үнэ нь ч их хямд л даа. Айл бүрт малынх нь тоо, толгойд тааруулаад “Албан журам” ноогдуулдаг байлаа. Ийм шинэ зүйл нэвтэрснээр хувийн малын өсөлт буурч эхэлсэн юм. Олон малтай болчихвол “Албан журам”-аар улсад худалдах зүйл нь нэмэгдэнэ шүү дээ. Энэ нь ардуудад их төвөгтэй ажил болж хувирсан байна. Үүний зэрэгцээ мал хээлтүүлгийн ажлыг улс хяналтандаа авсан юм. Мал хээлтүүлгийн ажлыг жилд нэг удаа зохиож байх журам мөрдүүлж эхэлсэн юм. Ингээд Говь-Алтай аймгийн мал 40-өөд оноос 50-аад оны дунд үеийг хүртэл өсөөгүй юм.

Тэр үед нэг аймгийн ажил нь сайн байна уу, муу байна уу гэдгийг нь малынх нь өсөлтөөр дүгнэдэг байсан юм. Говь-Алтай аймаг мал нь өсөхөө байсан болохоор улсын хэмжээнд ажил нь муу явж байгаа аймгийн тоонд ордог байлаа. Би Говь-Алтай аймгийн сумдаар явж байхдаа орон нутагтаа нэр хүндтэй, хуучин төр, засгийн ажил хийж явсан хүмүүстэй зориуд очиж уулздаг байлаа. Ингээд Д.Гончиг гэдэг хүнтэй уулзсан юм. Тэр хүнтэй аймгийн мал өсөхөө байсан шалтгааны тухай нилээд ярилаа. Гэтэл тэр хүн хэлж байна:

-Одоо мал өсөхгүй байна! гэж л ярих юм. Уг нь манай нутагт малыг жилд хоёр төллөдөг байсан юм шүү дээ! Мал хээлтүүлгийн ажлыг төр, засаг хяналтандаа авлаа. Хуц, ухныг нь тусгайд нь хариулдаг боллоо. Ард түмний мал өсөөд, олон болоод ирэхээр “Албан журам” нь нэмэгдээд байна. Урьдын малын зарлагаас одоогийн зарлага өндөр байна. Урьд бол зарлага байсан юм. Гэхдээ мал хоёр төллөж байсан болохоор нэг төллөлтөөр нь зарлагаа нөхдөг, нөгөө төллөлтөөр нь малын өсөлтийг нь хангадаг байлаа шүү дээ! гээд ярьж байна.

Энэ яриа надад их сонин сэтгэгдэл төрүүлсэн юм. Үнэхээр намайг бага сургуульд сурч байх үед манайх малаа хоёр төллөж байснаа саналаа. Хоёр дахиа төллөсөн хонины төлөөр эцэг малыг тавьдаг байснаа саналаа. Тийм мал чинь тэвчээртэй сайн мал байдаг юм л даа. “Малынхаа тоо, толгойг өсгөдөг, үржлийнх нь ажлыг зохицуулдаг ардын арга байсныг өөрчилсөн

нь мал өсөхгүй болох нэг шалтгаан болжээ!” гэж бодогддог боллоо. Тэгээд “Одооноос эхлээд аймгийнхаа малыг жилд хоёр удаа төллөвөл яадаг бол?” гэж боддог боллоо. Ингээд энэ асуудлыг аймгийн МАХН-ын хорооны зарим нөхөдүүдтэй ярьж үзлээ. Зарим хүмүүс хуучин хэрэглэж байсан арга учир зөвшөөрч байна. Харин зарим хүмүүс “Энэ талаар Хөдөө Аж Ахуйн Яам(ХААЯ)-наас албан ёсны зөвшөөрөл авах хэрэгтэй байх!” гэж их болгоомжилж байна. Ингээд санал хоёр хуваагдах янзтай байлаа.

Би энэ ажлыг ХААЯ-наас зөвшөөрөл авахгүйгээр хийхээр шийдлээ. Энд нэг учир байсан юм. Тэр үед ямар нэгэн шинэ ажил хийхийг хүсвэл энэ асуудлыг эхлээд тухайн салбарыг хариуцсан яаманд нь танилцуулах ёстой байв. Гэтэл манай яам, тамгын газрууд шинэ ажил хийх ямар ч санаачлагыг бараг хүлээж авдаггүй, дэмждэггүй байлаа шүү дээ. Төрийн яамдуудын дээд талд нь Төлөвлөгөөний комисс, түүний дээд талд нь Сайд нарын зөвлөл, түүний дээд талд нь МАХН-ын Төв Хороо оршиж байлаа. Энэ бүгдийн хамгийн дээд талд нь Улс Төрийн Товчоо байдаг, түүнийг Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю. Цэдэнбал удирдаж байв. Ийм тогтолцоотой байлаа. Энэ бүх дамжлагыг бүгдийг нь дамжиж явж байж ямар нэгэн шийдвэр гардаг байв. Маш их удаж, хэдэн сар, жилээр хүлээлгэж байж нэг шийдвэр гарна. Гарсан шийдвэр нь нөгөө ажлын анхны төлөвлөгөөнөөс өөрчлөгдөөд, шал өөр төлөвлөгөө болоод эсвэл түүнийг хийхэд шаардлагатай төсөв хөрөнгө нь бүр хасагдаад, хийх ямар ч боломжгүй юм болоод гарч ирдэг байв. Ихэнхдээ зөвшөөрөл огт өгөхгүй, нөгөө оруулсан асуудлыг бүр хаачихдаг байв. Тэр ажлыг хийхээр санаачилж, төлөвлөсөн хүмүүс өөрсдийгээ хамгаалаад заавал хийх гэж зүтгэвэл, буруудаад бүр заримдаа шийтгүүлээд дуусдаг байв. Бүр цаашилбал улс төрийн том асуудал болоод шорон, гяндандаа хүрнэ шүү дээ. Ингэж сайн ажил санаачилсныхаа төлөө шийтгүүлээд, ажлаасаа халагдаад, хаягдсан маш олон хүн байсан юм. Тэр үед том, бага ямар нэгэн асуудлыг аль нэг яамны мэргэжилтэнд нь танилцуулбал дээрээ байгаа дарга, сайд нартаа танилцуулдаггүй, сайд, дарга нарт нь танилцуулбал мэргэжилтэндээ танилцуулдаггүй байлаа шүү дээ. Бүгд шийтгүүлэхээс айж байгаа юм. Хожим би “САА-нуудын удирдах” ажиллаж байхдаа ийм байдалтай алхам тутамдаа тулгарч байв. Маш хэцүү. Тэр үед би өөрийн санаачилсан, хийхийг зорьсон олон ажлаа олон янзын арга хэрэглэж Улс Төрийн Товчоогоор зөвшөөрүүлж байлаа. Олон жил ийм нөхцөлд ажиллахаар сүүлдээ ажил хийх ямар ч урам зориггүй болдог юм билээ. Энэ талаар би дараа ярья. Бид нар тэр үед Говь-Алтай аймгийн малыг жилд хоёр удаа төллүүлэх асуудлаар ХААЯ-аас зөвшөөрөл хүссэн бол бас л ийм түүх эхлэх байсныг би сайн мэдэж байсан юм аа. Бидний энэ ажил амжилтгүй болбол ямар том шийтгэл ирэхийг би бараг мэдэж

байсан. Харин амжилттай болбол юу болохыг сайн төсөөлөхгүй байв. Ямар ч байсан “Говь-Алтай аймаг ажил муутай!” гэдэг олон жил яригдсан ярианаас салах байх гэсэн найдвар бол байсан юм. Энэ бол миний өмнө тулгарсан анхны том сорилт байв.

Тэгээд би миний бодлыг дэмжиж байгаа хүмүүс бас байсан болохоор энэ ажлыг хийгээд үзэхээр шийдлээ. Тэгээд Аймгийн МАХН-ын бүгд хурлыг зарлан хуралдууллаа. Энэ хурлаар аймгийн малыг жилд хоёр удаа төллөж байх тухай албан ёсны шийдвэр гаргуулж авлаа. Харин аймгийн хангайн бүсэд багтаж байсан 3-4 сумын малыг энэ ажилд хамруулахгүй байхаар шийдлээ. Тэр сумдад намар эрт хүйтэрдэг учир мал төллөж дуусаагүй байхад цас орвол мал, хүн хоёрт бэрхшээл учирч, малын хорогдол нэмэгдэж болзошгүй байсан юм.

Ингээд бид нар хавар эрт хуц, ухнаа сүрэгтэйгээ нийлүүлээд тавьчихлаа. Тэр жил их сайхан зун боллоо. Мал сайхан зушлаа. Намар мал дахиад төллөж эхэллээ. Ингээд манай аймгийн мал жилийн эцсийн тооллогоор өссөн дүнтэй гарлаа. Бид энэ ажлыг цааш үргэлжлүүлэхээр шийдлээ. Гэхдээ сумдынхаа байршлыг харгалзаад, жил бүр биш нэг жил өнжөөд хийж байхаар боллоо. Энэ ажлын дүнд манай аймгийн мал жил дараалан өссөн дүнтэй гарлаа. Малаа өсгөх төлөвлөгөөг 3 жил дараалан биелүүлж, улсад 3 жил дараалан түрүүлээ. Ингээд тэргүүний ажилтай аймагт шилжин явдаг “Улаан туг”-ийг 3 жил дараалан авлаа. Засгийн газар манай аймгийн ажлыг өндөр үнэлэж, 300 мянган төгрөгөөр шагнаж байлаа. Хүмүүсийн идэвхи их сэргэж ирлээ.

Бид нар шагналынхаа мөнгөөр аймгийнхаа төвд 2 давхар музейн барилгыг босголоо. Тэр их сайхан музей болсон юм. Энэ бол манай улсын хэмжээнд анхны орон нутгийн музей боллоо. Би өөрөө музейн барилгын хар зургийг нь зурж байлаа. Энэ чинь 1956 оны хэрэг явдал шүү дээ. Бид орон нутагтаа үзмэр цуглуулах ажлыг зохион байгуулсан юм. Түүх, соёлын их ховор, сайхан үзмэрүүд цугларлаа. Бидний цуглуулга дотор “Зүүн гарын хаант улс”-ын хаан Галдан бошогтын хэрэглэж байсан эмээл орж ирсэн байлаа. Энэ мэт маш ховор үзмэрүүд олон цугласан юм. Одоо тэр музейд байгаа байх.

Аймгийнхаа сургууль, эмнэлэгийг уурын халаагууртай болголоо. Айл, өрхүүдийг төмөр зуух хэрэглэдэг болгох ажлыг зохион байгууллаа. Үүнээс өмнө манай аймгийн бүх айл тулгыг л хэрэглэдэг байсан юм. Төмөр зуух хэрэглэдэг болсноор нүүрсийг түлшинд хэрэглэх боломжтой болсон юм. Манай Алтай нутаг бол мод багатай учир түлшний асуудал маш хүнд асуудал болж байсан юм. Нүүрсийг огт хэрэглэдэггүй байлаа. Гэтэл Алтай бол чулуун нүүрсээр маш баян нутаг юм шүү дээ. Төмөр зуух хэрэглэснээр түлшний асуудлыг ингэж бүрэн шийдэж чадсан юм.

Бид нар бас аймгийнхаа төвд хиймэл нуур байгууллаа. Манай аймгийн төв бол их хуурайшмал агаартай юм. Хиймэл нуур хийвэл агаарын чийгшилтэнд эерэг нөлөө үзүүлж болохоор санагдсан юм. Бурхан Буудай уулнаас эх авсан Чацарганатын голыг Улаан бухын шуудуугаар урсуулж, Халиуны хоолойг усалдаг болголоо. “Улаан бухын шуудуу” гэдэг бол хуучин дарагдаад хэрэглэхгүй болсон суваг байсан юм. Манай нутаг өндөр уулын бүс учир морь, машинтай хүн явахад их хүндрэл учруулсан өндөр, өндөр даваа олонтой нутаг л даа. Тэгээд бид нар хэд хэдэн айхтар өндөр даваануудыг сэтлэж, намхан болгож, замыг нь засаад хүн явахад эвтэйхэн болголоо.

Манай нутагт “таана” гэдэг өвс их ургадаг юм. Намар ургац нь гүйцдэг, мал идэхэд тэжээл сайтай, сонгинолог ургамал юм. Түүнийг намар ид тэжээллэг байхад нь түүгээд давстай хольж хатаагаад, малын тэжээл хийдэг боллоо. Өвөл усанд дэвтээгээд, зутарсан малд өгдөг юм. Ийм тэжээлийг зутарсан малд маш жаахан өгөхөд л хурдан сэргэдэг юм л даа. Ийм тэжээлийг ард түмэн дээр үед өөрсдөө бэлтгэж авдаг байсан юм. Бид нар ийм тэжээлийг бэлтгэж авах ажлыг аймгийнхаа хэмжээнд зохион байгуулдаг боллоо. Ингэж нэгдсэн журмаар сайн зохион байгуулахгүй бол зарим хүн тэжээлээ хийгээд, зарим нь хийхгүй байж байгаад өвөл цас их орсон үед мал зутарч, хорогдол их гарна шүү дээ.

Манай аймаг байгалын урсгал усгүй юм. Усгүйгээс болоод малын бэлчээрт тохиромжтой их сайхан нутгуудыг ашиглаж чаддаггүй байлаа. Манай аймгийн хойд талаар Завхан гол, Байдрагийн гол гэсэн хоёр сайхан гол урсаад өнгөрдөг юм. Тэр хоёр голын дунд Гуулингийн тал гэдэг маш удам, саруул сайхан тал нутаг байдаг юм. Тэнд гурван аймгийн ардууд адуугаа оторлодог байлаа. Харин урсгал ус байхгүй болохоор айл нутаглаж чаддаггүй байсан юм. Устай бол олон айл нутаглаж, олон мал оторлох боломжтой сайхан нутаг л даа. Би нэг удаа Дэлгэр суманд ажлаар явж байгаад нэг айлд хонох боллоо. Гэрийн эзэнтэй малын бэлчээр, усны тухай нилээд ярилаа. Тэр хүн нилээд юм мэддэг хүн шиг санагдсан юм. Тэр хүн надад нэг домог ярьж өгөв. “Яваандаа энэ Завхан гол, Байдрагийн голууд чинь Гуулингийн тал дундуур урсаад, Шалын хоолойд уулзаж, нэг гол болоод, Бэгэрийн хонхорт очиж тогтох юм гэнэ билээ!” гэж ард түмний дунд олон жил яригдсан домгийг ярьж өглөө. Түүнээс хойш надад энэ домгийн агуулга сонин санагдаад байдаг боллоо. Ер нь ард түмэн өнө эртнээс нааш Завхан гол, Байдрагийн голын усыг л энэ Гуулингийн тал дундуур урсуулахыг мөрөөдөж, энэ домгийг зохиосон юм шиг санагдаад байдаг боллоо. Ингээд ер нь энэ ажлыг “хийгээд үзвэл яадаг юм бол?” гэж боддог боллоо. Тэгээд энэ санаагаа аймгийн МАХН-ын хорооныхоо нөхдүүдэд ярьж үзлээ. Тэгтэл тэд нар ч ийм ажлыг хийгээд

үзэх сонирхолтой байгаа нь ойлгомжтой боллоо.

Ингээд Завхан голын усыг Гуулингийн тал дундуур урсуулах шуудуу малтах ажил эхэллээ. Тэнд ойрхон сумдын 18-45 насны бүх залуучуудыг цуглууллаа. Нийтдээ 3000 орчим хүн цугларлаа. Ингээд шуудуу ухах ажилдаа орлоо. Шуудуугаа ухаж дууслаа. Тэгээд Завхан голын усыг нь нэг газар боож байгаад, нөгөө шуудуугаараа урсууллаа. Ус бидний ухсан шуудуугаар 8 км урсаад нэг гүвээнд тулаад зогслоо. Түүнийг давуулж урсуулах гээд чадсангүй. Бид шуудуу ухах бүх ажлаа гар аргаар хийсэн болохоор ямар нэгэн техникийн горим алдагдсан бололтой. Биднийг ажлаа зогсоохоор шийдээд байтал Хөдөө Аж Ахуйн Яамнаас нэг мэргэжилтэн ирлээ. Бид нар түүнд бүх ажлаа танилцууллаа. Хаана ямар алдаа гаргасанаа сайн тогтоож чадахгүй байгаагаа ч хэллээ. Ингээд ажил зогслоо. Энэ ажлаа би сүүлд Хөдөө Аж Ахуйн Яамны нэгдүгээр орлогч сайд байхдаа гүйцээсэн юм. Тэр үед манай яамны сайд Н.Жагварал гуай байсан юм. Н.Жагварал гуай бид хоёр их сайхан харилцаатай байлаа л даа. Тэр миний хийж байгаа ажлыг ямагт дэмждэг, өндөр үнэлдэг байсан юм. Тэр өөрөө их нэр хүндтэй, мэдлэг боловсрол сайтай хүн байсан юм. Н.Жагварал гуай тэр үед МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн байсан бөгөөд түүний хэлсэн үгийг УТТ-ны хурал дээр хүндэтгэн хүлээн авч сонсдог байсан юм. Тэр Москвад эдийн засгийн ухаанаар эрдмийн зэрэг /Sc.D/ хамгаалж ирээд, манай яамны сайд болсон юм. Тэр үед ХААЯ хоёр орлогч сайдтай байлаа. Би Сангийн аж ахуй (САА)-н асуудал эрхэлсэн нэгдүгээр орлогч сайд, нөгөө орлогч нь Хөдөө аж ахуйн нэгдлийн асуудал эрхэлдэг байсан юм. Энэ ажлыг Д.Балжинням хийдэг болоод байсан юм.

1958 оны үед манай ХАА-г хөгжүүлэхэд зориулж, ЗХУ-аас 30 сая рублийн буцалтгүй тусламж өгсөн юм. Н.Жагварал сайд Д.Балжинням бид хоёрыг нэг өдөр дуудаж уулзаад, энэ буцалтгүй тусламжийн хөрөнгийг үр ашигтай зарцуулах талаар саналаа боловсруулж ирэх үүрэг өглөө. Түүнээс хойш долоо хоног өнгөрөөд Н.Жагварал сайд бид хоёрыг дахиад дуудлаа. Бид нар сайдын өрөөнд ирж, өөр өөрсдийн саналыг түүнд танилцууллаа. Эхлээд Д.Балжинням өөрийн саналыг танилцуулав. Тэр энэ тусламжийн хөрөнгөөр трактор авч ХАА-н бүх нэгдлүүдэд өгөх санал боловсруулсан байлаа. Д.Балжинямыг саналаа хэлж дуусахаар, сайд миний саналыг асууж байна.

Би түүнд өөрийн саналыг хэллээ:

-Д.Балжинням трактор авах санал боловсруулсан байна. Энэ бол байж болох санал юм. Гэхдээ одоо манай улс гадаад худалдааны шугамаар олон трактор авч байгаа шүү дээ. Цаашдаа ч олныг авах боломж бий. ХАА-н нэгдлүүд урьд нь авсан тракторуудынхаа ашиглалтыг сайжруулж чадаагүй л байгаа шүү дээ. Түүн дээр дахин нэмж трактор авах нь аль

зэрэг зөв байдаг бол? ХАА-н нэгдлүүдэд трактор хэрэгтэй байгаа бол улсын САА-нуудаас хэдийг л бол хэдийг тийш нь шилжүүлэн өгч болно шүү дээ. Тусламжийн хөрөнгийг өөрөөр, үр, ашигтай зарцуулах санал надад байна. Завхан голын усыг Гуулингийн тал дундуур урсуулах шуудуу ухаж, суваг барихад энэ хөрөнгийг ашиглавал ямар вэ? Урьд нь бид нэг удаа ийм ородлого хийгээд үзсэн. Нутгийн ардууд үүнийг олон үеийн турш мөрөөдөж ирсэн зүйл. Үүнийг амжилттай шийдэж чадвал олон мал, олон хүн ундаалах устай болж, өргөн сайхан нутгийг ашиглах боломжтой болох юм шүү дээ! гэж өөрийн саналыг хэллээ. Гэтэл Н.Жагварал сайд миний хэлсэн үгийг их дэмжиж байна. Ингээд энэ асуудлыг МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны хуралд оруулж хэлэцүүлэхээр боллоо.

Тэр үед манайд Усны хайгуул шинжилгээний газар гэдэг байгууллага байсан юм. Түүнийг сүүлд Усны аж ахуйн яам болгон өргөтгөсөн юм. Бид энэ яамны саналыг бас асуулаа. Тэд нар бидний саналыг дэмжиж байна. Ингээд МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны хурал дээр Н.Жагварал сайдын оруулсан санал дэмжигдлээ. Ингээд дахиад Завхан голын усыг Гуулингийн тал руу урсуулах ажил эхэллээ. Усны аж ахуйн яам хайгуул шинжилгээ хийж, шуудуу ухах, суваг барих зураг, төслийг нь боловсрууллаа. Ингээд ажил жигдэрч шуудуу ухаж, суваг барих ажилдаа орлоо. Түүнээс хойш нэг жилийн дараа буюу 1959 онд инженерийн бүтэцтэй сувгийг ашиглалтанд оруулж байлаа. Ингэж Завхан гол маань Гуулингийн тал дундуур урсаж, нутгийн ардуудын олон үеийн турш мөрөөдсөн мөрөөдөл биеллээ олсон юм. Тэнд олон сумын олон мал отор, нүүдэл хийдэг сайхан нутаг болсон юм.

Одоо түүн дээр усан цахилгаан станц бариад цахилгаан гаргаж байгаа гэнэ билээ. Тэнд Гуулингийн тосгон гэдэг шинэ суурин ч бий болсон юм. Гуулингийн суваг байгуулагдсаны 40 жилийн ойгоор надад урилга ирүүлсэн байна билээ.

10 Намайг “САА-нуудыг удирдах газар”-ын даргаар томиллов.

КЮ: Та Говь-Алтай аймаг дахь МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар хэдэн жил ажилласан юм бэ?

Ц Л: Гурван жил шахуу ажилласан юм. 1956 оны сүүлчээр намайг Сангийн аж ахуйнуудыг удирдах газрын даргаар томилсон юм. Энэ үед манай оронд “Атар газрыг эзэмших хөдөлгөөн” арай эхлээгүй байсан. Гэхдээ цаашдаа МАХН-аас атар газрыг эзэмших талаар том зорилт дэвшүүлнэ гэдэг нь тодорхой болсон байсан үе юм. Энэ үед ЗХУ-д атар газрыг эзэмших бүх ард түмний хөдөлгөөн ид өрнөж байлаа. Казахстаны

өргөн тал нутгийг бүхэлд нь хагалаад, тариан талбай болгож, үр тариа хүнсний ногоо, эрдэнэ шишийг урьд өмнө нь байгаагүй их хэмжээгээр тариалж байлаа. Манайд улсын САА-нуудын үндэс Богд хаант Монгол улсын үед буй болсон юм. Тэр үед Богд хаан болон түүний Засгийн газрын гишүүдийг хүнсээр хангах зорилготой нэг улсын аж ахуйн газрыг байгуулж байсан юм билээ. Сүүлд Ардын засгийн жилүүдэд “Өвс хадах морин станц” нэртэй улсын аж ахуйнууд байгуулагдаж байсан юм. Энэ аж ахуйнууд сайн үүлдрийн мал үржүүлэх, үр тариа, хүнсний ногоо тарилах, хадлан өвс хурааж авах, малын тэжээл бэлтгэх ажил эрхлэж байсан юм.

Бүр 20-оод оны дундуур манай улс Монгол хонины ашиг шим, ноосны гарцыг сайжруулах зорилгоор Австралиас 10 орчим мирёнус хонь худалдан авч байсан юм билээ. Бас “Сементал” үүлдрийн үхэр авч байсан юм. Гэтэл тэр мал бол дандаа суурингийн аргаар маллуулж сурсан мал байсан нь мэдээж шүү дээ. Өвөл, зуны ээлжийн байр, байнгын тэжээл шаардана шүү дээ. Тэжээл гэхэд л олон янзын тэжээл хэрэгтэй. Тэднийг байнга арчилж маллаж байх шаардлагатай. Манай бэлчээрийн малаас шал өөр мал байна шүү дээ. Гэтэл манайхан гадаадаас авч ирсэн өнөө малуудыг маллаж чадаагүй юм билээ. Энэ бүх шаардлагыг нь хангаж чадаагүй байх. Тэгээд тэд нар удалгүй өвчин тусаад өөрсдөө үхсэн гэдэг юм. Намайг Хэнтий аймгийн Баян-Уул суманд явж байхад үхсэн хуцны эврийг нэг газар бүгдийг нь овоолсон байж билээ. Бүгд хамуу өвчин тусаад үхсэн гэнэ билээ.

Дайны дараа манай зүүн талын аймгуудаар байрлаж байсан цэргийн ангиудыг татан буулгасан юм. Цэргийн ангиуд өөрийн цэргийг хоол, хүнсээр хангах зорилгоор томоохон аж ахуй эрхэлдэг байсан юм. Тэр ангиудыг татан буулгаад аж ахуйнуудыг нь улсын мэдэлд шилжүүлж өгсөн юм. Ингэж манайд улсын САА-нуудын үндэс тавигдаж байсан юм. Энэ САА-нууд бол бүгд улсын төсвөөс санхүүжиж байсан юм. Тэд нар ерөөсөө ашигтай ажилладаггүй байж. Улсын төсөвөөс санхүүждэг учир дандаа зарлага л гаргадаг байж. Бүгдийнх нь данс улайсан байсан юм. Нийт 20 орчим тийм САА-нууд байсан юм. Эд нар 10 хүрэхгүй га талбайд хүнсний ногоо тариалдаг байж. Зүүн хараагийн САА, Цагаан толгойн САА-нууд бага зэргийн улаан буудай тариалдаг байсан юм. Түүгээрээ бага хэмжээний гурил хийдэг байж. Тэгээд малын тэжээл, овъёос бага хэмжээгээр тариалдаг байсан байж. Тэр үед Хараа гол дээр хоёр усан цахилгаан станци бариад, ажиллуулж байсан юм.

Атар газрыг эзэмших хөдөлгөөн бол манайд ЗХУ-ын шууд нөлөөн дор явагдсан ажил шүү дээ. ЗХУ-д “Атар газрыг эзэмших бүх ард түмний хөдөлгөөн”-ийг эхлүүлсэн хүн бол Н.С.Хрущёв юм. Тэр хүн Украины Коммунист намын ТХ-ны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга байсан хүн.

1952 онд И.В.Сталиныг нас барсны дараа ЗХУ-ын Коммунист Намын ТХ-ны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга, ЗХУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн дарга болжээ. Тэр үе бол Зөвлөлт-Германы дайн ЗХУ-ын ялалтаар дууссан, Зүүн Европын олон орон социализм байгуулах замд орсон нилээд онцлогтой үе байлаа. Тэр үеийг “Дэлхийн социалист систем бүрэлдэн тогтсон үе” гэж тодорхойлж байсан юм. “Социалист нийгмийн тогтолцоо нь хөрөнгөтний нийгмийн тогтолцоотой харьцуулбал харьцангуй олон давуу чанартай, хүний сайн сайхан амьдарах бололцоог илүү хангаж өгч чаддаг нийгмийн тогтолцоо юм. Үүнийгээ амьдрал дээр батлан харуулах ёстой!” гэсэн үзэл их газар авч байсан үе юм. Социалист нийгэм, хөрөнгөтний нийгэм хоёрын хооронд эхлээд байгаа эдийн засгийн уралдаан нь социализмын ялалтаар төгсөнө гэдэгт Н.С.Хрущёв бат итгэж байсан байх. “Хүн төрлөхтний гэрэлт ирээдүй болсон коммунист нийгэмд Зөвлөлтийн ард түмэн удахгүй орно!” гэж тэр ямагт ярьдаг, бичдэг байсан юм. “Коммунист нийгэм гэдэг бол баян ядуугүй, нийгмийн гишүүд бүгд ижил сайхан амьдралтай болж, соёл, шинжлэх ухааны хөгжил оргилдоо хүрч, мөнгө байхгүй болж, хүн чадлынхаа хэрээр хөдөлмөрлөж, хэрэгцээнийхээ хирээр авдаг нийгэм юм!” гэж сургаж байлаа. Ийм учраас социализм байгуулах замд орсон орнудын эдийн засгийн хөгжилтөнд энэ үеэс эхлээд илүү их анхаарах болсон юм. Н.С.Хрущёв өөрөө аж ахуйн ажилд их гаршсан хүн байж. Монголын эдийн засгийг хөгжүүлэх асуудалд тэр илүү анхаарал тавьж байсан юм.

Эхний үедээ манайхан атар газрыг эзэмших ажлыг юунаас эхлэхээ мэдэхгүй баахан цагаа барж байсан юм. Тэгээд ЗХУ-д томоохон төлөөлөгчид илгээж туршлага судласан юм.

Би энэ төлөөлөгчдийг ахлаж Москва хот очиж, ЗХУ-ын Хөдөө Аж Ахуйн яаман дээр хоёр сар гаруй ажилласан юм. ЗХУ-д шинээр байгуулагдсан атарын олон САА-нуудаар орж ажил байдалтай нь газар дээр нь танилцлаа. ЗХУ-ын ХААЯ ажлаа маш шуурхай, оновчтой сайн зохион байгуулдаг байлаа. Эдний сайд, дарга нар нь атарын САА-нуудруугаа дуртай үедээ онгоцоор нисдэг, ялангуяа атар газар эзэмших хөдөлгөөний төв болж байсан Казахстанд байнга очдог байв. Би тэдэнтэй хамт олон ч удаа, олон газар руу нисэж билээ. Газар хагалаж тариа тарих бүх ажлыг эхнээс нь аваад дуустал өөрийн нүдээр үзлээ. Их ч олон сайхан шинэ санаа, туршлага авлаа. Ажил төрлөө арван хуруу шигээ мэддэг олон сайхан хүнтэй танилцлаа. Атар газар эзэмшихэд зайлшгүй шаардлагатай хүчирхэг шинэ техникүүдийг нь үзлээ. Монголд Атар газар эзэмшихэд шаардлагатай бүх мэрэгжилтнүүд, техникүүдээ өөрөө сонгож авлаа. ЗХУ-ын ХААЯ-ны сайд миний ажилд үнэхээр сэтгэл гарган туслаж билээ. Тэр их сайхан хүн байв. Би түүнд үргэлж талархаж явдаг билээ. Хамгийн

сүүлд Монголдоо буцахын өмнөхөн би түүний өрөөнд нь орж уулзсан юм. Тэгээд сүүлчийнхээ хүсэлтийг түүнд хэллээ. “Та өөрийн яамны санхүүгийн хэлтсийн дарга Сергей Иванович Елизаровыг Монголд очиж ажиллах зөвшөөрөл өгөөч!” гэв. Намайг ийм хүсэлт тавина гэж тэр арай бодоогүй байх. Жаахан тулгамдсан байх. “Та жаахан хүлээж байгаарай! Бид шийдвэрлэж өгье!” гэж тэр хэлэв. Хэд хоногийн дараа тэр энэ асуудлыг үнэхээр шийдэж өгсөн юм. Гол нь Монголд шинээр байгуулагдаж байгаа САА-нуудыг хөл дээр нь босгоход эдийн засгийн өргөн мэдлэгтэй, шинээр байгуулах САА-нуудын эдийн засгийн асуудлыг мэддэг туршлагатай хүн надад хэрэгтэй байв. Монголд ирээд миний зөвлөхөөр 3 жил гаруй ажиллахдаа Сергей Иванович Елизаров надад маш их зүйлийг хийж өгч билээ. Тэр үед маш хэцүү нэг зүйл байсан юм аа. Ямар ч асуудлаар ажил хариуцсан бидний өөрсдийн үгийг сонсохоосоо илүү, ЗХУ-аас ирсэн мэргэжилтний үгийг л сонсдог байлаа шүү дээ. Тийм учраас Улс Төрийн Товчоонд оруулж хэлэлцүүлсэн олон асуудлыг шийдүүлэхэд С.И.Елизаров гуай надад үнэхээр их тус болж билээ.

Миний ажилд их тусалсан өөр нэг хүн бол ЗХУ-ын Гадаадтай эдийн засгийн талаар харицах улсын хорооны дарга Петр Иванович Старков юм. Энэ хүнээр дамжиж газар тариалангийн зориулалттай техникүүд Монголд ирдэг байв. Ер нь бид нар Атар газрыг эзэмших энэ том, шинэ ажлыг агротехникийн шинжлэх ухааны ололтонд тулгуурлан, шууд техникийн хүчээр хийсэн юм шүү дээ. Хуучин уламжлалт аргаар биш. Газар хагалах, үр суулгах, ургац хураах гээд газар тариалангийн бүх ажлыг техникийн тусламжтайгаар гүйцэтгэж байв. Хагалах газраа сонгох, газар хагалаж эхлэх, тариалах үрийг сонгох, үр суулгах, суулгасан үрийг арчилж, хамгаалж ургуулах, түүнийг услаж, арчилж, тордох бүх ажлыг тухайн үеийн агротехникийн шинжлэх ухааны ололтонд тулгуурлан зохион байгуулж байсан юм. Тийм учраас миний хариуцсан энэ шинэ том салбар богино хугацаанд өндөр амжилтанд хүрч чадсан юм. Манай амжилтын гол хүчин зүйл энд л байсан юм. Атар газарт шаардлагатай техникийн асуудлыг Монголын талд Гадаад худалдааны яамны сайд С.Гомбожав хариуцдаг байв. С.Гомбожав бид хоёр ажил төрлийн их сайхан харилцаатай, найзууд байлаа шүү дээ. 1964-ны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал дээр тэр бусад хүмүүсийн адилаар Ю.Цэдэнбалыг хамгаалж, миний эсрэг үг хэлээгүй юм. Гэтэл энэ асуудал “Эсэргүү Лоохуузын хань хамсаатан байж магадгүй!” гэсэн хардалтыг төрүүлж, түүний байдал нэг хэсэг их эгзэгтэй болж байв.

Үүний дараа ЗХУ-ын ХААЯ-наас Ю.Старков гэдэг эрдэмтэн хүнээр ахлуулсан томоохон хэмжээний шинжилгээний ангийг ирүүлсэн юм. Энэ судалгааны анги Монгол орны хөрсний шинжилгээг иж бүрнээр нь

явуулаад, газар тариаланд ашиглаж болох нийт талбайн хэмжээ, газар тариалан эрхлэхэд тохиромжтой нутгуудыг тодорхойлсон юм. Энэ бүгдийг харуулсан газрын зураг зохиож өгсөн юм. Тэд нар “Монгол оронд 550 000 га атар газрыг тариалангийн талбай болгон ашиглах боломж бий!” гэсэн тодорхойлолт хийж өгсөн юм. Ю. Старковын ахалсан шинжилгээний ангийн хийсэн Монголын газар тариалангийн бүсийн газрын зураг миний ажлын өрөөнд өлгөөтэй байдаг байв.

Үүний дараа манайх хуучин ажиллаж байсан улсын САА-нуудыг өөрчлөн байгуулаад, заримыг нь хооронд нь нэгтгэж томруулаад, тариалангийн талбайд ашиглаж болох үржил, шимтэй хөрстэй газар шинээр САА-нуудыг байгуулсан юм. Угтаалын САА, Дарханы САА зэрэг үр тарианы чиглэлийн САА-нуудыг шинээр байгуулсан юм. Үүний дараа бүх САА-нуудад импортоор авсан трактор болон бусад ХАА-н техникүүдийг хувааж олгосон юм. “Атар газрыг эзэмших хөдлгөөн” ингэж гараагаа эхлэж байлаа.

Нийт САА-нуудын тоо сүүлдээ 30 гарсан юм. Газар хагалж, тарилалт хийх ажлыг хангай, ойт хээрийн бүсээс эхэлсэн юм. Энд газар тариалангийн ажилд тохиромжтой үржил, шимтэй хөрс бүхий газар элбэг байдаг юм. Эхний үед үр тарианы ургамлаас улаан буудайг голлоод, хүнсний ногооноос төмс, сонгино, манжин, лууван, байцааг тариалсан юм. Эхний жилүүдэд нэг га-гаас 10-15 центнер ургац хурааж байлаа. Үр тарианы ургамалын хувьд бол нэг онцлогтой байдаг юм. Бид авсан ургацынхаа бараг 2/3-ыг хог болгоод хаяхад хүрч байлаа. Энэ юу гэсэн үг вэ? гэвэл тарианыхаа үрийг нь салгаж авсны дараа цаана нь тарианы иш буюу соллом нь тэр чигээрээ хаядал, хог болж байгаа юм. Түүнийг малын тэжээл болгож ашиглах их ажил ундарсан юм. Малын тэжээлийн баазтай болчихвол малын үүлдэр угсааг сайжруулах, гахай, тахиа, үслэг анг тэжээж үржүүлэх боломж бүрддэг юм.

Атар газрыг эзэмшихээс өмнө манайх шар будааг Оросоос импортоор авч байсан юм. Харин бид бас шар будааг тариалдаг болсноор өөрийн бүх хэрэгцээг хангадаг болоод гадаадаас шар будаа импортоор авахаа больсон юм шүү дээ.

Жимс, жимсгэний төрлийн ургамалаас яблоког тариалсан юм. Шаамарын САА-д жимс, жимсгэний төрлийн ургамал тариалдаг болсон юм. Анхны яблоконы ургацыг Шаамарын САА-д авч байлаа. Сүүлд яблоконы модыг хойд талын бараг бүх САА-нуудад суулгаад, яблоконы ургац авч байлаа. Бас зүүн талын Халх голын САА-д жимс, жимсгэнэ тариаладаг болсон юм. Бид Халх голд яблоконы модыг онгоцоор зөөж аваачаад суулгаж байлаа. Баруун Алтай нутгийн Үенчийн гол, Булган голд түүнийг бас суулгасан юм. Энэ бол “Сибирийн яблоко” гэж

нэрлэгддэг тусгай сортын яблоко байсан юм.

КЮ: Анх газар хагалж тариа, ногоо тарихад ямар бэрхшээл гарч байв даа? Монголд ийм их хэмжээний тариа, ногоо тариалж байгаагүй шүү дээ.

Ц Л: Ер нь атар газрыг эзэмших асуудалд МАХН, манай төр, засаг маш их анхаарал тавьсан юм. Монголын эдийн засагт өөрийн бие даасан газар, тариалангийн салбар байгаагүй учир олон зуун жил Монгол улс газар тариалангийн бүтээгдэхүүнийг ямагт гадаадаас авч байсан юм. Хэрвээ бид олдож байгаа энэ боломжийг сайн ашиглаж чадвал манай орон газар тариалангийн бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэдэг болох боломж нээгдэх байсныг бид сайн ойлгож байсан юм. Энэ бол манай орны эдийн засгийн хөгжилд үлэмж ач холбогдолтой зүйл болох байсан нь ойлгомжтой байсан юм. Тийм учраас МАХН энэ асуудлыг “Атар газрыг эзэмших бүх ард түмний хөдөлгөөн” болгон зохион байгуулсан юм. Монгол орны өнцөг булан бүрээс олон зуун мянган залуучууд шинээр байгуулагдсан атарын САА-нуудад ирж ажилласан юм. Энэ ажилд Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэл хошуучлагч болон оролцсон юм. Би өөрөө залуудаа МХЗЭ-ийн ажил хийж байсан болохоор атарт ирж байгаа залуучуудтай ойр дотно харилцаатай байсан юм. Залуучууд газар тариалангийн шинэ техникийг богино хугацаанд чадамгай эзэмшиж, атар газрыг хагалж, тариа тарих ажлыг хурдан сурч байсан юм. Бид нар “Тракторын жолооч бэлтгэх түр сургууль”-ийг олон аймагт байгуулж, тэнд залуучуудыг 45 хоногийн курст сургаад, “тракторын жолоочийн” үнэмлэх олгож байсан юм. Зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд манай залуучуудын авъяасыг онцгой үнэлэж байсан юм. 1959 онд Атарын анхны “Хөдөлмөрийн баатар” төрөн гарлаа. Тэр бол тракторч Д.Бямбацогт байсан юм. Энэ хүн өөрт ноогдсон газар хагалах төлөвлөгөөг олон удаа давуулан биелүүлж ирсэн юм. Үүний дараа Архангай аймгийн Төвшрүүлэхийн САА-гаас Хөдөлмөрийн баатар Н.Туваан гэдэг хүн төрөн гарлаа.

Гэхдээ энд бэрхшээл байгаагүй биш их байсан юм аа. Ялангуяа шинээр байгуулагдсан САА-нуудад очиж ажиллах хүн хүчний асуудлыг шийдхэд их хүнд байв. Мал хариулж байгаа малчин хүн гэр орон, малаа орхиод газар хагалахаар ирэх нь ховор шүү дээ. Бараг байхгүй. Тэгээд ч манай монголчууд газар хагалахад угаасаа маш их дургүй шүү дээ. Газар хагалаж тариа тарина гэдэг бол юуны өмнө малын бэлчээрийг сүйтгэж байгаа хэрэг юм шүү дээ. Нөгөө талаар “газар хагалаж тариа тарина гэдэг бол маш ядуу хүний ажил. Амьдрах өөр арга байхгүй хүмүүс өлбөрч үхэхгүйн тулд газар хагалж, тариа тарьж, түүнийгээ идэж амьдарч байгаа юм!” гэсэн уламжлалт монгол сэтгэлгээ байдаг юм. Монгол хүний

толгойд хэдэн мянган жил оршсоор ирсэн энэ үзэл санааг давж гарах маш хэцүү байсан юм аа. “Энэ үзэл санааг давж гарахад орчин үеийн хүчирхэг техник, шинжлэх ухаан хоёр л тусалсан. Өөр юу ч туслаж чадахгүй байсан!” гэж би боддог юм. Монгол хүн чинь малаа бэлчээрийн аргаар малладаг учир байгаль дэлхийгээ их шүтдэг, түүнийг маш их хайрлан, хамгаалдаг уламжлалтай байлаа шүү дээ. “Бидний оршин амьдарч байгаа байгаль дэлхийд эзэн байдаг. Түүнийг лус савдаг гэдэг. Хэрвээ байгаль дэлхийд хайр гамгүй хандаж, түүнийг хагалаж эсвэл өөр замаар гэмтээвэл, лус савдаг догширч, ган, зуд болж, мал сүрэг хорогдож, өвчин эмгэг дэлгэрнэ!” гэж үздэг байв. Бид байгаль дэлхийн эзэн лус савдгийг аргадаж овоо тахидаг шүү дээ. Бид нар олон мянган жилийн ийм уламжлалтай байлаа юм шүү дээ. Манай нутагт намайг бага байхад тариа тарьж амьдардаг хүмүүс байсан талаар би ярьсан шүү дээ. Тариа тарьдаг айлууд газар хагалахдаа маш их журамтай байсан юм. Хаа дуртай газраа хагалах явдал огт байгаагүй юм шүү дээ. Малын бэлчээрт муу нөлөө үзүүлэхгүй, гол усандаа ойр тийм газарт л тариагаа тарьдаг байв.

Монголд атар газар эзэмшиж эхлэх үед ХАА-н нэгдлүүд байгуулагдаж, малаа нийгэмчлүүлсэн олон хүн малгүй болсны улмаас хот суурин газар бараадан амьдрах болоод байв. Ялангуяа залуучууд хот, суурин газар руу их явж байлаа шүү дээ. Сүүлийн үед манай шар, хар хэвлэлүүд тэр үеийн хүн амын энэ шилжих хөдөлгөөнийг “бага нүүдэл” гэх болсон юм шиг байна. 1990-ээд оноос хойш бас их олон хүн хот, суурин газар бараадаж нүүх боллоо шүү дээ. Энэ нүүдлийг манай хэвлэлүүд “Их нүүдэл” гэж нэрлээд байгаа юм уу даа. Уг нь аль нь их, аль нь багыг тогтоосон тоо байхгүй юм шүү дээ. ХАА-н нэгдэл байгуулагдаж байх үед олон хүн малаа нийгэмчлүүлээд амьдрах аргагүй болоод хот суурин газар бараадах болсон үйл явцыг тас нуучихсан юм. Энэ талаар албан ёсны статистик ерөөсөө байхгүй. 90-ээд оноос хойших хот суурин газрыг чиглэсэн нүүдлийн талаар ч бас л албан ёсны статистик одоо болтол алга. Ер нь манайд албан ёсны үнэн зөв статистик ер нь байгаагүй юм шүү дээ. Энэ чинь МАХН-ын үзэл суртлын асуудал болчихсон юм. Нийгмийн дотор гарч байгаа муу зүйлүүдийг олон нийтээс тас нуучихдаг, МАХН-аас явуулж байгаа бодлого, хийсэн ажлыг болохоор хэдэн арав дахин өсгөөд сурталчилчихдаг байв. Нийгмийн дотор болж байгаа үйл явцуудын үнэнийг мэдэж авах ямар ч боломж байгаагүй юм.

Малаа нийгэмчлүүлээд малгүй болоод хот, суурин газар бараадсан залуучуудад хийх ажил байхгүй л дээ. Гэсэн ч хөдөө очих гэхээр малгүй болчихсон байлаа шүү дээ. Тэр үед МХЗЭ-ийн Төв Хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар Ч.Пүрэвжав гэдэг хүн ажиллаж байв. Би энэ Ч.Пүрэвжавыг өөрийн ажилд их ашигладаг байв. Ёстой нөгөө “нусны

алчуур шиг ашиглана!” гэдэг ч билүү дээ? Нэг үг байдаг шүү дээ. Яг тийм л юм болж байсан юм. Тэр уг нь малын эмч хүн л дээ. Мэдэх, чадах юмаар тааруухан л даа, зайлуул. Дээд дарга нарт их бялдууч, ялангуяа Ю.Цэдэнбалтай их дотно харилцаатай, түүнд байнга хов зөөдөг, доод хүмүүст их ширүүн ханддаг, нэг тийм явуургүй зантай хүн байлаа шүү дээ, хөөрхий минь. Хот суурин газарт, ялангуяа Улаанбаатар хотод амьдарч байгаа ажилгүй залуучуудыг цуглуулж шинээр байгуулагдсан атарын САА-нуудад илгээх ажлыг хийх хэрэгтэй байв. Ю.Цэдэнбалтай ойр дотно харилцаатай байдал нь миний ажилд их хэрэг болсон юм. “МХЗЭ бол МАХН-ын дайчин туслагч, бэлтгэл хүчин!” гэдэг шүү дээ. Ингээд олон мянган залуучууд “МХЗЭ-ийн илгээлт”-ээр Атар газрыг эзэмших ажилд оролцож эхэлсэн юм. Энэ ажлуудыг зохион байгуулахад хөгтэй инээдтэй явдлууд ч их болж байлаа.

Газар тариалангийн ажил эрхлэн явуулахад нэг анхаарах зүйл бол ургацаа хурааж аваад хадгалах байр савыг нь зэрэг бэлтгэх ёстой юм билээ. Бид эхний үед ийм бэлтгэлийг хийж чадаагүй юм. Ургацаа хураагаад эхэлтэл түүнийг хадгалах байрны асуудал хурцаар тавигдаж эхэлсэн юм. Тэр үед ажиллаж байсан гурилын үйлдвэрүүдэд тийм их будааг агуулах байр бас байсангүй. Тэгээд эхний жилүүдэд үр тариаг наадам хийдэг стадионууддаа хураагаад, брезентээр бүтээгээд орхиж байлаа. Үүний дараа Хөвсгөл, Дорнод, Булган, Дарханд гурилын шинэ үйлдвэрүүд байгуулагдаж, тэнд үр тариаг хураах томоохон агуулах, байрнуудыг байгууллаа.

Хүнсний ногооны хадгалах горим нилээд онцлогтой байдаг юм. Түүнийг дунджаар 0-1 градус хадгалах ёстой юм. Газрын хөрсний хөлддөг хэсгээс дээш 1 градусын дулаантай байдаг шүү дээ. Үүнийг ашиглаад “нүхэн зорь”-уудыг байгууллаа. Намар ургацаа хурааж аваад нүхэн зориндоо хийчихдэг боллоо. Хавар түүнийг нээхэд ногоо муудаагүй хэвээрээ байж байдаг юм. Ингэж бид хүнсний ногоо хадгалах аргыг олсон юм. Анхны ийм нүхэн зорийг Батсүмбэрийн САА-д байгуулж байлаа.

Ийм нүхэн зорийг Монголд амьдарч байсан Хятад хүмүүс дээр үед хэрэглэж байсан тухай яриа байдаг юм. Гэвч бид нар Хятад хүний байгуулсан нүхэн зорийг олж үзээгүй юм. Ийм нүхэн зорийг олноор нь байгуулах ажлыг яаралтай зохион байгуулах хэрэгтэй болсон юм. Энэ ажилд Ардын цэргийн ангиудыг дайчиллаа. Эхний жилүүдэд хураасан ургацаа хадгалах байр савны ийм том асуудал босож ирсэн юм. Харин дараа дараагийн жилүүдэд бид энэ асуудлыг аажмаар шийдэж чадсан юм. Ер нь ургац хураах ажил бол хугацаатай өрсөлдсөн, хүн хүч шаардсан маш хариуцлагатай ажил байдаг юм. Манай орны цаг уурын нөхцөл байдал

нь ургац хураах хугацааг яг зөв тодорхойлохыг шаарддаг юм. Хэрвээ ургац хураах хугацааг буруу тогтоовол, цаг агаарын гэнэтийн өөрчлөлтөд автаж, ургац алдах аюултай байдаг юм. Ийм учраас ургац хураах хугацааг зөв тодохойлж, энэ ажлыг богино хугацаанд гүйцэтгэх ёстой юм. Манай тариаланчид энэ ажлыг ямагт нэр төртэй гүйцэтгэж ирсэн юм. Хүн хүч шаардсан энэ ажилд Ардын цэргийн ангиудыг дайчлан ажиллуулдаг болсон юм.

Сүүлийн жилүүдэд монголчууд төмс, хүнсний ногоог хувиараа их тариалдаг болоод байгаа шүү дээ. Одоо айлууд хувьдаа нүхэн зоорь барьдаг болоод байна. Би өөрөө нийгмийн ухаанаар суралцсан хүн шүү дээ. Тэгээд САА-нуудын ажлыг удирдаж байгаагийн хувьд энэ бүгдийг судлаж, сураглаж олж мэдээд, амьдралд нэвтрүүлэх зайлшгүй шаардлага гарч ирдэг байсан юм. Бас манай САА-нуудыг удирдах газарт ЗХУ-аас ирсэн газар тариалангийн өндөр мэргэжлийн хүмүүс олноороо ажиллаж байлаа. 1959 оноос эхлээд манайх өөрөө үндэсний хөдөө аж ахуйн мэргэжилтэнгээ бэлтгэж эхэлсэн юм.

Намайг ажиллаж байх хугацаанд манай САА-нууд аж ахуйн тооцоо, цалин хөлсний шинэ системд шилжсэн юм. Энэ системийг нэвтрүүлснээр манай САА-нууд бүгд ашигтай ажиллаж, улайсан дансууд нь харлаж ирсэн юм. Улсын төсвөөс дотац авахаа байсан гэсэн үг шүү дээ. Өөрөө өөрийгээ санхүүжүүлдэг, аж ахуйн тооцооны энэ систем анх Монголын төмөр замд нэвтэрсэн юм. Хүмүүсийн хийж гүйцэтгэсэн ажлын хэмжээгээр цалин хөлсийг нь бодож олгодог систем юм. Өөрөөр хэлбэл хүн хэдий чинээ сайн ажиллана, төдий чинээ их цалин авна гэсэн үг шүү дээ. “Чиний хийж байгаа ажил чиний авах цалинтай шууд холбоотой юм шүү!” гэдгийг хүмүүст сайн ойлгуулах ёстой байсан юм. Хүн бүр сайн цалин авахыг бодож байдаг шүү дээ. Тэгвэл сайн ажиллах хэрэгтэй шүү дээ. Сайн цалингаар сайхан амьдарч болно шүү дээ. Хүмүүс ингэж бодож эхэлбэл ажил сайжрах ёстой юм. Манай эдийн засагт шинээр буй болж байгаа газар тариалангийн салбарт ийм систем нэвтрүүлэх зайлшгүй хэрэгтэй байсан юм.

Монголын төмөр замд цалин хөлс, аж ахуйн тооцооны ийм системийг Н.Дэмчиг гэдэг хүний удирдлагын дор нэвтрүүлсэн юм. Н.Дэмчиг бол сайн эдийн засагч хүн байсан юм. Тэр Төмөр замын удирдах газраас халагдаж гараад, бараг ажилгүй шахуу явж байсан юм. Би тэр хүнийг олж уулзлаа. САА-нуудад өөрөө өөрийгөө санхүүжүүлдэг, аж ахуйн тооцооны шинэ систем нэвтрүүлэх бодолтой байгаа тухайгаа ярьсан юм. Тэрээр “Энэ ажилд оролцоход татгалзах зүйл байхгүй !” гэж миний саналыг зөвшөөрсөн юм. Тэгээд бид нар түүнийг САА-нуудыг удирдах газартаа ажилд авлаа. Тусгай өрөө гаргаж өглөө. Тэгээд сайн цалин өглөө. Ингээд

улсын САА-нуудад мөрдөж байсан цалин хөлсний хуучин системтэй танилцууллаа. Энэ ажил “Атар газар эзэмших хөдөлгөөн” эхлэхийн өмнөхөн болсон юм. Ингээд Н.Дэмчиг энэ ажил дээр хоёр сар суугаад, нэг төлөвлөгөө боловруулж бэлэн болголоо. Би түүнтэй өдөр бүр энэ ажил дээр хамтарч суудаг байсан юм. Бид нар тэр төлөвлөгөөгөө Сангийн яаманд танилцууллаа. Манай Сангийн яам бидний хийсэн төлөвлөгөөг эхлээд маш их эсэргүүцсэн юм. Бид нар тэнд олон дахин очиж, олон удаа тайлбар хийв. Тэгээд эцэстээ Сангийн яам зөвшөөрлөө. Ингээд тэр төлөвлөгөөгөө Засгийн газрын хуралдаанаар оруулаад батлуулж авлаа. Бидний энэ төлөвлөвлөгөөг батлуулахад Сергей Иванович Елизаров гуай их тус болж билээ. Ингээд өөрийгөө санхүүжүүлдэг энэ систем САА-нуудад нэвтэрч эхэлсэн юм.

Энэ системээр хүн бүр “хөдөлмөрийн норм”-той боллоо. Хүн бүр хөдөлмөрмйн нормоо биелүүлбэл цалингаа бүтэн авдаг боллоо. Нормоо давуулан биелүүлбэл илүү цалин авдаг боллоо. Нормоо биелүүлж чадаагүй бол цалин нь тэр хэмжээгээр хасагддаг боллоо. Ийм болохоор хүн бүр нормоо биелүүлэхийг хичээгээд эхэллээ. Норм биелүүлэхийн тулд хүн бүр өөрийнхөө хөдөлмөрийг сайн бодож, зохион байгуулдаг болоод ирлээ. Эхлээд юу хийх вэ? Дараа нь юу хийх вэ? Хэзээ унтах вэ? Хэзээ босох вэ? гээд хүмүүс хөдөлмөрөө өөрсдөө зохион байгуулаад эхэлсэн юм.

Хөдөлмөрийнхөө багаж, зэвсэгтэй зөв харьцаад эхэлж байгаа юм. Трактор, комбайн эвдэрвэл норм, төлөвлөгөөгөө биелүүлж чадахгүй болно шүү гэдгийг ойлгоод ирж байгаа юм. Тийм учраас түүнийг эвдэхгүй, ариг гамтай хэрэглэхийг хичээгээд эхэлж байгаа юм. Трактор, комбайныг өөрийнхөө төлөвлөгөөт ажлаасаа өөр юманд ашиглахаа больж байгаа юм. Бензин, шатахуундаа арвилан хэмнэлт гаргадаг болж байгаа юм. Ийм байдлаар бүх ажил зохион байгуулалтанд ороод ирлээ.

Төлөвлөгөөгөө давуулан биелүүлсэн САА-нууд өөрсдийн мэдлийн санхүүгийн эх үүсвэртэй боллоо. Тухайлбал, Жаргалантын САА жилд 20 сая төгрөгийн өөрийн мэдлийн санхүүгийн эх үүсвэртэй болсон байлаа. САА-н дарга нар энэ санхүүгийнхээ шинэ эх үүсвэрийг өөрсдөө мэдээд соёл, олон түмнийхээ ажилд зарцуулдаг боллоо. САА-нууд өөрсдийн соёлын ордон, улаан булангуудыг байгуулдаг боллоо. Ингээд яваандаа бүх САА-нууд өөрсдөө зарлагаа нөхдөг боллоо. Бүгд алдагдалгүй, ашигтай ажилладаг болоод ирлээ. Улайсан данстай САА байхгүй боллоо. Алдагдал гарсан үед САА-нууд бие биендээ туслаж алдагдлыг нь нөхдөг боллоо. Улсын САА-нуудын байршлаас хамаараад алдагдал нь их, бага янз бүр байдаг юм л даа. Тухайлбал, ойт хээрийн бүсийн үржил шимтэй, хар шороон хөрстэй нутгийн САА-нууд маш өндөр ашигтай ажилладаг юм. Харин Дорнод, Хэнтий зэрэг аймгийн тал хээрийн бүсэд байгаа

САА-нуудын алдагдал өндөр гардаг юм. Тэгээд ашиг ихтэй ажиллаж байгаа САА-нууд ашиг багатай ажиллаж байгаа САА-нуудын алдагдал зардлыг нь нөхдөг болсон юм.

Бас нэг анхаарах зүйл бол байгалийн аль бүсэд байрлаж байгаагийг нь харгалзаад САА-нуудын хэмжээг нь яг тохируулж өгөх хэрэгтэй байдаг юм. САА хэт жижигхэн бол ашиг, орлого нь бага болдог юм. Бас хэт том бол зарлага нь өндөр гардаг юм. Энэ бүгдийг нарийн тооцож аж ахуйгаа зохион байгуулах хэрэгтэй байдаг юм. Байгалийн хоёр өөр нөхцөлд ажиллаж байгаа САА-нуудад яг ижил даалгавар өгч болдоггүй юм. Тал, хээрийн бүсэд ажиллаж байгаа САА-нууд бол газар тариалангийн хажуугаар мал, аж ахуйдаа илүү анхаарах ёстой байдаг юм. Түүнээс илүү ашиг олдог юм. Харин байгалийн тохиромжтой бүсэд ажиллаж байгаа САА-нууд бол газар тариаландаа илүү анхаарах ёстой юм. Газар тариалан голлосон сангийн аж ахуйнууд, мал аж ахуй голлосон САА-нуудад малын тэжээл бэлтгэж өгч туслах ёстой. Ийм маягаар бүх ажлаа бид нар зохион байгуулж байлаа.

И Л: Улсын САА-нууд газар тариалан, мал аж ахуйгаас гадна өөр ямар аж ахуй эрхлэж байсан юм бэ?

Ц Л: Улсын САА-нууд газар тариалан, мал аж ахуйгаас гадна, гахайны, тахианы, туулайн зэрэг аж ахуйнуудыг эрхэлдэг болсон юм. САА болгон өөрийн барилгын бригадтай болсон юм. Гахай, тахианыхаа байрыг нь САА-нууд өөрсдөө барьчихдаг болсон юм. САА-нууд эдийн засгийн хувьд маш их бие даасан байдалтай болж чадсан юм. Бид нар Богд ууланд шинэ төрлийн аж ахуй эрхэлдэг Төрхурахын САА-г байгуулсан юм. Энд дандаа булга үржүүлдэг боллоо. Бид энэ САА-г байгуулахын тулд Хэнтийн уулнаас 300 гаруй булга бариулж авч ирж байлаа. Бас Сибирээс булга худалдан авч байлаа. Ингээд булга үржүүлдэг боллоо. Булганы арьс нь маш үнэтэй шүү дээ. Түүгээр дээд зэргийн чанартай өвлийн малгай, өвлийн пальтоны зах хийдэг юм. Монгол улс булганы арьсыг гадаад экспортонд гаргадаг болсон юм шүү дээ.

Мөн Богд ууланд мянган бугатай “Бугын аж ахуй”-г байгуулж байсан юм. Бид нар ЗХУ-ын Сибирийн бугын аж ахуйн туршлагыг судлаж ирээд энэ аж ахуйг байгуулсан юм. Сибирь бол маш олон бугын аж ахуйтай бүс нутаг шүү дээ. Бугын цусан эвэрийг эмчилгээний зориулалтаар ашигладаг юм. Энэ бол их өндөр үнэтэй түүхий эд юм. ЗХУ бугын цусан эвэрийг гадаадад, хатуу валютаар зардаг байсан юм. Бид нар бугын аж ахуйг цаашид нэмж 10-ыг байгуулахаар төлөвлөж байлаа. Эдийн засгийн тооцоо хийгээд үзэхэд бугын 10 аж ахуйгаас нэг жилд олж болох ашиг нь

Монголоос нэг жилд гаргаж байгаа малаас олох ашигтай тэнцэхээр байсан юм. Өөрөөр хэлбэл малаа амьдаар нь ЗХУ-д гадаад худалдааны шугамаар заралгүйгээр, тэр хэмжээний ашиг, орлогыг зөвхөн бугын цусан эвэрийг өөр оронд экспортлоод олж болохоор тооцоо гарч байсан юм.

Түүнээс гадна манай тал хээрийн бүсэд олон арван мянгаараа амьдардаг цагаан зээрийн аж ахуй байгуулах төлөвлөгөө байсан юм. ЗХУ-д цагаан зээрийн аж ахуй хэрхэн ажиллаж байгаа туршлагыг бид явж судлаад ирсэн юм. Тэнд зөвхөн бөхөн гөрөөсөөр байгуулсан аж ахуй хүртэл ажиллаж байлаа шүү дээ. Эдийн засгийн маш өндөр ашигтай аж ахуйнууд байсан юм. Зэрлэг амьтнаар аж ахуй байгуулахад тийм их төвөгтэй биш юм. Юуны өмнө зэрлэг амьтадад гэжээл өгч сургах, өвчин тусахаас урьдчилан сэргийлсэн арга хэмжээг цаг тухайд нь авч байх, бас үржилийнх нь ажлыг зөв зохион байгуулах шаардлагатай байдаг юм. Ийм зайлшгүй хийх ажлуудыг хийж чадвал бусад нь тийм түвэгтэй биш юм.

Бидний хийхээр төлөвлөсөн эдгээр саналууд бүгд МАХН-ын УТТ дээр очоод зөвшөөрөгдөөгүй юм. Зөвхөн энэ биш тэр үед ер нь миний хийхээр төлөвлөж, санаачилсан олон ажлууд МАХН-ын ТХ-ны УТТ дээр дэмжигдэхээ байгаад ирсэн юм. Ийм үед аяндаа цаашид ажиллах сонирхол буураад ирдэг юм билээ. Тэгээд би цаашид яах вэ? гэдэг талаар нилээд боддог болсон юм. Зарим нэг хүнтэй энэ асуудлаар санал солилцож үзлээ. Ингээд би ажлаасаа гарахаар шийдлээ. Энэ тухай МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалтай ярилцахаар шийдсэн юм.

Намайг ийм шийдвэр гаргаж байх тэр үед улс төрийн нэгэн томоохон дуулиан, шуугиантай үйл явдал боллоо. 1962 оны 9-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 3-р бүгд хурал МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, нарийн бичгийн дарга Дарамын Төмөр-Очирыг “Намын эсрэг ажил явуулга үйлдсэн” гэж гүтгээд, тогтоол гаргаж бүх албан тушаалаас нь огцруулаад, нутаг зааж, цөллөгт явууллаа. Өргөн мэдлэгтэй, өндөр боловсролтой, ховорхон авъяастай энэ хүнийг ирээдүйд МАХН-ын удирдагч болох бүрэн боломжтой гэж олон түмэн үнэлж байсан юм. Маршал Х.Чойбалсан түүнд их найдлага тавьж байсан юм. МАХН-ын 10-р дугаар их хурал дээр Х.Чойбалсан “Ирээдүйд Монголд их хэрэгтэй, чадалтай” гэсэн 10 залуугийн нэрийг дурьдсан юм. Түүн дотор “одоогоор ЗХУ-д суралцаж байгаа Д.Төмөр-Очир” гэсэн нэр орж байсан юм.

Ю.Цэдэнбал МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга болсныхоо дараа ЗХУ-сурч байсан Д.Төмөр-Очирыг дуудаж ирүүлээд, МАХН-ын бүгд хурал, их хурал дээр хэлэх үг, илтгэлүүдээ бэлтгүүлдэг байсан юм. Ю.Цэдэнбалын дэргэд тусгай өрөө гаргаж өгдөг, тусгай хангамжтай байсан юм. Д.Төмөр-Очир илтгэлүүдийг нь бэлэн болгож өгөөд л буцдаг байлаа. Д.Төмөр-Очир орос хэл их сайн мэддэг хүн байсан юм.

Д.Төмөр-Очирыг ажлаас халах шийдвэр гаргасан МАХН-ын ТХ-ны 3-р бүгд хурлын ажиллагааг Ю.Цэдэнбал өөрөө шууд удирдаж, МАХН-ын ТХ-ны гишүүдээс нууцаар, хуйвалдааны журмаар зохион байгуулсан юм.

Д.Төмөр-Очир 1921 онд одоогийн Төв аймгийн Лүн сумын нутагт төрсөн хүн юм. ЗХУ-д Дорнодахины дээд сургууль, Москвагийн Улсын Их Сургууль, ЗХУКН-ын ТХ-ны дэргэдэх Нийгмийн ухааны академид суралцаж төгссөн юм. Тэрээр философийн ухааны доктор /Sc.D/ хүн. Сургууль төгссөнийхөө дараа Намын шинэ хүчний дээд сургуулийн тэнхимийн эрхлэгч, МАХН-ын ТХ-ны дэргэдэх МАХН-ын түүхийн институтийн захирал, МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, нарийн бичгийн дарга зэрэг алба хашиж явсан юм. Д.Төмөр-Очир МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга болсон үеэсээ эхлээд Ю.Цэдэнбалын ажлын арга барил, түүний хувийн дутагдлуудын талаар МАХН-ын бүгд хурлууд дээр хурц шүүмжлэл хэлдэг болсон юм. “Ю.Цэдэнбалын ажлын арга барил, хувийн дутагдлыг илрүүлж, шүүмжлэх нь МАХН-д их хэрэгтэй, маш чухал ажил!” гэж тэр олон удаа хэлж байсан юм. Д.Төмөр-Очир бол Монголд болж өнгөрсөн “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдал”-ын хор уршгийг арилгах талаар ихээхэн санаачлага гарган ажиллаж байсан юм. “Х.Чойбалсангийн үед “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдал”-ыг дэвэргэж, түүний улс төрийн хэлмэгдүүлэлт гаргах ажилд их, бага хэмжээгээр оролцож байсан хүмүүсийг шийтгэх хэрэгтэй!” гэж тэр ярьдаг байсан юм. Олон жил Х.Чойбалсантай хамт ажиллаж байсан Ю.Цэдэнбалд ч энэ шийтгэл ноогдох ёстой гэж Д.Төмөр-Очир бодож байсан байж магадгүй. Ямар ч байсан Х.Чойбалсангийн үеийн улс төрийн хэлмэгдүүлэлтэд Ю.Цэдэнбал яаж оролцсоныг Д.Төмөр-Очир өөрөө хамгийн сайн мэдэх хүний нэг байсан юм. Ю.Цэдэнбал ийм байдлаас гарах гарц хайж эхэлсэн байх. Ю.Цэдэнбал түүнийг ажлаас нь халах бас өөр нэг шалтгааныг олсон юм.

Ю.Цэдэнбал “Д.Төмөр-Очир үндэсний үзлийг дэвэргэсэн” гэж буруутгасан юм. 1962 онд Д.Төмөр-Очир МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, үзэл суртал хариуцсан нарийн бичгийн даргын хувьд “Чингис хааны мэндэлсний 800 жилийн ой”-г тэмдэглэн өнгөрүүлэх ажлыг удирдаж байсан юм. Тэр үед Чингис хааны тухай сэдэв хориотой байсан юм шүү дээ. Чингис хаан болон түүний үйл хэргийг залгамжлагч Монголын их хаадууд дэлхийн олон орныг, олон зуун жилийн турш өөрийн захиргаанд барьж байсан түүхийг бид бүгдээрээ мэднэ шүү дээ. Ингэж Монголын захиргаанд байсан орнуудын тоонд Орос орон багтаж байсан юм. Гэтэл ЗХУКН ийм түүх байсныг хүлээн зөвшөөрдөггүй байсан юм. Түүхийг хүлээн зөвшөөрөх үү, үгүй юү гэдэг асуудал бол байж болохгүй. Нэгэнт тийм түүх байсан юм чинь түүнийг арчиж, арилгаж чадахгүй нь мэдээжийн

хэрэг шүү дээ. Энэ бол зүгээр л коммунист үзэл суртал л явж байсан юм. Тухайлбал, “Чингис хаан бол даян дэлхийг байлдан дагуулсан их дайнч хүн, олон орныг эзлэн авч өөрийн боол болгож, олон соёлыг устгаж байсан хүн. ЗХУКН, МАХН бол энхийг эрхэмлэгч намууд, даян дэлхийд энх тайвныг тогтоохын төлөө, олон улсын хөрөнгөтнүүдтэй эвлэршгүй тэмцэл явуулж байгаа намууд учир Чингис хаан болон түүнийг залгамжлагчдын явуулсан дайнч үйл ажиллагааны талаар ярьж, магтаж болохгүй!” гэсэн үзэл суртлын номнол байсан юм. Өөрөөр хэлбэл “Чингис хаан бол их дайнч хүн байсан учир түүний тухай ярьж, бичиж болохгүй!” гэсэн үзэл суртал байсан юм.

Энэ коммунист үзэл сурталын цаана нэг маш чухал асуудал нуугдаж байдаг юм. Юу гэвэл, Хаант Орос улс казах, киркиз, узбек, туркмен гээд дундад азийн түрэг угсааны нүүдэлчид, монгол удамтай татарууд, сибирийн цөөн тооны үндэстнүүдийг өөртөө нэгтгэж авах бодлогыг олон зууны туршид шаргуу явуулсан юм. Энэ бодлогыг эдгээр үндэстэн угсаатнууд, ард түмэн маш хүчтэй эсэргүүцэж, олон үеэрээ зэвсэг барин тэмцэж байв. Эд нар бол Чингис хааны байгуулсан Их Монгол улсын бүрэлдэхүүн хэсэг болж байсан юм шүү дээ. Энэ тэмцэл эцсийн дүндээ тэдний ялагдлаар дууссан юм. Ингэж олон зуун жил цус урсган байж өөрийнхээ бүрэлдэхүүнд оруулж авсан өөр үндэстэн угсаатнуудыг Оросын хаант засаг зөвхөн зэвсгийн хүчээр л барьж байлаа. Тэднийг нэгдэж нийлүүлэн, Оросын улсын бүрэлдэхүүнд барьж байх өөр зүйл даан ч байсангүй. Социалист хувьсгал ялсны дараа үндэстний асуудал бол Орос орны нэн тэргүүнд шийдвэрлэвэл зохих асуудал болж тавигдсан юм. Их Монгол улсын бүрэлдэхүүнд багтаж байсан түрэг угсааны нүүдэлч удамтай эдгээр ард түмэн Зөвлөлт засгийн эсрэг, коммунизмын эсрэг тэмцэж эхлэхээс Коммунист намын удирдагчид их айж байв. Чингис хааны байгуулсан Их Монгол улсын шууд үргэлжлэл болсон цэцэглэн хөгжсөн, хэний ч харьяанд ороогүй, бие даасан Монгол улс бол тэр үед тэдний тэмцлийн гэрэлт нар болох бүрэн боломжтой байв. Зөвлөлтийн удирдагчид ганцхан үүнээс л амиа гартал айж байсан юм. Зөвлөлтийн удирдагчид ингэж айх шалтгаан үнэхээр байсныг 1990-ээд оны үйл явдлууд бүрэн баталлаа шүү дээ. ЗХУ задарч эдгээр үндэстэн, угсаатнуудын дийлэнхи олонхи нь бие даасан улс болсноо зарлалаа. Ийм учир шалтгааны улмаас тэдэнд Монгол улсыг хөгжүүлэх бодол санаа байх үндэсгүй юм. Урьдын их хүч нь алга болоод одоо бүр жижигхэн болчихсон буурай хөгжилтэй Монгол улсыг тэд нар зөвхөн өөрийн геополитикийн сонирхолын хүрээнд л барьж байх хүсэлтэй байсан нь хэнд ч ойлгомжтой шүү дээ.

Үнэн хэрэг дээрээ бол Чингис хааны байлдан дагуулал дэлхий

нийтэд олон шинэ дэвшилтэд зүйлүүдийг дагуулж ирсэн гэдгийг олон орны эрдэмтэд тэмдэглэдэг шүү дээ. Чингис хаан Их Монгол улсыг байгуулснаар энд, тэнд тархай бутархай, хоорондоо эв нэгдэлгүй байсан дэлхий ертөнц нэгэн захиргаанд орж, эв нэгдэлтэй болж, олон соёл өөр өөрийнхөө өнгө төрхийг хадгалан хөгжиж, улс хоорондын харилцаа цэцэглэн хөгжих үндэс тавигдсан гэдэг шүү дээ. Чингис хаан болон түүнийг залгамжлагчид олон шашинд тэвчээртэй хандах болсноор шашин хоорондын мөргөлдөөн гарахгүй байх нөхцөл бүрдсэн гэдэг юм. Гэтэл эдгээр асуудлууд өнөөдөрч ач холбогдлоо алдаагүй байна. Өнөөгийн дэлхий ертөнц эдгээр асуудлуудыг яаж шийдэж байна вэ? Яг үнэндээ бол шийдэж чадахгүй байна.

Д.Төмөр-Очир өөрөө Монголын түүхийн талаар өргөн мэдлэгтэй, энэ сэдвээр олон өгүүлэл нийтлүүлсэн хүн юм. Чингис хааны мэндэлсний 800 жилийн ойг тэмдэглэх санаачлагыг Д.Төмөр-Очир гаргаад, түүнийгээ Ю.Цэдэнбалаар өөрөөр нь зөвшөөрүүлж чадсан байгаа юм. Ингээд энэ ажлын хүрээнд Чингис хааны хөшөөг түүний төрсөн нутаг, одоогийн Хэнтий аймгийн Дадал суманд босгоод, Улаанбаатар хотод томоохон хэмжээний эрдэм шинжилгээний хурал зохион байгуулсан юм. Монголын эрдэмтэд анх удаа энэ хурал дээр Чингис хаан болон түүний байгуулсан Их Монгол улсын түүхтэй холбоотой олон асуудлаар санал солилцож, олон сонирхолтой илтгэл хэлэлцүүлсэн юм. Энэ бол маш зөв сайхан ажил болсон юм. Гэтэл Ю.Цэдэнбалын зүгээс Д.Төмөр-Очирыг ажлаас нь халахдаа энэ ажил бол “Үндэсний үзлийг дэвэргэсэн” гэж буруутгасан юм. Ийм шалтгаануудын улмаас Д.Төмөр-Очир ажлаасаа халагдаад, нутаг заагдаад, цөллөгт явлаа.

Үүнээс хойш нэг жилийн дараа улс төрийн бас нэг дуулиан, шуугиантай томоохон үйл явдал болсон юм. 1963 оны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 5-р бүгд хурал “Л.Цэнд намч биш ажил явуулга явуулсан” гэж гүтгээд, түүнийг ажлаас нь халж, нутаг зааж, цөллөгт явуулах тогтоол гаргасан юм. Энэ бүгд хурлын ажиллагааг мөн л Ю.Цэдэнбал МАХН-ын ТХ-ны гишүүдээс маш нууц байдалд, хуйвалдааны маягаар зохион байгуулсан юм. Л.Цэнд тэр үед МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, 2-р нарийн бичгийн даргын албыг хашиж байсан хүн. Тэр бол МАХН-ын дотор Ю.Цэдэнбалын дараагийн хүн байсан юм. Л.Цэнд 1922 онд Сэлэнгэ аймгийн Шаамар суманд төрсөн хүн.

Тэр ЗХУ-ын Плехановын нэрэмжит Эдийн засгийн дээд сургуульд эдийн засгийн ухаанаар эрдмийн зэрэг /Sc.D/ хамгаалсан хүн. Тэрээр Улаанбаатар Төмөр замд ажиллаж байсан ба Улсын төлөвлөгөөний комиссын дарга зэрэг өндөр албан тушаалуудыг нэр төртэй хашиж явсан хүн. Тэр зохион байгуулах их авъяастай, онолын өндөр бэлтгэлтэй хүн

байлаа. Аль ч талаараа МАХН-ын удирдагч болох боломжтой хүн гэж олон түмэн үнэлдэг байсан юм. Түүнийг тухайн үеийн МАХН-ын УТТ-н дотор олон хүн дэмждэг, Монголын сэхээтнүүд түүнийг хүндэлдэг байсан юм. Л.Цэнд МАХН-ын УТТ-ны хурал дээр Ю.Цэдэнбал улс орныг удирдаж чадахгүй байгаа талаар хэд хэдэн удаа гэмдэглэж хэлсэн юм. Ер нь Л.Цэнд бол үг, дуу цөөнтэй, хэлэх үгээ их боддог, өөрийнхөө санааг бусдад оновчтой үгээр илэрхийлж чаддаг, төлөв төвшин, ноён нуруу сайтай хүн байсан юм. Ю.Цэдэнбал түүнийг ажлаас халах бас өөр нэг шалтгаан хэлсэн юм. Энэ нь “Л.Цэнд албан тушаал хөөцөлдсөн” гэж буруутгасан юм. Өөрөөр хэлбэл, “Л.Цэнд нь МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга болох хүсэлтэй байсан төдийгүй, энэ хүслээ хэрэгжүүлэх алхмуудыг хийж байсан. Ю.Цэдэнбалыг ажлаас нь халах бэлтгэл хийж байсан!” гэх мэтээр түүнийг буруутгаж байсан юм.

Үнэхээр Л.Цэнд нь Ю.Цэдэнбалыг ажлаас нь халах бэлтгэл хийж байсан уу? гэсэн асуулт байдаг юм. Нэгэнт Ю.Цэдэнбал улс орныг удирдаж чадахгүй байгаа нь хэн бүхэнд тодорхой харагдаж байсан болохоор Л.Цэнд тийм бэлтгэл хийж байсан байж болох юм. Ямар ч байсан тэр “Одоо бид Ю.Цэдэнбалын эрх ашгийг бодохоосоо илүү улс орныхоо эрх ашгийг бодох цаг болсон! Бид ажлаа бодох хэрэгтэй байна!” гэсэн утгатай яриаг МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны зарим гишүүдэд ярьдаг байсан юм билээ. Энэ яриаг тэр зөвхөн МАХН-ын дотор биш ЗХУКН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, 2-р нарийн бичгийн дарга Ф.Р.Козлов гэдэг хүнд бас ярьсан байдаг юм билээ. Ф.Р.Козлов бол ЗХУКН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд дотор Н.С.Хрущёвын дараагийн хүн байлаа. Тэрээр Л.И.Брежневтэй хамт ЗХУКН-ын ТХ-ны УТТ-нд орж ирсэн, их нэр хүндтэй, нөлөөтэй хүн байсан гэдэг юм.

Яагаад МАХН-ын ийм нарийн дотоод асуудлаар Л.Цэндийн зүгээс Ф.Р.Козловтой ярьж байсныг одоо таахад хэцүү л дээ. Ямар ч байсан Л.Цэнд, Ф.Р.Козлов хоёрын ярианы агуулга ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хороо (УАХХ)-ны (оросоор Комитет Государственной Безопасности /КГБ/—ред.) дарга Юрий Андроповын шугамаар Ю.Цэдэнбалын чихэнд хүрсэн юм билээ. Ингээд Ю.Цэдэнбалын зүгээс Л.Цэндийг ажлаас нь халахаар шийджээ. Ингэж МАХН-ын ТХ-ны удирдлагад байсан хоёр сайхан хүн ажлаасаа халагдаж, нутаг заагдан, цөллөгт явсан юм. Энэ хоёрыг ажлаас нь халсан явдал улс орны дотор ихээхэн дулиан, шуугианыг тарьсан юм. МАХН-ын шударга гишүүдийн дотор Ю.Цэдэнбалын нэр хүнд өсөөгүй нь мэдээжийн хэрэг юм.

Улс төрийн ийм хүнд нөхцөл байдлын дунд би ажлаасаа гарах хүсэлт гаргахаар шийдэж байсан юм. МАХН-ын дээд удирдлагад байдаг хүмүүсийн өөрсдийг нь мэдлэг, боловсрол багатай, ажлын туршлагагүй,

улс төрийн зориггүй, аж ахуйн үйл ажиллагааны ашиг, орлогын талаар ойлголт муутай, түүний шаардлагыг гүйцэд ойлгодоггүй байсан нь аяндаа ажилд саад болоод ирсэн юм. Тэд нар зөвхөн л ЗХУ-ын тусламжинд дулдуйдсан, өдөр, хоногийг өнгөрөөсөн бодлого явуулж байлаа шүү дээ. Ийм бодлого ерөөсөө явцгүй болох нь тов тодорхой харагдаад байсан юм. Тэр үед аж ахуй ажлын шаардлага урагшаа ямагт тэмүүлж байлаа шүү дээ. Олон шинэ зүйлийг хийж болохоор харагдаад байсан юм. МАХН-ын удирдлага энэ бүхнийг хүлээж авдаггүй, зөв удирдан чиглүүлж чадахгүй байсан юм. Өөрсдөө энэ бүх гарч ирж байгаа асуудлаас хоцроод, саад болоод байсан юм. Хоосон үзэл суртлаар ходоодоо тэжээхгүй шүү дээ. Аж ахуйн үйл ажиллагааны ашиг, орлогыг тэд нар бүрэн гүйцэд үнэлдэггүй, энэ талаар ойлголт муутай байсан юм. Тухайлбал, ашиг, орлоготой аж ахуйн шинэ салбарыг буй болгож, хөгжүүлэнэ гэдэг бол тэнд ажиллаж байгаа хүмүүсийн амьдарлыг нь дээшлүүлээд зогсохгүй, эцсийн дүндээ Монгол улсын эдийн засгийн өсөлтөнд шууд нөлөөлнө шүү дээ. Бусад оронд, бусад хүмүүс хийж болоод байгаа ажлуудыг бид өөрсдөө, өөрийнхөө оронд хийж болно биз дээ? Ийм бодит боломж бэлээхэн харагдаад байхад түүнийг огт зөв үнэлж чадахгүй байсан юм. Түүний оронд юм бүхнийг зээл, тусламжаар шийдэх гэсэн бүтэлгүй оролдлогуудыг хийгээд, хайран сайхан цаг, хүч, хөрөнгийг шал дэмий барж байсан юм.

Монголын эдийн засагт зээл, тусламж хэрэгтэй байсан уу? Хэрэгтэй байсан. Гэхдээ бүхнийг түүгээр шийдэж чадах уу? Чадахгүй шүү дээ. Бид өөрсдөө юм хийж байж, өөрсдөө хөдөлмөрлөж байж л, өөрсдийн толгойгоор улсаа хөгжүүлэнэ шүү дээ. Монголчуудын өмнөөс манай улсыг хөгжүүлээд, ард түмний амьдралыг өөд нь татаад өгөх нэг ч хүн, нэг ч улс байхгүй. Үүнийг монголчууд бид л өөрсдөө хийх ажил. Энэ бол манай түүхээр батлагдсан туйлын үнэн мөнөөсөө мөн. Ю.Цэдэнбал бид нарын гол зөрчилдөөн энд л байсан юм.

И Л: Одоо манайд газар тариалангийн салбар цаашид хөгжих боломж бий юу?

Ц Л: Манайд газар тариалан хөгжих боломж нь хязгаарлагдмал юм. Энэ нь газар тариалан эрхлэн явуулахад тохиромжтой, үржил шимт хар шороон хөрстэй нутаг нь хязгаарлагдмалтай холбоотой юм. Далайн түвшнээс 1000 метрээс дээш бол улаан буудай боловсрохгүй шүү дээ. Түүнээс доош байдаг талбайн хэмжээ бол манайд бага байдаг юм. Манай нийт нутгийн далайн түвшнээс дээших дундаж өндөр нь 1500 метр орчим юм. Энэ бол улаан буудай боловсроход тохиромжтой өндөр биш. Газар тариаланд хамгийн тохиромжтой гэж үздэг Сэлэнгийн бүс

нутаг далайн түвшнээс 900 гаруй метр өндөрт байдаг юм. Халх голын орчим нутаг бас энэ орчим өндөртэй байдаг юм. Алтайн цаад говьд бас ийм өндөртэй байдаг боловч тэнд газар тариаланд тохиромжтой хар шороон хөрс байхгүй, шар шаварлаг хөрстэй юм. Анх “Атар газрыг эзэмших хөдөлгөөн” эхлэхийн өмнө ЗХУ-аас ирсэн Ю.Старковын ахалсан судалгааны ангийн гаргасан тооцоо нь үнэн байдалд их ойртсон тооцоо гэж би боддог юм. Ю.Старковын ахалсан ажлын хэсэг бол ЗХУ-д “Атар газар эзэмших хөдөлгөөн” эхлэхээс өмнө газар тариаланд ашиглаж болох хар шороон хөрстэй бүс нутгийг тогтоох судалгааг хийсэн туршлагатай эрдэмтэд байсан юм шүү дээ. Тэд нар энд улаан буудайг тариалж болно, энд болохгүй гэдгийг нилээд нарийн тогтоож өгсөн юм. Тэд нар онгоцоор нисээд л бүс нутгийн далайн түвшнээс дээших болон дооших хэмжээг нь тогтоогоод л газар тариаланд ашиглаж болох эсэхийг нь тогтоож байсан юм.

Сүүлд 70-80-аад оны үед манайхан дахин атар газрыг эзэмшиж байгаа нэрээр их хэмжээний бэлчээрийн нутгийг сүйтгэлээ шүү дээ. Төв аймгийн Лүн сумаас нааш их хэмжээний газрыг хагалж, тариа тарьсан юм. Энэ нутаг бол тариа, ногоо ургах боломж багатай, маш муу хөрстэй нутаг юм шүү дээ. Бас Хэнтий аймгийн тал хээрийн бүсийн нутгийг бүхэлд нь хагалсан юм. Энэ бол шинжлэх ухааны үндэсгүй, сэтгэлийн хөөрлөөр хийсэн ажил юм. Эндээс хэзээ ч олигтой ургац авч чадаагүй юм. Одоо бүгд хаягдаад хэнд ч хэрэггүй нутаг болжээ. Хайран сайхан нутаг ингэж малын бэлчээрийн ач холбогдлоо алдлаа. Энэ газруудад одоо нөхөн сэргэлт явагдаж чадахгүй байна. Ийм газар мал билчдэггүй юм.

Бидний анхны хагалсан Орхон-Сэлэнгийн бэлчир, Булган аймгийн нутаг одоо ч өндөр ургац өгч байна шүү дээ. Бид тэр бүс нутагт нилээд шинжлэх ухааны үндэстэй сонголт хийсэн гэж боддог юм. Тийм учраас үнэ цэнээ олон жилийн туршид алдахгүй байна.

Бид нар САА-нуудыг удирдах газартаа бүх САА-нуудтайгаа холбоо барьж болох радио холбооны газрыг байгуулсан юм. Холбооны ийм системийг ЗХУ-ын Казахстаны Целиноградад анх нэвтрүүлсэн юм. Энэ бол онгоцонд хэрэглэдэг радио холбооны систем байв. Би өөрөө Казахстанд очоод холбооны энэ системийг авахаар тохироод, ачиж ирүүлсэн юм.

Тэгээд түүнийгээ байгуулах шийдвэрийг Сайд Нарын Зөвлөлөөс гаргуулахад маш их цаг, хүч хөдөлмөрөө зарцуулж билээ. Эхлээд Холбооны яамны сайд С. Дамдинжаваар зөвшөөрүүлэх хэрэгтэй байв. Тэр үед бид нар улсын холбоогоор нэг САА-тай холбоо барих гэвэл бараг бүтэн өдөр, заримдаа бүр хоёр гурван өдөр ч хүлээх хэрэгтэй болдог байв. Тэгж удаан хүлээсний эцэст нэг юм холбогдохоор хүний

яриа ерөөсөө дуулдахгүй. Хамаг байдаг хүчээ гаргаж хашгираад хоёр гурван үг хэлж чадвал чадна, эсвэл хэлж чадахгүй хоцордог байв. Монгол улс ийм холбоотой байсан юм. “Ийм холбоотой байхад ямар хөгжлийн тухай ярих юм бэ? гэж би байнга бодддог байв. Тэгээд том, жижиг ямар нэгэн шалтгаан гаргаад л С.Дамдинжав сайдтай уулздаг болов. Уулзах бүрийдээ л холбооны тухай яриа өдөөж, манай холбоо муу байгаа талаар бага багаар ярьж түүнд ойлгуулахыг оролддог болов. Тэгсээр байтал нэг өдөр тэр “Нээрэн, тийм шүү! Чиний хэлдэг үнэн шүү! Манай холбоо их муу ажиллаж байгаа юм!” гэж үг алдав. Би ингэж үг алдана гэдгийг хүлээж байсан болохоор би их бэлтгэлтэй очдог байв. Тэгээд “САА-нуудын удирдах газар” өөрийн холбооны системтэй болохоор төлөвлөөд байгаагаа танилцуулаад, өөрийн бэлтгэж орсон бичигт “Та энэ бичиг дээр гарынхаа үсгийг зурж өгөөч!” гэж хүслээ. Тэр хэрэг хаашаа эргэж байгааг ойлгосон бололтой жаахан бодолхийлснээ, дуугүйхэн гарынхаа үсгийг зурчихлаа. Одоо Сайд нарын Зөвлөлөөр оруулж хэлэлцүүлээд, тогтоол гаргуулах хэрэгтэй шүү дээ. Сайд нарын зөвлөл зөвшөөрөл өгөхгүй бол хамаг ажил нурах байв. Тэгээд олон сар энэ талаар бодож явлаа. Тэгээд аз мэдсэн хэрэг асуудлаа оруулахаар шийдлээ. Гэтэл үнэхээр миний аз таарчээ. Яг энэ асуудлыг хэлэлцэх Сайд нарын зөвлөлийн хурлыг Д. Моломжамц удирдахаар болсон байв. Д. Моломжамц бол Улс Төрийн Товчооны гишүүн, МАХН-ын эдийн засгийн асуудал хариуцсан нарийн бичгийн дарга шүү дээ. Ю.Цэдэнбал тэр үед ЗХУ-д богино хугацаагаар явсан юм байж. Ингээд Сайд нарын зөвлөлийн хурадаан товлосон өдрөө, товлосон цагтаа эхэллээ. Яамдын сайд нар, тусгай газрын дарга бүгд ирсэн байв.

Д. Моломжамц хурлаа нээгээд үг хэллээ. Тэгээд хэлэлцэх асуудлууддаа орлоо. Манай асуудлын өмнө хоёр асуудал хэлэлцсэн шиг санагдаж байна. Тэр асуудлууд дутуу боловсруулагдсан гэдэг шалтгаанаар буцчихлаа. Тэгээд манай асуудлыг хэлэлцэх боллоо. Хурлын дарга Д. Моломжамц манай асуудлыг танилууллаа. Тэгээд :

-Улсын холбоо байхад САА-нуудын удирдах газар өөрийн холбооны систем байгуулна гэж юу яриад байгаа юм бэ? Энэ чинь чинь юу гэсэн үг вэ? Улсын дотор дахиад нэг улс байгуулна гэсэн үг үү? Сайд С. Дамдинжав энэ асуудалтай танилцсан юм уу? Яагаад ийм асуудал оруулж ирэв? гээд их ширүүн асуулаа. Сайд С. Дамдинжав босоод :

-Энэ үнэхээр ойлгомжгүй асуудал байгаа юм. Би тантай санал нэг байна. Энэ Лоохууз л ийм асуудал яриад салахаа больчихоод байгаа юм шүү! Ямар учиртай юм бэ? Бүү мэд! гээд л ярилаа шүү. Гэтэл бусад сайд нар ч тэр хоёрын ярьж байгааг дэмжээд явчих шиг боллоо. “Манай асуудал ингээд нурлаа!” гээд миний дотор харанхуйлаад л явчихлаа. Тэгээд

зөвшөөрөл авалгүй шууд л босоод ярилаа.

-Юу болж байна гэж гайхаад, ойлгож ядаад байх юм энд ерөөсөө алга. Атар газрыг эзэмших асуудал бол бүх ард түмний үйл хэрэг. Энэ чинь манай энхрий хайрт намын бодлого. Түүнийг Монголын ард түмэн дэмжиж байна. Газар тариалангийн ажил бол цаг, минуттай өрсөлдөж, уралдаж, хийдэг ажил. Гэтэл бид нар нэг САА -тай холбоо барих гэж хэдэн өдрийг барж байна. Энэ Сайд нарын Зөвлөл гэдэг чинь ийм асуудлыг ойлгодоггүй ямар гээчийн газар болоод хувирчихсан юм бэ? Энэ сайд нар чинь хэлсэн ярьсандаа хүрэхгүй, яагаад ингэж эргэж буцаж байдаг болчихсон юм бэ? Энэ юу болж байна? Энэ асуудалтай сайд С.Дамдинжав танилцсан уу? гэвэл танилцсан. Зөвшөөрсөн үү? гэвэл зөвшөөрсөн. Д. Моломжамц даргын сая энд танилцуулсан төслийн танилцуулга дотор түүнийн зөвшөөрлийн гарын үсэг нь байж байгаа шүү дээ! гээд л ширүүхэн хэлчихлээ. Гэтэл сайд С.Дамдинжав таг дуугүй болчихлоо.

Хурлын дарга Д. Моломжамц дуу нь арай өөр болчихсон :

-Намын бодлого, ард түмэн дэмжсэн ажил гэдгийг ч бид ойлгож байна аа. Уг нь сайн ярилцах л байж л дээ. С. Дамдинжав та хоёр уг нь ярьсан юм байна л даа! гээд дуугүй болчихлоо. Өөр сайд нараас ч үг хэлсэнгүй. Ингээд Сайд нарын зөвлөлийн тогтоол гарлаа. Ингэж миний аз таарч бид нар өөрийн холбоотой болж байв.

Бид нар энэ радио холбоогоо 24 цаг ажиллуулдаг байлаа. Тэгээд газар тариалангийн ажлын явцын талаар улсын хэмжэний САА-нуудаас өдөр бүр мэдээ авдаг байлаа. Бүх САА-нуудын хагалсан газрын зураг миний ажлын өрөөнд байдаг байлаа. Хэдэн трактор хагалгаанд гарсан, хэдий хэмжээний газар өнөөдөр хагалсан зэрэг бүх мэдээг өдөрт нь авдаг байлаа. Тариа хураалтын үед бол хэдэн га-д ургац хураалт явагдаж байгаа зэрэг бүх мэдээг өдөрт нь авч байсан юм. Би ажлынхаа өрөөнөөс бүх САА-н дарга нартай “радио хурал” хийдэг байлаа шүү дээ. Цаг үеийн шуурхай ажлын шаардлага ийм байсан юм. Би өөрөө САА-нууд руугаа онгоцоор нисдэг байв.

Монголын Иргэний Агаарын Тээврийн газраас бид нар нэг онгоцыг хөлсөлж авдаг байв. Миний нисэгчээр сүүлд Монгол улсын гавьяат нисэгч болсон Ц. Даравгар ажилладаг байв. Манай САА- нууд ашигтай ажиллаад “САА-нуудыг удирдах газар”-ын даргын өөрийн мэдэлд 200 сая төгрөг хуримтлагдсан байв. Одоогийнхоор бол 2 сая ам. доллар юм л даа. Энэ мөнгийг юунд зарцуулахыг би өөрөө л шийднэ шүү дээ.

11 Би эрдмийн зэрэг хамгаалахаар болов.

КЮ: Та 1962 онд МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргад

өөрөө хүсэлт тавиад ажлаасаа гарчээ. Тэгээд хаашаа явсан бэ?

Ц Л: Би ажлаасаа гараад, дахиад ЗХУ-д явсан юм. Москвад байдаг Темерязовын нэрэмжит Хөдөө аж ахуйн академид очиж эрдэм шинжилгээний ажил хийсэн юм. Тэнд энэ ажлаараа эрдмийн зэрэг хамгаалахаар болсон юм. Миний эрдэм шинжилгээний ажлын сэдэв нь “Сангийн аж ахуйн суурин ба хагас суурингийн нөхцөлд мал аж ахуйн ашиг, орлогыг нэмэгдүүлэх арга, зам” гэсэн нэртэй байсан юм. Миний багш бол Сергей Лазо гэдэг хүн байсан. Тэр барууны оронд удирдлагын ухаанаар эрдмийн зэрэг хамгаалсан хүн байлаа. “Удирдлагын ухаан” гэдгийг одоо “Менежмент” гэдэг болсон юм шиг байна. Энэ сэдвээр эрдмийн ажил хийхэд надад төвөгтэй биш байсан юм.

Ер нь манай оронд малын үүлдэр угсааг сайжруулж, ашиг шимийг нь нэмэгдүүлэх оролдлого их хийдэг байсан юм. Тухайлбал, монгол хонийг нарийн ноостой болгох оролдлогууд хийгдэж байсан юм. Гэвч амжилт олоогүй юм. Ийм хонийг байнгын дулаан хашаа саравчинд, байнга тэжээж маллах ёстой юм. Ийм нөхцөл байхгүй бол нарийн ноостой хонь мал болж чадахгүй л дээ. Малыг бэлчээрийн уламжлалт аргаар маллаж байгаа нөхцөлд нарийн ноостой хонь гаргаж авах боломж байхгүй. Монгол мал бол олон зуун жил энэ бэлчээрийн аргаар малладаг аргадаа бие галбир нь зохицсон байдаг юм. Сангийн аж ахуйн нөхцөлд нарийн ноостой хонийг байнга тэжээгээд, дулаан хашаа саравчинд байлгах боломж бүрдэж байгаа юм. САА-нууд өөрсдөө тэжээлийн маш их нөөцтэй болсон юм шүү дээ. Яваандаа ХАА-н нэгдлүүд ч тариа, ногоо тарьдаг болоод, тэжээлийн ийм баазтай болчихвол нарийн ноостой хонийг маллаж үржүүлэх боломж бүрдэнэ гэж би боддог байсан юм. Нарийн болон нарийвтар ноостой хонины ноосыг үйлдвэрийн аргаар боловсруулаад олон зүйлийг хийж болдог юм. Харин Монгол хонины ноосыг үйлдвэрийн аргаар боловсруулах технологи тэр үед байсангүй. САА-н нөхцөлд Монголын хонины тодорхой хэсгийг нь нарийн болон нарийвтар ноостой болгож үүлдэр, угсааг нь сайжруулж, эдийн засгийнх нь үр ашгийг нэмэгдүүлэх боломж байна гэж би боддог байлаа. Малаас гадна гахай, тахиа зэрэг амьтадыг мөн ижил тэжээлийн баазтай болгох хэрэгтэй юм. Тэжээлийн баазтай бол гахай, тахианы аж ахуй бол маш их ашиг өгдөг аж ахуй байдаг юм л даа.

“Бээжингийн цагаан нугас” гэж та нар мэдэх байлгүй дээ. Бид нар Бор нуурын САА-д Бээжингийн цагаан нугас 100 мянгыг тэжээдэг боллоо. Тэндээс нугасны махыг Улаабаатарын гуанз, хоолны газруудад нийлүүлдэг байлаа. Бас өндгийг нь авна. Энэ аж ахуй маш их ашиг өгч байсан юм. Би өөрөө ийм ажлуудыг хийж байсан болохоор судалгааны

ажил надад төвөгтэй биш байлаа. Би ЗХУ-д 2 жил болохдоо өөрийн эрдмийн ажлын диссертацийг бичээд бэлэн болгочихсон байсан юм.

12 Ю. Цэдэнбалыг би ингэж шүүмжлэв.

И Л: Та 1956 онд хуралдсан МАХН-ын 2-р бүгд хурал дээр МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Ерөнхий сайд Ю.Цэдэнбалын ажлын арга барилыг анх удаа хурц шүүмжилсэн юм байна. “Үндэсний боловсон хүчнийхээ үгийг нь сонсохгүй байна!” гэж шүүмжлэж байсан юм билээ. Энэ талаар жаахан тайлбар хэлж өгнө үү?

Ц Л: Х.Чойбалсан, Ю.Цэдэнбал хоёрын өөрийн орны боловсролтой сэхээтнүүдэд хандах хандлага эрс өөр байсан юм. Х.Чойбалсан бол мэргэжилтэй залуу хүний үгийг нь их сонсдог, заримыг нь өөрөө дагуулаад хөдөө орон нутгаар явж, ард түмний амьдралтай танилцуулдаг, ажил хийх арга барилыг зааж сургадаг, тэднийг ямагт дэмждэг хүн байлаа. Гэвч тэр үед мэргэжилтэй залуу хүн их цөөхөн байлаа шүү дээ. Х.Чойбалсангаас хойш дотоод, гадаадын их, дээд сургуульд сурч төгссөн, мэргэжилтэй залуу хүний тоо аажимдаа өсөөд ирсэн юм. Тэд нар Монгол улсынхаа цаашдын хөгжлийн асуудлаар янз бүрийн санаа, оноо гаргадаг болсон юм. Залуучуудаас олон сайхан санаачлага гарч байсан юм. МХЗЭ-ийн ТХ-ны 1-р нарийн бичгийн дарга Дангаасүрэнгийн санаачлагаар Чингэлтэйн голын усыг боогоод Ногоон нуурыг байгуулж байсан юм. Энэ чинь хотыг усны үерийн аюулаас хамгаалахад их ашиг тустай ажил болж байсан юм.

Улаанбаатар хотын эрчим хүчний хангамжийг сайжруулах санал, санаачлага бас л залуучуудын зүгээс их гарч байсан юм. Олон төсөл, төлөвлөгөө явж байсан юм. Зарим нь бүр усан цахилгаан станц барих талаар ч яриад л явж байсан юм. Мэргэжил мэдлэгтэй, боловсролтой залуучууд олшроод ирэхээр Ю.Цэдэнбал улс орноо удирдаж чадахгүй байгаа нь улам бүр илэрхий болоод ирсэн юм. Ю.Цэдэнбалын хувийн дутагдал, улс төрийн алдаатай бодлогын талаар нийгэмд янз бүрийн яриа “хуурай өвсөнд тавьсан түймэр” шиг хурдан тархаж байсан юм. Ю.Цэдэнбал ийм яриануудыг “сэхээтний төөрөгдөл” гэж нэрлэсэн юм. Тэгээд түүнийг дарахаар шийдсэн юм.

Гэхдээ яг хэн гэдэг хүн, Ю.Цэдэнбал улс орноо удирдаж чадахгүй байгаа талаар юу гэж ярьж байгаа нь огт мэдэгддэггүй байж л дээ. Анх хэн, юу гэж ярьсан нь мэдэгдэхгүй ярианууд нийгэмд тархаад байсан байна л даа. Тэгээд тэр ийм яриа гаргаж байгаа эздийг нь олж тогтоохоор шийдсэн байна. МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга нар болон төрийн сайд, дарга нарыг үйлдвэр, аж ахуйн газрууд, төрийн яамдууд,

төр-олон нийтийн байгуулгуудад явуулж, хөдөлмөрчин олон түмэнтэй уулзалтуудыг зохион байгуулсан байна. “МАХН-ын удирдагчид, төрийн сайд, дарга нар бол хөдөлмөрчин олон түмний санаа бодлыг сонсоод, тэдний хүсэж байгаа зүйлүүдийг судлаад, дараа, дараагийнхаа хийх ажлын төлөвлөгөөнд тусгаад, хэрэгжүүлэх юм! Тийм учраас өөрсдийн бодол санаа, бодлыг чөлөөтэй, илэн далангүй сайн ярьцгаах хэрэгтэй! Та нарт айх аюул байхгүй!” гэж олон түмэнд тайлбарласан байна. “МАХН-ын удирдагчид, төрийн сайд дарга нар улс орны хөгжил, ирээдүйн талаар бидний санаа бодлыг сонсохоор ирлээ!” гэж олон түмэн итгэсэн юм. Ингээд тэд нар тэр уулзалтууд дээр Ю.Цэдэнбал улс орноо удирдаж чадахгүй байгаа талаар болон Монгол-Зөвлөлтийн найрамдалт харилцааны талаар, улс орныхоо хөгжил, ирээдүйн талаар өөрсдийн санаа, бодлыг чөлөөтэй ярьцгаасан юм. Ю.Цэдэнбал энэ уулзалтуудын материалд тулгуурлаад, түүний өөрийнх нь тухай болон Зөвлөлт-Монголын найрамдалын талаар шүүмжлэлтэй үг хэлсэн хүн бүгдийг ажлаас нь халж, МАХН-ын гишүүнээс хөөж, нутаг заан цөлж, амьдралаар нь хохироосон юм. Ингэж олон хүн “сэхээтний төөрөгдөл” гэдэг энэ зохиомол хэрэгт холбогдож, ажил, амьдралаараа хохирсон юм.

1956 оны бүгд хурал дээр би Ю.Цэдэнбалыг шүүмжилсэн нь огт шинэ зүйл биш юм. Би түүнд өмнө нь олон дахин хэлдэг байсан зүйлүүдээ дахин давтан хэлсэн юм. Ялгаа нь МАХН-ын бүгд хурал дээр хэлсэнд л байсан байх. Би тэр бүгд хурал дээр хэлсэн үгийнхээ гол санааг дараах байдлаар илэрхийлсэн юм.

- Үндэсний сэхээтнүүдийнхээ санал бодлыг сонсч, дэмжиж туслах ажил маш их доголдож байна. Үйлдвэрийн машин, техникийг хөдөлгөх, засах тухайд бол гадаад орноос инженер-техникийн мэргэжилтнүүдийг урьж ирүүлээд, заалгаж авч болох байх. Харин өөрийн орны хөгжлийн одоогийн түвшин, хэтийн төлөвийн талаархи онолын асуудлыг бид өөрсдөө л үндэсний сэхээтнүүдийнхээ хүчинд тулгуурлан боловсруулах ёстой биш үү? Энэ ажлыг өөр хэн ч бидэнд хийж өгөхгүй. Бид хүний заасан замаар яваад байж болохгүй. Энэ чинь хаана очихоо харж, мэдэхгүй яваа, хараагүй хүнтэй адил зүйл биш үү? Ер нь МАХН-ын үндсэн үүрэг бол онолын үйл ажиллагаа байх ёстой бөгөөд чухамдаа сэхээтнүүдийнхээ бүтээлч хүчийг зөв ашиглан байж энэ үүргийн гүйцэтгэх ёстой. Өөрийн орны сэхээтнүүдийн санал бодлыг үл тоомсорлож, чадал хүчийг нь чамлан басамжилж, түүгээрч зогсохгүй эх орныхоо хөгжил цэцэглэлтийн төлөө сэтгэл, санаа зовсондоо шулуун шударга, шүүмжлэлтэй үг хэлсэн, ярьсан хүмүүсийг хавчин гадуурхдаг боллоо. Энэ бол үнэхээр эрүүл биш байдал мөн. Ийм байдалтай хойшид хэрхэвч эвлэрч

болохгүй.

- Тус улсын гадаад бодлого идэвхтэй биш байна. Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагад элсэн орох ба дэлхийн бусад олон улсуудтай харилцаа холбоогоо өргөжүүлэх талаар бие даасан гадаад бодлого алга байна! гэж хэлсэн юм.

Миний хэлсэн үг бүрэн эхээрээ МАХН-ын архивт байх ёстой. Түүнийг чинь олон түмэнд үзүүлэхээс айж, их нуудаг байлаа шүү дээ. Монгол улсын хөгжлийн хэгийн төлөвийн асуудлуудыг арав, арван жилээр дахин дахин засаж боловсруулж байх ёстой юм. Одоогийн арван жилд юу хийх ёстой вэ? гэдгээ тогтоод, дараагийн арван жилд нь хийх ажлынхаа ерөнхий чигийг нь гаргаад явах ёстой юм. Үүнийг чинь монголын урдаа барьдаг сэхээтнүүдийн хүчээр л хийх ёстой ажил шүү дээ. Өөр хаана ч байхгүй зөвхөн Монголын онцлог гэж байна шүү дээ. Үүнийг гадаадын ямар ч ухаантай, боловсролтой хүн ойлгодоггүй юм. Дайны үеэс эхлээд, дайнаас хойш манай бүх системд Зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд ажиллаж эхэлсэн шүү дээ. ЗХУ-аас ирсэн мэргэжилтнүүдтэй санал зөрсөн, тэдний өгсөн зөвлөлгөөг хүлээн аваагүй, авч хэрэгжүүлэхээс татгалзсан, ЗХУ-ын талаар шүүмжлэлтэй үг хэлсэн хүмүүсийг шууд ажлаас нь халдаг эсвэл албан тушаал бууруулж өөр ажилд томилдог, зарим хүнийг хол газарт цөлдөг байлаа шүү дээ. Ийм залхаан цээрлүүлэх ажлуудыг Ю.Цэдэнбал өөрөө шууд санаачилдаг, удирддаг байсан юм. Ийм замаар Монголын олон сайхан хүн ажил амьдралаасаа салж, нийгмийн хог дээр хаягдаж байсан түүх өнөөдөр хуучраагүй байна.

Монгол-Зөвлөлтийн найрамдалт харилцаа хэрэгтэй юу? Маш их хэрэгтэй. Би өөрөө ЗХУ-д сургуульд сурч төгссөн, орос хүнтэй дотно сайхан найзлаж, нөхөрлөж явсан хүн шүү дээ. Орос хүмүүс бол гүндүүгүй, маш сайхан зантай, оюуны асар их хүчин чадалтай хүмүүс байдгийг би сайн мэднэ. Би энэ найрамдлыг хөгжүүлэх, өргөжүүлэхийн төлөө л байсан. Түүнийг ганц хамгаалагч нь, ганц хөгжүүлэгч нь Ю.Цэдэнбал ч биш байсан юм. Энэ найрамдлын эх үндсийг Ю.Цэдэнбалаас өмнө, манай халуун эх орнчид тавьсан юм. Бид бүгдээрээ энэ найрамдлыг бэхжүүлэхийн төлөө чадах болон чадахгүй бүхнийг хийж байсан шүү дээ. Гэхдээ энэ найрамдалд шүүмжлэлтэй хандах юм тэр үед их байсан юм аа. Та нар “мал туувар” гэж юу болохыг мэдэх байлгүй дээ. Баруун аймгаас мал тууж ирсэн малчдаас асуудаг “Сталины сахал хөдөлгөх гэж ирэв үү?” гэсэн шог асуулт байсан юм. Улаанбаатар төмөр зам ашиглалтанд орсноос хойш гарсан бас нэг шог яриа байсан юм. Галт тэрэг Москвагаас ирэхдээ “Өөх, тос, Өөх тос!” гэж дуугардаг, буцахдаа “Ханалаа, цадлаа, ханалаа, цадлаа!” гэж дуугардаг гэсэн яриа байсан юм. Ард түмэн манай хоёр орны найрамдалт харилцаанд тэгш биш, шудрага биш юм их байна гэдгийг

ийм маягаар, шог яригаар шүүмжилдэг байж. Ю.Цэдэнбалд өөрийн орныг хөгжүүлэх, өөрийн бодол, санаа байсан болов уу? гэсэн асуулт аяндаа төрөөд байдаг юм. Өөрийн орны эрх ашгийг ямагт хойш тавьж байсан түүнд тийм бодол, санаа байсан гэж хэлэхэд хэцүүхэн л юм даа.

Манайд хуучин “Төрийн хар хайрцагны бодлого” гэж байсан юм. Түүнийг чинь Монгол хүн өөрөө бодож боловсруулж байсан юм. Ийм бодлого байхгүй бол улс, үндэстэн байхгүй болно шүү дээ. Манай хоёр том хөрш Монголын төлөө олон жил хоорондоо тэмцэлдэж ирлээ шүү дээ. Орос бол Сибирийг бүхэлд нь өөрийн мэдэлд оруулснаас хойш манайхыг илэрхий сонирхож эхэлсэн юм. Тэд нар Буриадын нутгийг өөрийн болгосны дараа их идэвхжсэн юм. Монголын талаар явуулж байсан Орос улсын бодлого, Манж Чин улсын бодлого хоорондоо их ялгаатай байсан юм. Манж Чин улс Монгол хүнийг өөрийг нь цөөн болгох, түүнийг бүр байхгүй болгох сонирхолтой байсан юм. Ингэж чадвал Монгол нутаг аяндаа тэдний мэдэлд орно шүү дээ. Орос улс бол түүний эсрэгээр монгол хүнийг өөрийг нь олон болгох сонирхолтой байсан юм. Ингэж чадвал Монголын өргөн уудам нутаг аяндаа өөрөө Манж Чин улсаас хөндийрээд ирнэ шүү дээ. Орос улсын Төв Азид явуулсан геополитик нь Сибирийн төмөр замтай салшгүй холбоотой юм. Орос улс энэ замаас Манж Чин улсыг аль болохоор хол байлгах сонирхотой байсан юм. Энэ сонирхлоо хэрэгжүүлэхэд Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн байршил нь Орос улсад маш их ашигтай байж. Орос улс өөрийн энэ сонирхолдоо хөтлөгдөөд маш идэвхитэй ажиллаж эхэлсэн юм. Гэтэл түүний энэ сонирхолд цаашид саад болох зүйл хоёр байгааг ойлгож эхэлсэн байна.

Энэ нь нэгдүгээрт Монголын нийгэмд асар их нөлөөлтэй Бурхны шашин, хоёрдугаарт “Монголын үндэсний үзэл” юм. Энэ хоёрын аюулаас яаж салах вэ? Бүрмөсөн салдаггүй юмаа гэхэд багасгах ямар боломж байгааг хайж эхэлсэн байна. Оросын хаадын олон зууны биелэшгүй мөрөөдөл, толгойны өвчин болоод байсан энэ асуудлыг Ленин тэргүүтэй Оросын коммунистууд /большевикууд/ өөрийнхөөрөө шийдэж эхэлсэн юм. В.И.Лениний үүсгэн байгуулж, удирдаж байсан Коминтерн Монголын урдаа барьдаг, мэдлэг боловсролтой, ухаантай эх орончдыг ямар ч шалтгаангүйгээр толгой дараалан устгаж эхэлснийг бид санаж байна. И.В.Сталин энэ ажлыг өөрийн гаршсан “террорист” аргаараа гүйцээсэн юм. Социализм-коммунизмын тухай яриа бол тэдний энэ зорилгоо хэрэгжүүлэх халхавч л байснаас өөр юу ч байгаагүй юм.

Энэ тал дээр Мао Зэ Дун, тэдэнтэй “усны дусал шиг” адилхан байсан юм. “Танайд бид 300 жилийн өр тавьчихсан юм. Түүнийгээ буцааж төлнө!” гэсэн утгатай, Мао Зэ Дунгийн хэлсэн үг байдаг юм. 1956 онд МАХН-ын ТХ-ны төлөөлөгчид шинээр байгуулагдаад удаагүй байсан

БНХАУ-д айлчлан очих үеэр Мао Зэ Дун энэ үгийг хэлсэн байдаг юм. Мао Зэ Дунгийн хэлсэн “Бид” гэж хэн бэ? 300 жилийн өмнө коммунист Мао Зэ Дун, түүний удирдсан Хятадын Коммунист Нам, улаан Хятад гурав байгаагүйг бид нар илүү мэднэ. Тэр үед Манжийн эзэн хаан, Манж Чин улс, Монгол гурав бол байсан юм”. Зөнөсөн коммунист Мао Зэ Дун бол Манжийн эзэн хаан ч биш, түүний албан ёсны залгамжлагч бол бүр ч биш гэдгийг түүх гэрчилнэ. Түүний шаахайны улан дор тарчлан зовж байсан улаан Хятад ч Манж Чин биш шүү дээ. В.И.Ленин, И.В.Сталин, Мао Зэ Дун нар түүхийн үнэнийг эрээ цээргүй гуйвуулагчид гэдгийг хүн төрлөхтөн өөрийн арьсаар мэдэрсэн юм. Түүх бол түүхээрээ үлдэх ёстой. Түүнийг хэн нэгэн хүн дураараа засварлаж, тайлбарлаж болдоггүй юм. Тэгж чаддаг ч үгүй юм.

Ю.Цэдэнбал засгийн эрх барьсан жилүүдэд монголчууд бид өөрийн үнэн түүхгүй, соёлгүй ард түмэн болж хувирсан юм шүү дээ. Ард түмний бүтээсэн агуу их түүх, түүний үлдээсэн гүн гүнзгий ул, мөрийг дэлхийн түүхээс арчин арилгаж, ард түмний бүтээсэн мөнхийн соёлыг хүн төрлөхтний соёлын их өв, сангаас гаргаж, устгаж, үгүйсгэж хэн ч чадахгүй л дээ. Гэхдээ цөөн тооны үндэстнүүдийн нэгэн адилаар, тэдний түвшинд бидний тухай ярьж, бичдэг боллоо шүү дээ. Энэ байдал ялангуяа монгол бичгийг кирилл бичгээр сольсноос хойш улам бүр газар авсан юм. Үндэсний бичиггүй, өөрийн түүхгүй, соёлгүй юм шигээр, цөөн тооны үндэстнүүдтэй нэгэн адилаар бидний тухай ярьж, бичиж эхэлсэн юм шүү дээ. “Ийм цөөн тооны үндэстнүүд биеэ даагаад коммунист нийгэмд ортлоо хөгжиж чадахгүй. Гийм учраас аль нэгэн “их үндэстэн”-ний хамтаар, түүний тусламжийг авснаар оршин тогтнож, өөрийгөө авч үлдээд, коммунист нийгэмд орох боломжтой юм! Тухайлбал, ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсон цөөн тооны үндэстнүүдийн нэгэн адил, “их Орос үндэстэн”-ийг түшиглээд, түүнтэй хамт “Зөвлөлт үндэстэн”-ийг бүтээлцээд, коммунист нийгэмд орвол хөгжлийн дээдийг олох боломжтой юм!” гэсэн үзэл их газар авч байсан юм.

Зөвлөлтийн эрдэмтэд, улс төрийн зүтгэлтнүүд ийм “онол”-оор ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд багтаж орсон цөөн тооны үндэстнүүд, олон нийтийн “тархийг угааж” байх үед түүнийг улам дэвэргэсэн, нэг хоосон цуурхал яриа гарсан юм. “Монгол улс ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орж, түүний 16-р Бүгд найрамдах улс болох хүсэлтээ гаргасан!” гэдэг цуурхал яриа байсан юм. Ийм яриаг чухам хэн анх гаргасан нь одоогоор сайн тогтоогдоогүй байна. Ийм хоосон, цуурхал яриаг ЗХУКН-ын ТХ болон Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хорооны зүгээс гаргаад, Монголын олон нийтийн санаа бодлыг туршиж байсан ч байж болохыг үгүйсгэх аргагүй юм. Монголд “Энэ яриаг гаргасан эзэн нь Ю.Цэдэнбал мөн!” гэж үздэг хүмүүс олон

байдаг юм. Бас энэ яриаг анх “Монголын нэг хэсэг эрдэмтэд, улс төрчид гаргасан!” гэсэн яриа ч байдаг юм. Энэ хоосон цуурхал яриа И.В.Сталиныг нас барсны дараа үеэс эхлэн мартагдаж эхэлсэн юм. Ю.Цэдэнбалын хийсэн үйлдэл бүр нь эцсийн дүндээ ийм байдалд биднийг оруулж байсан юм шүү дээ.

1940-өөд оны эцсээр Монгол улс НҮБ-ийн гишүүн болох асуудал их яригддаг болсон юм. Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсан энэ асуудалд онцгой ач холбогдол өгч байсан юм. Хар залуугаасаа Монголын төлөө өөрөөсөө хамаарах болон хамаарахгүй бүхнийг хийж, үхэхээс бусдыг үзсэн түүнд Монгол улс НҮБ-ийн гишүүн болох нь нэг насны мөрөөдлийн биелэл нь ч байсан байж магадгүй. Ингээд Х.Чойбалсан 1947 онд энэ асуудлыг шийдүүлэхээр Ю.Цэдэнбалыг Нью-Йорк руу илгээсэн юм. Ю.Цэдэнбал тэнд очоод НҮБ-ын чуулганд нэг удаа үг хэлснийг эс тооцвол юу ч хийгээгүй буцаж ирсэн юм билээ. Бусад орны төлөөлөгчидтэй уулзаж, өөрийн орныг сурталчлах, тэдний дэмжлэгийг авах талаар ямар ч ажил зохиогоогүй байдаг юм. Үүнээс үүдээд Ю.Цэдэнбалд Монгол улсыг НҮБ-ийн гишүүнд элсүүлэх сонирхол ер нь байсан болов уу? гэсэн асуулт төрдөг юм. Нью-Йорк хотод очоод, юу ч хийлгүй, өрөөнөөсөө ч гаралгүй хэдэн өдөр зүгээр суусан түүний хачин үйлдлийг юугаар ч тайлбарлах боломж олддоггүй учир яах ч аргагүй ийм асуулт төрдөг юм.

Гэхдээ түүнээс хойших Ю.Цэдэнбалын үйлдлийг ажиглахад тийм сонирхол түүнд байсан байж магадгүй гэсэн бодол төрүүлдэг ч гэсэн Монгол улс НҮБ-ийн гишүүнээр элсэх асуудал 1962 оныг хүртэл сунжирсан юм. 1962 онд Монгол улс НҮБ-ийн гишүүн болж, Байнгын төлөөлөгчийн газраа ажиллуулж эхэлсэн юм. НҮБ Монгол улсыг гишүүнээрээ элсүүлэн авах шийдвэрээ гаргаж байх тэр үед Ю.Цэдэнбал хөлөө хугалаад, Москва хотод эмнэлэгт хэвтэж байжээ. “Дургүй бол хүчгүй!” гэсэн нэг үг Монголд байдаг юм.

13 МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал.

И Л: Та 1964 онд хуралдсан МАХН-ын 6-р бүгд хурал дээр Ю.Цэдэнбалыг маш хүчтэй шүүмжилсэн юм байна. “Улс орныг хөгжүүлэх шинжлэх ухааны үндэстэй хэтийн төлөвлөгөө байхгүй байна!” гэх мэтээр шүүмжлэлээ өрнүүлжээ. Та энэ шүүмжлэлийнхээ талаар жаахан тайлбар хэлж өгнө үү?

Ц Л: 1964 он бол их онцлогтой үе л дээ. Энэ үе бол ЗХУКН-ын 20, 21, 22-р Их хурлууд хуралдчихсан байсан үе. Энэ хурлуудаар ЗХУКН-ын нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн дарга

Н.С.Хрущёв И.В.Сталины үеийн улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийг хурцаар шүүмжлэж, нийгэм бүхэлдээ ихээхэн урам зориг орж, итгэл найдвар төрсөн үе байсан юм. Үүнийг түүхэнд “Н.С. Хрущёвын дулааралын үе” гэж нэрлэдэг шүү дээ. Би Москвад Темерязовын нэрэмжит ХАА-н академид эрдэм шинжилгээний ажил хийж байлаа. Бүгд хурал дээр надтай хамт шүүмжлэл тавьсан Б.Нямбуу Коммунист Намын дээд сургуульд сурч байлаа. Бид хоёр хоёулаа МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүн байлаа. Энэ хурал дээр шүүмжлэл тавих нэг шалтгаан байсан юм. Энэ бүгд хурал бол МАХН-ын 14-р их хурлаас хойш хуралдсан хамгийн сүүлчийн бүгд хурал байсан юм. Дараа жил нь МАХН-ын 15-р Их хурал хуралдаж, МАХН-ын ТХ-ны шинэ гишүүдийг сонгох ёстой байсан юм. Тийм учраас бидний бүгд хурлын гишүүн байх хугацаа үүгээр дуусаж байсан юм. МАХН-ын дүрмээр бол МАХН-ын ТХ-ны гишүүнийг МАХН-ын их хурлаар сонгож, баталдаг байсан юм. МАХН-ын ТХ-ны гишүүнийг сонгох сонгуульд нэр дэвших хүмүүсийн нэрийг эхлээд МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга өөрөө сонгож аваад, УТТ-ны хурлаар урьдчилан хэлэцэж батлаад, их хуралд оруулж ирээд, сонгууль явуулдаг байсан юм. Нэгэнт МАХН-ын УТТ-ны хурлаар хэлэлцээд баталсан бол Их хурал нэр дэвшсэн хүмүүсийг бараг зуун хувийн саналаар сонгодог байлаа. Бид нар Ю.Цэдэнбал болон түүний “тойрон хүрээлэгч” нарыг хэд хэдэн удаагийн бүгд хурал дээр шүүмжилж байсан юм. Тийм болохоор дараагийн их хурлаар дахин МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүнд бидний нэрийг дэвшүүлэхгүй нь ойлгомжтой байсан юм. Тэгээд бид нар бүгд хурлын гишүүн байгаа энэ боломжоо ашиглаад, намын хамт олны өмнө Ю.Цэдэнбалын ажлын арга барил, түүний явуулж байгаа алдаатай бодлогыг нь шүүмжлэн хэлж өгөхөөр шийдсэн юм.

Бид хоёр энэ талаар Москвад уулзаад ярилцдаг байсан юм. МАХН-ын дүрмээр бол МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүн хүн бол заавал бүгд хурлын ажиллагаанд биеэрээ оролцох ёстой юм. Тийм учраас бид хоёр бүгд хурлын ажиллагаанд биеэрээ оролцохоор шийдэж байсан юм. Гэтэл бид хоёр бүгд хурлын ажиллагаанд биеэрээ оролцохоор шийдэж байгаа мэдээ Ю.Цэдэнбалд хүрсэн байна. Бүгд хурлын өмнөхөн Ю.Цэдэнбал Москвад очсон юм. Ю.Цэдэнбалд Москвад очих өөр зорилго байсан байх.

Тэр үед бидэнтэй нэг уулзалт зохиосон юм. Тэр уулзалт дээр: “Одоогийн Бүгд хурал аж ахуйн чанартай асуудал хэлэлцэх юм. Та хоёрын сургуульд сурч байгаа байдлыг харж үзээд бид чөлөө олгохоор шийдсэн. Бүгд хурлын ажиллагаанд заавал биеэрээ очиж оролцох хэрэггүй!” гэж хэлж байсан юм. Тэр биднийг хуралд оролцуулахгүйг хичээж байгаа нь ойлгомжтой байсан юм. Бид хоёр МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хуралд очвол заавал өөрийг нь шүүмжлэж эхлэнэ гэдгийг тэр өөрөө сайн ойлгож байсан

юм.

Тэр үед Ю.Цэдэнбалд мэдээ өгч, хов зөөдөг хүмүүс Москвад ажиллаж, амьдарч, сурч байсан хүмүүсийн дотор олон байсан юм. МАХН-ын гишүүд бие биенээ тагнадаг, сургуулийн оюутнууд бие биенээ тагнадаг тийм муу тогтолцоог буй болгосон байлаа шүү дээ. Ийм аргаар нийгэмд болж байгаа үйл явдлуудыг Ю.Цэдэнбал хяналтандаа барьдаг байсан юм. Ю.Цэдэнбалд хов хүргэж, олон дахин мэдээлэл өгсөн хүнийг өндөр албанд томилдог, мөнгө, төгрөгөөр шагнадаг боллоо шүү дээ.

Ингээд бид хоёр МАХН-ын ТХ-ны бүгд хуралд нууцаар ирэхээр шийдсэн юм. Бид хоёр энэ удаа Ю.Цэдэнбалыг анх удаа шүүмжлэх гэж байгаа биш юм. Түүнтэй уулзахдаа алдаа, дутагдлыг нь олон дахин хэлдэг л байсан юм. Энэ бол уг нь хүн айгаад байхаар шинэ зүйл биш юм. 1956 оны МАХН-ын ТХ-ны 2-р бүгд хурал дээр намын хамт олны өмнө анх удаа шүүмжилснээсээ хойш ажил, төрлийн болон амин хувийн шугамаар түүнтэй олон дахин уулзаж байсан юм. Уулзах бүрийдээ л “Тийм ийм алдаа байна шүү, тэгж ингэж хүмүүс ярьж байна, ингэж тэгж ажиллахгүй бол болохгүй нь байна шүү!” гээд л ярьдаг л байлаа шүү дээ. Энэ хооронд чинь 10 орчим жил өнгөрсөн юм шүү дээ.

МАХН-ын 6-р бүгд хурал 1964 оны 12-р сард хуралдсан юм. Энэ хурлаар “Нам улсын хяналт, шалгалтыг сайжруулах тухай” гэсэн нэртэй Ю.Цэдэнбалын илтгэлийг хэлэцсэн юм. Хуралд оролцож байгаа МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүд илтгэлтэй холбогдуулаад 15 минутын үг хэлэх ёстой байсан юм. Энэ Бүгд хурал дээр биднийг шүүмжлэл тавина гэж мэдэж байсан болохоор урьдаас маш нарийн бэлтгэсэн байсан юм. Хуралд үг хэлэх хүний нэрсийн жагсаалтыг гаргаад, хэн хэзээ үг хэлэхийг нь урьдчилаад тогтоосон юм билээ. Бид хоёрын өмнө хойно үг хэлэх хүний нэрийг тогтоогоод, хэлэх үгийг нь бэлтгэж өгсөн юм билээ. Тэр үг хэлж байгаа хүмүүсийн зорилго бол бидний шүүмжлэлийг няцааж, биднийг өөрсдийг нь шүүмжлэх явдал байсан юм. Энэ бүгд хурал дээр би Ю.Цэдэнбалыг хэд хэдэн асуудлаар шүүмжилсэн юм.

- Ю.Цэдэнбал МАХН-ын ТХ, Засгийн газрыг удаан хугацаагаар удирдаж ирсэн боловч хийсэн бүтээсэн нь үлэмж бага байна.
- Ю.Цэдэнбал Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн нэг хэсэг, өөрийн төрсөн газар, шороогоо хүртэл гадаад оронд зүгээр найр тавин өгдөг болсон байна.
- Ю.Цэдэнбал манай гадаад бодлогод аюул учруулж байна. ЗХУ, Хятад гэсэн хоёр том гүрэн маргалдаж байна. Ю.Цэдэнбал энэ мэт дэлхийн ажилчны хөдөлгөөнд гарсан маргаан, зөрөлдөөнийг улам дэвэргэж байна.
- Ю.Цэдэнбал манай гадаад өрийг багасгах талаар ямар ч арга хэмжээ

авахгүй байна. Манай гадаад өр замбараагаа алдаж, улам бүр өсөн нэмэгдсээр байна.

- Ю.Цэдэнбал, түүний удирдсан МАХН-ын ТХ-нд өнөөдөр манай орны эдийн засгийг хөгжүүлэх жинхэнэ шинжлэх ухааны үндэстэй хэтийн төлөвлөгөө алга байна. Бүх ажил тодорхой зорилгогүй, төлөвлөгөөгүй, урсгалаараа, удирдлагагүй явж байна. Ийм байдлаас болоод манай эдийн засаг гадаадын зээл, тусламжинд дулдуйдсан, биеэ даах чадваргүй эдийн засаг болж хувирсан байна.
- Ю.Цэдэнбал МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлыг нууцаар, хуйвалдааны журмаар зохион байгуулдаг болсон байна. Ийм журмаар МАХН-ын сүүлийн Бүгд хурлуудыг зохион байгуулж, Д.Төмөр-Очир, Д.Цэнд нарын асуудлыг хэлэлцүүлж, тэднийг гүтгэж, ажлаас нь халж, цөлсөн байна.
- Ю.Цэдэнбал улс төрийн туршлага багатай залуучуудыг айлгаж, заримд нь хээл хахууль өгч зальхай муу арга хэрэглэн, шударга биш замаар сонгон авч байна. Тэд нар зөвхөн түүнийг өөрийг нь хамгаалахаас өөр хийсэн бүтээсэн зүйлээр бага байна.
- Ю.Цэдэнбал Дотоод яамны хүчийг үлэмж хэмжээгээр зузаатгасаар байна. Энэ юуны тулд хийж байгаа ажил вэ? 1937-1938 оны үеийн улс төрийн их хэлмэгдүүлэлтийг дахин давтан хийхийн тулд уу?
- Ю.Цэдэнбал Эх орныхоо ирээдүйн хөгжлийн төлөө санаа зовсон сэхээтэн, залуучуудыг “Монгол-Зөвлөлтийн найрамдалд хор учруулж байна!”, “Үндэсэрхэг үзэл гаргаж байна!”, “Дэмий юм чалчиж байна!” гэсэн үгээр зэмлэж, дарамталдаг, ажлаас нь халж, цөлдөг болсон байна.
- Ю.Цэдэнбалын хувийн дутагдал нь МАХН-ын болон төр, засгийн өндөр алба хашиж байгаа хүмүүст халдварласан байна. Түүний ойр орчинд байгаа зарим хүмүүс гэр бүлээрээ нийлээд улсын хөрөнгийг идэж, зарим нь албан тушаалд дэвших элдэв төлөвлөгөө зохиож суудаг болсон байна.
- Ю.Цэдэнбал МАХН-ын болон төр, засгийн хөрөнгө, хүчийг өөрийгөө МАХН-ын болон төр, засгийн өндөр албан тушаалд байнга байлгаж байхад л зэвсэг болгон хэрэглэж байна. Социализм байгуулах тухай түүний яриа бол зөвхөн энэ зорилгынх нь халхавч л болсон байна.
- Ю.Цэдэнбалыг удирдлагаас гаргавал, улс орныг удирдах өөр хүн манай намд байхгүй мэт яриаг тэр өөрөө гаргадаг болсон байна. Түүнийг энэ албан тушаалд он удаан жил байлгаж тахиж, шүтсэнээс болж манай нам их хохирч байна. Энэ асуудлыг одоо яаралтай шийдэх цаг нь болсон байна.

- Ю.Цэдэнбалыг би МАХН-ын эрх ашгийн үүднээс, түүний явуулж байгаа алдаатай бодлогуудыг засаж залруулахын тулд шүүмлэж байна. Миний ярьж байгаа зүйлүүд одоо биш юм аа гэхэд хэзээ нэгэн цагт заавал биелэлээ олох юм. Тийм учраас намайг энэ хурлын дараа яаж зэмлэж, яллахаас айхгүй байна.

Миний шүүмжлэлийн гол санаа бол ийм байсан юм. МАХН-ын архивт миний хэлсэн үг бүрэн эхээрээ байж магадгүй. Байхгүй ч байж магадгүй. Тэр бүгд хурал дээр Ю.Цэдэнбал “Манай ажил муу байгаагийн гол шалтгаан нь хяналт, шалгалт сул байгаагаас болсон!” гэсэн дүгнэлт хийсэн юм. Энэ бол маш буруу дүгнэлт байсан юм. Тэр үед манай ажил муу байгаагийн гол шалтгаан нь хяналт, шалгалт суларснаас биш, харин олон түмний идэвхи суларснаас болсон юм. Олон түмний хийж, бүтээх гэсэн их идэвхийг удирдан зохион байгуулж, чиглүүлж чадахгүй байсан юм. Ингэж удирдаж чадаагүй учир олон түмний идэвх аажимдаа суларч ирсэн юм.

Тэр үед аж ахуйн ажил урагшаа ямагт тэмүүлж байсан юм. Хийх ажлууд аяндаа харагдаад байсан юм. Ашиг орлогтой шинэ шинэ салбаруудыг буй болгож хөгжүүлэх нь амин чухал асуудал болчихоод байсан юм. Гэтэл МАХН-ын удирдлага энэ бүхнийг олж харж чадахгүй байсан юм. Шинэ сэтгэлгээтэй, санаачлагатай нэг хэсгийгээ элдэв шалтгаан зохиогоод, гүтгээд, нутаг заагаад цөллөгт хөөгөөд явуулчихсан юм. Олон түмний зүгээс санаачилсан, хийхээр төлөвлөсөн ажлуудыг дэмжихгүйгээр барахгүй “Дэмий юм чалчиж байна!” гээд дарамталдаг, хавчин гадуурхдаг болсон юм. Тэд нар өөрсдөө юм бодож, сэтгэж, санаачлаад хийж чадахгүй байсан юм. Ингээд яваандаа тэд нар аж ахуйн ажлаас хочроод, түүнийг ойлгохоо байгаад, ажилд саад болоод, гологдоод ирсэн юм. Тэд нар гадны хүний үгийг зүгээр л дагаж байдаг, тэдний үгийг шууд хуулбарлан дамжуулагч нар болж хувирсан юм. Монгол орны нөхцөл байдал их өөр шүү дээ. Түүнийг гадаадын хүн ойлгодоггүй юм. Ингээд манай МАХН-ын удирдагчид санаачлагаа алдаж эхэлсэн юм шүү дээ. Тэд нар үйл явдлын хойноос нь хөөж явдаг болсон юм. Түүнийг урьдчилж хараад зохион байгуулж чадахгүй байсан юм. Тэр Бүгд хурал дээр Ю.Цэдэнбалын хийсэн гол дүгнэлт бол “Хяналт, шалгалтыг сайжруулснаар бидний ажил сайжирна!” гэсэн дүгнэлт байсан юм.

“Тийм биш. Хяналт шалгалтыг сайжруулна гэдэг чинь “диктатур”-ыг чангатгана гэсэн үг шүү дээ. Диктатурыг чангатгаад аж ахуйн ажил хэзээ ч сайжирч байгаагүй юм. Диктатур чангарах тусам ард түмэн төр, засгийнхаа бодлогыг ойлгохгүй, дэмжихгүй болдог юм. Диктатур чангарах тусам нийгмийн дотор төр, засгийн бодлогод дайсагнах уур амьсгал бий болдог юм. Энэ бол манай дөнгөж саяханы түүхээр батлагдсан гашуун үнэн шүү дээ. Аж ахуйн ажлыг аж ахуйн сэтгэлгээтэй

байж, аж ахуйн аргаар л удирдах ёстой юм. Бас олон түмний идэвхийг нь сэргээх хэрэгтэй байдаг юм. Тэдний идэвх хэзээ сэргэх вэ? Хийж байгаа ажил нь өөрсдийнхөө амьдралыг өөд нь татахад шууд нөлөөлдөг болсон тэр цагт л сэргэнэ. Хий хоосон “Тэгэх хэрэгтэй, ингэх хэрэгтэй!” гэдэг үгээр олон түмний идэвхи сэргэдэггүй юм. Ийм үгийг олон түмэн хүлээж авдаггүй юм. Аж ахуйн ажлыг диктатурын аргаар удирдаж хэрхэвч болохгүй!” гэж би Ю.Цэдэнбалд хариу барьсан юм. Ийм санаагаар би түүнийг бүгд хурал дээр шүүмжилсэн юм.

И Л: 1964 онд МАХН-ын ТХ-ны 6-р Бүгд хурал хуралдаж байсан үе бол манайд ХАА-н нэгдлүүд байгуулагдаад удаагүй байсан үе юм. Нэгдлийн гишүүдийн амьдрал тэр үед ямаршуухан байсан бэ?

Ц Л: ХАА-н нэгдэл байгуулагдахын өмнөхөн хүмүүс малаа маллаж дийлэхээ байчихсан юм. Мал бол маш их байсан юм шүү дээ. Нэгдэл байгуулахын тулд малчдын малыг нь хүчээр нийгэмчлээд, өөрсдийг нь нэгдлийн гишүүн болгоод, нэгдлийн малыг хариулдаг болгосон юм.

1950-аад оны сүүлчээр байгуулсан ХАА-н нэгдлүүд бол 1930-аад оны эхээр олноор нь хүчээр байгуулж байсан хамтралуудын шууд үргэлжлэл юм. Тэр үед ард түмний бослого гарсан учир хамтралуудыг яаралтай тараасан шүү дээ. Энэ ажил бол ард түмний сэтгэлд маш гүнзгий шарх, сорви үлдээсэн ажил болсон юм. Ийм учраас 50-аад оны сүүлчээр бүх нийтийг нэгдэлжүүлэх ажлыг эхлүүлэхдээ маш их болгоомжилж байсан юм. 30-аад оны ард түмний бослого дахин давтагдах бүрэн үндэслэл байсан юм. Тийм учраас энэ ажлыг эхлүүлэхийн тулд урьдчилсан бэлтгэлийг маш удаан хугацааны туршид хийсэн юм. Эхлээд “Нэгдлийн гишүүдийн үлгэрчилсэн дүрэм”-ийг зохиож гаргасан юм. Ард түмний ХАА-н нэгдэлд элсэн орох гол зарчим бол “сайн дурын үндсэн дээр” гэж тайлбарлаж байсан юм. Өөрөөр хэлбэл сайн дурын үндсэн дээр ард олон өөрийн мал, хөрөнгийг нийгэмчлэх ёстой байсан юм.

Яагаад заавал нэгдэл, хамтралуудыг байгуулах ёстой байсан юм бэ? гэсэн асуулт байдаг юм. Энэ бол социалист нийгэм байгуулах “Лениний төлөвлөгөө”-гөөр хийгдсэн ажил юм. “Нийгэм эдийн засгийн формаци”-ийн тухай марксизм-ленинизмын онол байдаг юм.

“Хүн төрлөхтөн хөгжлийнхөө түүхэнд нийгэм-эдийн засгийн дөрвөн формацийг туулжээ. Энэ бол хүн нэгдлийн, боолын, феодалын, капиталист гэсэн нийгэм-эдийн засгийн формацууд юм. Тав дахь бөгөөд хамгийн сүүлчийн нийгэм-эдийн засгийн формаци бол социализм-коммунизм юм. Энэ бол хүн төрлөхтний төгс хөгжлийн үе юм. Нийгэм-эдийн засгийн формациудыг тодорхойлдог гол 3 хүчин зүйл байдаг юм. Энэ

нь нийгмийн үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл, үйлдвэрлэлийн харилцаа бөгөөд тэр хоёрт тохирсон нийгмийн давхрага юм. Тухайн нийгэм ямар нийгэм юм бэ? гэдгийг тодорхойлогч гол зүйл бол үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл юм. Өөрөөр хэлбэл үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл хувийн өмч болж байна уу? эсвэл нийгмийн өмч болж байна уу? гэдгээр нь тухайн нийгмийн шинж чанарыг тодорхойлдог байна. Социализм-коммунизмаас өмнөх бүх нийгэм-эдийн засгийн формацид үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл хувийн өмч болж байсан. Ийм нийгэмд баян хоосны ялгаа гарч, нийгмийн ангиуд үүсэж, хүн хүнээ дарлан мөлжих ёс ноёрхож, нийгмийн гишүүдийн тэгш биш байдал буй болдог. Ийм нийгэм байнгын дотоодын зөрчилд орж, ангийн тэмцэл явагдаж байдаг юм. Хүн төрлөхтний түүх бол ангийн тэмцлийн түүх юм. Ангийн тэмцлийн дээд хэлбэр нь нийгмийн хувьсгал юм. Аливаа хувьсгалын гол зорилго нь нийгмийн үйлдвэрлэлийн хэрэгслийг өмчилсөн хувийн өмчийн асуудлыг шийдвэрлэдэг. Үүний тулд засгийн эрхийг авах хэрэгтэй байдаг. 17-р зууны дундуур Англид болсон хөрөнгөтний хувьсгал, 18-р зууны төгсгөлийн үед Францад болсон хөрөнгөтний хувьсгалын үр дүнд засгийн эрх хөрөнгөтнүүдийн гарт шилжсэн. Социалист хувьсгалын үр дүнд засгийн эрх ажилчин, тариачны гарт шилжих ёстой. Ажилчин, тариачин анги хамтдаа зэвсэгт бослого гаргах замаар хөрөнгөтнүүдээс засгийн эрхийг булаан авах ёстой. Тэд нар засгийн эрхийг хөрөнгөтнүүдээс хүчээр булааж аваад, өөрсдийн диктатурыг тогтоох ёстой. Энэ диктатурыг “Пролетарийн диктатур” гэж нэрлэнэ. Учир нь социалист хувьсгалын үед хувьсгалын гол хөдөлгөгч хүч нь пролетари анги байдаг. Ингэж “Пролетарийн диктатур” тогтсоноор социалист хувьсгалын гол зорилт болсон үйлдвэрлэлийн хэрэгслийг өмчилсөн хувийн өмчийг устгаж, нийгмийн өмчийг буй болгож чадна. Үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл нийгмийн өмч болсон цагт баян, хоосны ялгаа арилж, нийгмийн тэгш байдал тогтоно. Хүн хүнээ дарлан мөлжих ёс устаж, нийгмийн шударга ёс тогтоно!” гэж марксизм-ленинизм сургадаг юм.

1917 оны 10-р сард Орос оронд социалист хувьсгал ялсны дараа үйлдвэрлэлийн хэрэгсэлийг Оросын хөрөнгөтнүүдээс хүчээр булааж авсан юм. Үйлдвэр, завод, зам, гүүр, харилцаа холбооны хэрэгсэлүүд бүгд улсын өмч болсон юм. Үүнээс гадна газрыг бас үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл гэж үзсэн юм. Ингээд томоохон хэмжээний газрын эздийн газрыг хүчээр булааж авсан юм. Ингэж газар бас улсын өмч болж эхэлсэн юм. Гэтэл асар их хэмжээний газар тариачдын өмч хэвээрээ байсан байна. Хэмжээ нь бага боловч тариачид газрыг хувьдаа өмчлөж байлаа шүү дээ. Энэ асуудлыг яаж шийдэх вэ? гэдэг асуудал босч ирсэн юм.

Энэ үед В.И.Лениний “Хоршооллын төлөвлөгөө” гэдэг бүтээл гарсан юм. В.И.Ленин энэ зохиолдоо “тариачдыг хоршооллох замаар социализм

байгуулах үйлсэд татан оролцуулах ёстой!” гэсэн онолын дүгнэлт хийсэн байна. Өөрөөр хэлбэл “тэдний хувийн өмчинд байгаа газрыг нь нийгэмчилж, нийгмийн өмч болгоод, хувийн өмчгүй болгох ёстой!” гэсэн онол гаргасан юм. 1930-аад оны үед “Лениний хоршооллын төлөвлөгөө”-г амьдарлд хэрэгжүүлэхээр Орос оронд эмгэнэлтэй үйл явдлууд болсон юм. Газраа булаалгаж, нийгэмчлүүлсэн хэдэн сая тариачид өлсгөлөнд нэрвэгдэж, үхсэн юм. Чинээлэг тариачид газраа нийгэмчлэхийг хүчтэй эсэргүүцсэн боловч И.В.Сталин түүнийг цус урсган, нухчин дарсан юм. Ингэж Орос оронд үнэн хэрэг дээрээ хувьдаа газар өмчилсөн тариачин анги байхгүй болсон юм.

Монголд байдал ямар байсан бэ? Монголд онолын хувьд хамгийн төвөгтэй нэг асуудал босож ирсэн юм. Монголын нийгэмд үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл нь мал уу? газар уу? гэдэг асуудлыг эхлээд шийдэх хэрэгтэй болсон юм. Нэг хэсэг нь “Үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл бол газар болох ёстой!” гэж байхад нөгөө хэсэг нь “Үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл бол мал болох ёстой!” гэж маргасан байна. Онолын энэ асуудлыг шийдэж чадаагүй юм. Ингээд малыг нийгэмчлэхээр шийдсэн юм. 50-аад оны сүүлчээр эхэлсэн ард олны малыг нийгэмчлэх энэ ажил маш хүчтэй “далд эсэргүүцэл”-тэй тулгарсан юм. Ард түмэн малаа “сайн дурын үндсэн дээр” нийгэмчлэхийг хүсээгүй юм. “Сайн дурын үндсэн дээр” гэдэг үг бол зөвхөн “ХААн нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрэм”-д бичигдсэн үг юм. Ард түмний малыг нь 30-аад оны хамтрал байгуулж байсан үе шиг хүчээр нийгэмчилсэн юм.

Ингээд Монголын нүүдэлч, малчид ХАА-н нэгдлийн гишүүн болж, нэгдлийн малыг малладаг болсон юм. Ингэж “нүүдэлчин” гэдэг үгийн сонгодог утга алдагдсан юм. Нэгдлийн гишүүдийн амины малын тоог “ХАА-н нэгдлийн үлгэрчилсэн дүрэм”-ээр хангайн бүсэд 50 толгой, говийн бүсэд 75 толгой байхаар тогтоож өгсөн юм. Жил бүр ХАА-н нэгдлүүд, улсын САА-нууд болон амины малыг тоолдог болсон юм. Энэ тооллогоор “ХАА-н нэгдлийн гишүүдийн үлгэрчилсэн дүрэм”-ээс илүү гарсан малыг нийгэмчилдэг болсон юм. Ингээд нэгдлийн малд мах, сүү, ноос, үсний норм, төлөвлөгөөг өгдөг болсон юм. Нэгдлийн гишүүд энэ норм, төлөвлөгөөг биелүүлэхийн тулд үнээгээ зуны турш сааж, сүүг нь тушаадаг болсон юм. Өөрсдөө цайгаа сүлэх сүүгүй хоцордог байлаа шүү дээ.

ХАА-н нэгдлийн малыг хариулж байгаа малчид өөрсдөө дураараа нутаг сэлгэн нүүж чадахгүй болсон юм. Хэзээ, хаашаа, ямар унаагаар нүүх зэрэг асуудлыг “Нэгдлийн Зөвлөл” шийддэг болсон юм. Нэгдлийн малын саалийн хугацааг тогтоох, үржил хээлтүүлгийн ажлыг зохион байгуулах, төл хүлээн авах, үс, ноос хяргах, отор хийх зэрэг бүх ажлыг улсаас хянадаг болсон юм. Малчин хүн өөрөө шийдээд хийх ямар ч ажилгүй болсон юм.

Энэ бүхнээс болоод нэгдлийн малыг “ялтай мал” гэж нэрлэх болсон юм. Мал бол яг ял эдэлж байгаа хоригдол шиг болсон гэсэн үг юм. Бүх юм хугацаатай хэмжээтэй болсон байлаа шүү дээ. Нөгөө талаар нэгдлийн малыг үхүүлж үрэгдүүлэх, улсаас өгсөн норм, төлөвлөгөөг биелүүлээгүй бол малчин хүн шийтгүүлж, шоронд ордог болсон юм. Ийм учраас мал нь ч “ялтай”, түүнийг маллаж байгаа хүн ч “ялтай” болсон юм. Ийм хэцүү байдалд орсон юм. Удалгүй нэгдлийн гишүүдийн хүүхэд, залуучууд нь хот, суурин газар сургуульд суралцах нэрээр хөдөөнөөс дайжаад, зугтаагаад явчихдаг болсон юм. Ингээд мал маллах хүнгүй болсон юм. Хэдэн хөгшин, хэдэн малтайгаа хоцорсон юм.

Ингээд хүмүүс аажимдаа энэ “ялтай мал”-аасаа салахын түүс болдог болсон юм. Хүмүүсийн амьдрал ингэж улам дордсон юм. Малаа нийгэмчлүүлсний дараа малчин хүн өөрийн гэсэн хөрөнгөгүй болсон юм шүү дээ. Монголчууд эхнэрээ төрөхөөр шинэ хонины шөл уулгаж, биеийг нь тэнхрүүлдэг шүү дээ. Малчин хүний гэрийн гадаа хот дүүрэн хонь байдаг боловч тэр нь өөрийнх нь биш, нэгдлийн хонь учир түүнээс нэгийг ч дураараа хэрэглэж болохгүй. Нэгдлийн даргаас заавал “зөвшөөрөл” авах ёстой байлаа шүү дээ. Нэгдлийн дарга “зөвшөөрөл” өгөөд, малчин хүн хонь авч хэрэглэвэл түүний үнийг өөрийн цалингаар төлөх ёстой. Хэрвээ төлж, өрийг барагдуулахгүй бол нэгдлийн мал дутаасан хэргээр шоронд орно шүү дээ. Нэгдлийн гишүүдийн амьдрал ийм болчихсон юм.

И Л: 1964 оны энэ бүгд хурал дээр та “Энэ өр, зээл замбараагаа алдлаа!” гэж хэлсэн билээ. Энэ талаар жаахан тайлбарлаж өгнө үү?

Ц Л: Тийм. Тэр үед өр, зээлийн асуудал бол замбараагаа алдаж байсан юм. Манайхан яагаад дандаа өр тавиад, зээл аваад байдаг юм бэ? Яагаад бид өөрийн төсвийг бүрдүүлж чадахгүй байна вэ? Энэ бол бодох асуудал шүү дээ. Өр тавихгүй байх, түүний хэмжээг багасгах боломж байсан уу? Ийм асуулт байнга гарч байсан юм. Тэр үед үйлдвэр, ХАА, эрүүл мэнд, боловсрол, соёл гээд улс ардын аж ахуйн бүх салбар улсын төвлөрсөн төсвөөс санхүүжиж байлаа. Улсын төсөв ийм том ачааллыг даах уу? Даахгүй нь мэдээж шүү дээ. Тэгээд л зээлийн тухай яриа гарч ирдэг байсан юм. Зээл бүр замбараагаа алдсан шүү дээ. Зээлийн өр нэмэгдээд байсан гол шалтгаан бол өөрийн нөөц бололцоог бүрэн дүүрэн ашиглаж чадахгүй байсантай холбоотой юм. Манай эдийн засгийн гол салбар болсон ХАА-д өндөр ашиг өгдөг, шинэ, шинэ салбаруудыг буй болгож чадаагүй байсантай холбоотой юм. Өндөр ашиг, орлоготой, манай нөхцөлд тохирсон, өөрийн өртөг багатай бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлж чадаагүйтэй холбоотой юм. Гадаад худалдаагаар

дандаа алдагдалтай наймаа хийж байсантай холбоотой юм. Тэр үед гадаад худалдааны алдагдал их өндөр байсан юм. ЗХУ-ын өөрийнх нь дотоодын зах зээлийн үнэнээс хэд дахин өндөр үнээр манайд бараа, бүтээгдэхүүнээ “шахдаг” байсан юм. ЗХУ-аас импортоор авч байгаа бараа бүтээгдэхүүний үнэ ийм өндөр байсан боловч чанар нь манай зах зээлийн шаардлагыг хангаж чадахгүй, гологдол бараа их байсан юм. Гологдол бараа их байсан учир манай хэрэглэгчид түүнийг худалдан авахаас эрс татгалздаг байсан юм.

Үүнтэй холбогдуулаад би нэг жишээ хэлье л дээ. Манайх цайны ургамал тариалдаггүй шүү дээ. Монгол орон цайг ямагт гадаадаас импортоор авч байсан юм. ЗХУ-аас өөрийн хэрэгцээний бүх цайг авч байлаа. Манайхан тэр цайг “дугуй булант” гэж нэрлэдэг юм. Гэтэл энэ “дугуй булант”-ын чанар манай хэрэглэгчдэд гологдоод, худалдаж авдаггүй байлаа. Гэтэл хүн авахгүй цайг худалдахын тулд түүний дотор нь эмэгтэй хүний гоёлын ээмэг, бөгж хийдэг байсан юм. Хүмүүс тэр ээмэг, бөгжийг нь аваад, цайг нь хаячихдаг байсан юм. Үйлдвэрийн тоног төхөөрөмжийн хувьд хуучирсан, одоо хаана ч хэрэглэхээ байсан технологи, тоног төхөөрөмж их ирдэг байлаа. Зарим үед хэрэглээд, хуучирсан тоног төхөөрөмжийг будаад, шинэ мэт болгоод явуулсан тохиолдол гарч байсан юм. Бас манайд огт хэрэгцээгүй бараа, бүтээгдэхүүнийг, өндөр үнээр шууд тулгаж өгөх явдал их байсан юм. Тухайлбал гадаад худалдааны шугамаар манайхаас ямааны ноолуур, тэмээний ноос, малын арьс шир, хялгас зэрэг түүхий эд, амьд мал ЗХУ-д гарч байсан шүү дээ. Тэдгээрийг дэлхийн зах зээлийн үнэ, ханшнаас олон дахин доогуур үнэлдэг байсан юм. Түүний оронд ЗХУ-аас манайд огт хэрэгцээгүй зүйлүүдийг маш өндөр үнээр өгдөг байсан юм. Үүнтэй холбогдоод манайхны дунд хүүхдийн тоглоомон “резинин хонь”-ны тухай нэг яриа олон жил яригдсан юм. Өөрөөр хэлбэл манайхаас гадаад худалдааны шугамаар дээр дурьдсан бүтээгдэхүүнүүд гараад, түүний оронд нь хүүхдийн тоглоомон “резинин хонь” зэрэг зүйлүүд ирдэг байж л дээ. ЗХУ-ын дотоодын зах зээлийн үнэнээс хэд дахин өндөр үнээр, манай нэг амьд хоньтой тэнцэх үнээр шүү дээ. Ийм хүүхдийн тоглоомон “резинин хонь” манай эдийн засгийн өсөлтөнд ямар үүрэг гүйцэтгэж чадах вэ? Энэ асуултанд хамгийн зөв хариултыг олоход Ю.Цэдэнбалд түүний эзэмшсэн гээд байдаг “эдийн засагч” мэргэжил нь даанч тус болоогүй юм шүү дээ. Биднийг ийм “эдийн засагч” нар удирдаад, “Монгол улсыг хөгжүүлнэ!” гэж яриад их удсан юм. Ард түмний тэвчээр барагдаж байсан юм. Иймэрхүү байхад манай өр, зээл замбараагаа алдах нь ойлгомжтой биш гэж үү? Тэр үед Алтанбулаг, Эрэнцав, Хөвсгөлийн Ханх, баруун талын Цагаан нуурын дамжлага баазуудаар малаа хойш нь гаргадаг

болсон юм. Монголын зүүн талын 5 аймгийн мал Эрээнцаваар, Төв хэсгийн мал Алтанбулагаар, Хөвсгөл, Завхан зэрэг аймгууд Ханхаар, баруун талын аймгуудын мал Цагаан нуураар гарч байсан юм.

Манж Чин улсын үед ч бол монголын мал урагшаа гарч байлаа шүү дээ. Тэр үед тууварын аргаар урагш нь мал гаргадаг тусгай замууд байсан юм. Манай баруун Алтай бол баруун талынхаа хилээр гарч болдог юм. Тэнд урагш гардаг “Шар зам” гэдэг зам байсан юм. Ховдын Хар ус нуураас Хүйсийн говь, Шаргын говь, тэгээд Бигэрийн хоолойгоор урагшаа хил гардаг юм. Үүнийг “Баруун хоолой” гэдэг юм. Бас “Дунд хоолой” гэж байсан юм. Тэр нь Урд, Хойд Тамирын уулзвар, тэгээд Төвшрүүлэхийн Өргөөтийн тал, Хөшигний хөндийгөөр ороод, Хар Хорины Орхоны хөндийгөөс урагшаа яваад Зүйлийн хөндий дайраад Домбон Зээрэнгийн говиор урагшаа хил гарч байсан юм. Төв халхаар бас урагшаа гардаг гарц байсан юм. Хэрлэнгийн тал газраас эхлээд Нохой цангахын талаар ороод, Дорноговийн баруун тал, Сүхбаатарын баруун талаар хил гарч байгаа юм. Энэ гурван хоолойгоор урагшаа мал гаргадаг байсан юм. Энэ бол Манж Чин улсын үед шүү дээ. Энэ бол байгалийн их сонин зохицолдолгоотой хоолойнууд юм. Өөрөөр хэлбэл, малын бэлчээртэй, ундны устай сайхан хоолойнууд юм л даа. Малаа бэлчээрийн аргаар туугаад л хил давна гэсэн үг шүү дээ. Одоо зөвхөн Дорноговийн зүүн талынх нь хоолойг л ашиглаж байна. Бусдыг нь ашиглаагүй байна. Монгол орон энэ хоолойнуудаар урагшаа малаа гаргаж байсан түүх бол хуучрааргүй байна. Маш их түүхийн сургамжтай зүйл шүү.

Бид цаашид урд хөрштэйгөө харилцах, зам харилцааны асуудалдаа энэ гурван хоолойн асуудлыг анхаарч үзэх ёстой юм шүү. Одоо үед энэ хоолойнуудыг дагасан төмөр зам, машины зам тавьж болно шүү дээ. Энэ бол саад бэрхшээл байхгүй нам дор газар шүү дээ. Энэ гурван хоолойгоор тэмээн жин урдаас орж ирж байсан юм. Энэ хоолойнуудыг дагаад аян жингийн “Шар зам” гэж байгаа юм. Ховдын Хар ус нуураар дайраад л бүх тэмээн жингүүд өнгөрч байсан юм. Олон зуун жил энэ замаар тэмээн жин явсан хамгийн ойр дөт зам шүү дээ.

1950-аад оны дундуур Москва-Улаанбаатар-Бээжинг холбосон төмөр замыг ашиглалтанд оруулсан юм. Хятадын талаас ирсэн төмөр зам монголын нутагт орж ирээд манай замтай нийллээ. Энэ үйл явдалтай холбогдуулаад монголын талаас Ю.Цэдэнбалаар ахлуулсан засгийн газрын төлөөлөгчид, хятадын талын засгийн газрын төлөөлөгчидтэй хоёр талын төмөр зам нийлсэн тэр газарт уулзалт зохион байгуулсан юм. Монголын талын засгийн газрын төлөөлөгчдийн бүрэлдэхүүнд их олон хүн орсон юм. Би ч бас түүнд багтаж орсон байв. Бас миний найз “Үнэн” сонин ерөнхий эрхлэгч С.Дэлэг явсан юм. Тэнд энэ үйл явдалтай

холбогдоод их том ёслол хийв. Хоёр талын төмөр зам уулзаж байгаа тэр хэсэгт замын рельсийг нь 4 ширхэг том мөнгөн хадаасаар холбож тогтоосон юм. Бид ингэж төмөр замаар урд, хойд хоёр их хөршдөө зорчих боломжтой боллоо. Энэ хоёроороо дамжаад бид цаашаа олон улстай харилцах боломжтой болсон юм. Энэ нь манай улсын түүхэнд томоохон үйл явдал болж байлаа шүү дээ. Энэ том арга хэмжээнд оролцоод буцах замдаа С.Дэлэг бид хоёр бусад төлөөлөгчдөөс салаад “нохой цангахын тал” гэдэг алдартай талаар зориуд явж үзэв. Тэгээд энэ гайхамшигтай уудам талаар явсан тухайгаа бичиж “Үнэн” сонинд нийтлүүж байлаа. Тэр үед энэ тал дундуур явахад надад маш сонин сэтгэгдэл төрж билээ. Олон зуун жил энэ уудам талыг гатлаж бараа ачсан тэмээн жингийн цуваа Монголд орж ирж байв.

Тэр үед төсвийн алдагдлыг багасгах, ашиг орлогыг нэмэгдүүлэх өөрийн хэрэгцээт зүйлээ өөрсдөө үйлдвэрлэх талаар МАХН-ын удирдагчид огт санаачлага гаргахгүй байсан юм. Ард түмэн энэ бүгдийг чинь мэдээд, яриад, шүүмжлээд байсан юм. Ялангуяа сэхээтнүүд бол энэ талаар их ярьдаг байлаа шүү дээ. 1964 оны бүгд хурал хуралдах үед нийгмийн уур амьсгал их хүнд байсан юм. Ард түмний бухимдал дээд цэгтээ тулсан байсан юм. Дотоодын үйлдвэрлэл бараг зогссон байлаа. Өөрийн хэрэгцээний юм үйлдвэрлэх боломжтой, ашиг орлого сайтай жижиг дунд үйлдвэр хөгжүүлэх асуудлыг бүр зогсоосон байлаа шүү дээ. ЗХУ, Хятад хоёрын хооронд томоохон хэмжээний маргаан дэгдээд байсан үе юм. Энэ маргаан манай эдийн засагт маш хүчтэй цохилт үзүүлсэн юм.

И Л: Та тэр Бүгд хурал дээр МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалын боловсон хүчнийг сонгох аргыг нь шүүмжилсэн байна билээ. Үүнийгээ тайлбарлаж өгнө үү?

Ц Л: Ю.Цэдэнбал засгийн эрх барьж эхэлсэн жилүүдэд хүнийг ажил хэргийн чанраар нь үнэлж албан тушаалд томилохоо бүр больсон юм шүү дээ.

Ерөөс төрийн өндөр албан тушаалд томилогдсон хүмүүс бүгд л Увс аймгийнхан болж хувирсан юм. Увс аймаг бол Ю.Цэдэнбалын төрсөн нутаг шүү дээ. Увс аймагт л төрсөн бол төрийн өндөр албан тушаалд томилогддог, ямар ч албан газарт даргаар томилогддог болчихсон юм шүү дээ. Тэр хүмүүс албан тушаалд томилогдоод, нутгийнхаа хүмүүсээр өөрийгээ хүрээлүүлээд, таньдаг, таньдгаараа бие биенийгээ өөд нь татаад, ямар ч алдаа завхрал гаргасан хамаагүй, ажил хичнээн унаж байсан ч хамаагүй бие биенийгээ хамгаалаад суучихдаг болсон юм. Улсын ажил хувийн шинж чанартай болоод ирсэн юм. Энэ байдлыг засаж залруулахын

төлөө, ажлын төлөө санаа зовсон хүмүүсийг хавчин гадуурхаад, ажлаас нь халаад эхэлсэн юм. Олон түмэн энэ байдалд маш их дургүйцэж байсан юм. Энэ үед олны дунд “Дүрвэд хүн хүн биш, дөрвөн шийр мах биш!” гэсэн нэг шог үг хүртэл гарч байсан юм. Ингэж Монголын үндэстэн, ястнуудын ч гэмээр асуудлууд босож ирсэн юм. Монгол бол олон үндэстний улс биш. Бид бүгдээрээ ижил Монгол үндэстэн шүү дээ. Монгол үндэстний дотор олон жижиг ястнууд багтдаг юм. Тэд нар хоорондоо онцын ялгаа байхгүй. Хэл, яриа зан заншлын, нутаг нутгийн ялгааг эс тооцвол бүгд ижил юм. Гэтэл тэр үед чинь ингээд дүрвэд, халхаараа талцаад, маргалдаад эхэлсэн юм.

Жаахан хожуухан бол ЗХУ-д сургууль төгссөн хүнийг албан тушаалд томилдог болсон юм. Орос хэл мэддэг л бол амархан тушаал ахидаг болсон юм. Орос хэл мэддэг бол сайн л биз дээ. Гэхдээ энэ бол албан тушаалд тэнцэх, эсэхийн шалгуур байж болохгүй шүү дээ. Ийм маягаар албан тушаал дэвшсэн хүмүүс чинь ажил хийж чаддаггүй юм. Тэд нар улсаас байр, орон сууцаа үнэгүй аваад, гадаадад томилолтоор байнга явдаг болоод, өндөр цалинтай, тусгай хангамжтай болоод эхэлсэн юм. Та нар “дарга нарын дэлгүүр” гэж сонссон байх. Манай яамдын сайд нар, томоохон албан газрын дарга нар ийм тусгай дэлгүүрээр үйлчлүүлдэг байлаа шүү дээ. МАХН-ын ТХ-ны нууц тогтоол байсан юм. Тэр тогтоолоор МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүдийн эдлэх тусгай хангамж, болон бусад сайд нар, томоохон газрын дарга нарын хангамжийн асуудлыг зохицуулж байсан юм. Тэр тусгай дэлгүүрт энгийн хүн орж болохгүй. Хориотой байсан шүү дээ. Ард түмний өргөн хэрэглээний барааны хомсдол туйлдаа хүрч, хамгийн энгийн зүйлүүд хүртэл дэлгүүрт байхгүй болсон үе шүү дээ. Ийм маягаар өндөр албан тушаалд томилогдсон хүмүүс биеэ тоогоод, Ю.Цэдэнбалыг магтаад л, ЗХУ-ыг хамгаалаад л сууна шүү дээ.

Тэр үед тэд нар “Дүрвэд хүн төрийн тулгуур, дөрвөн шийр малын тулгуур” гэсэн үг хүртэл гаргаж байсан юм. Гэтэл ажлаа сайн мэддэг, олон жил ажилласан туршлагатай хүмүүс халагдаад, албан тушаал буураад явж байсан юм. Заримынх нь нэр төрийг гутаагаад, нутаг заагаад, цөлж байсан юм. Ийм явдлууд чинь нийгэмд их хортой юм л даа. Ийм болохоор улс хөгжих үндэс байхгүй. Ингээд бялдууч хүмүүс төрж байгаа юм. Ингээд МАХН-ын ч ажил, төр, засгийн ч ажил явахаа больсон юм. Ийм хүмүүс МАХН, төрийн аппаратад олшроод ирэхээр маш хэцүү байдал үүсэж байсан юм.

И Л: Та 1964 оны МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал дээр Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалын ажлын арга барил, алдаатай бодолгыг

нь шүүмжлэхдээ түүнийг энэ албан тушаалаас нь огцруулах зорилготой байсан уу?

Ц Л: Би түүнтэй олон удаа уулзаж, олон удаа түүний хийгээд байгаа буруу ажлууд, алдаатай бодлогынх нь талаар хэлж өгч байсан юм шүү дээ. Ю.Цэдэнбал миний хийж байгаа ажлуудыг дэмждэг, миний тавьсан асуудлуудыг сайхан хүлээж авдаг үе байсан юм шүү. Би САА-нуудыг удирдах газрын даргаар зургаан жил ажиллахдаа түүнтэй байнга л уулздаг байлаа. Миний хариуцаж байсан ажил бол үнэхээр чухал, Монголын ХАА-н цоо шинэ салбар, цаашлаад Монголын нийгэм-эдийн засгийн хөгжилд үлэмж ач холбогдолтой ажил байсан юм. Үүнийг бид хоёр сайн ойлгож байсан. Ийм түүхэн боломжийг алдахгүйг бид бүгдээрээ хичээж байсан.

Харин Ю.Цэдэнбал намайг ямар зорилготой надад ийм чухал, маш хvнд салбарыг хариуцуулсныг би мэдэхгүй. Энэ талаар би байнга бодож явдаг нэг үйл явдлын талаар ярья л даа.

-1956 онд Намайг Говь-Алтай аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар ажиллаж байхад гэнэт “Улаанбаатар хотод яаралт хүрч ир!” гэсэн дуудлага МАХН-ын ТХ-ноос иржээ. Ингээд би дуусан цагт нь МАХН-ын ТХ-н дээр ирлээ. Намайг Ю.Цэдэнбал өөрийн ажлын өрөөндөө хүлээж авлаа. Ингээд бид орон нутгийн ажил байдлын талаар жаахан ярилцлаа. Бид хоёр нэг хэсэг энэ сэдвээр ярьж суутал Ю.Цэдэнбал аажмаар ярианыхаа сэдвийг өөрчлөөд атар газрын тухай ярьж эхэллээ. Тэгснээ гэнэт:

-Бид чамайг САА-нуудын удирдах газрын даргаар томилохоор төлөвлөөд байна. Чи энэ ажлыг хийж чадах уу? гэж асуулаа. Би ийм асуудал яригдана гэж урьдчилан бодоогүй явсан болохоор жаахан тулгамдлаа. Тэгээд:

-Чадна! гээд л түс тас хэлчихлээ. Тэр миний үгийг сонсоод над руу нэг том харснаа суудлаасаа босоод цааш явлаа.

Ингэж явахдаа:

-Аа, тийм үү! Чи яасан их олон юм чаддаг хүн бэ? гэж бүдэгхэн хэлэхийг би сонссон юм. Түүний намайг занаж хэлсэн энэ үг надад одоо болтол бодогдож явдаг юм. Ю.Цэдэнбал үнэхээр өөр зорилготой энэ шинэ, том, маш хүнд салбарын ажлыг надад хариуцуулсан байж магадгүй. Энэ том, шинэ салбарын хүнд ажил өөдрөг сайн байгаад, богино хугацаанд өндөр амжилтанд хүрч чадаагүй бол тэр надтай яаж харьцахыг нь таахад амархан.

Би өөрт байсан бүх бололцоог дайчлаж, энэ салбарыг хөл дээр нь найдвартай зогсоохын төлөө, надаас хамаарах болон хамаарахгүй бүхнийг хийж байсан. Миний хичээл зүтгэл талаар болоогүй. Монголын ХАА-д

бие даасан нэг цоо шинэ салбар хөгжиж, Монгол орон түхэндээ анх удаа газар тариалангийн бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэдэг, ургац сайтай жил экспортонд гаргадаг болсон юм. Энэ бол бид бүгдийн хичээл зүтгэлийн үр дүн, Монголын ард түмний хичээл зүтгэлийн үр дүн байсан юм. Би МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалтай нэг машинд суугаад, нэг биш удаа хөдөө явж л байлаа. МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын ажлын ачаалал үлэмж их байдгаас түүнтэй энгийн үед тухтай ярилцах цаг байхгүй тул бид нар машин дотроо шувт ажлаа яриад л явдаг байлаа.

Тэр үед газар тариалангийн ажилд машин-техникийн саатал их гардаг байлаа л даа. Тухайлбал, трактор, комбайны сэлбэг байхгүй тул ажилд гарч чадахгүй болох явдал олон тохиолдож байсан юм. Машин-техникийн саатал гарсан ийм үед би түүнтэй шууд л утсаар ярьдаг байлаа шүү дээ. Би тэр үед САА-нууд руугаа онгоцоор явдаг байсан гэж ярьсан шүү дээ. Тэгээд л онгоцны радио холбоогоор түүний өөрөө рүү нь шууд л ярина шүү дээ.

Нэг удаа тариа хураалтын ажил эхлэхийн өмнө шинэ комбайнууд ирсэн юм. Гэтэл тэд нар бүгд “гидрийн ремень”-ийн сэлбэггүй иржээ. Өөрөөр хэлбэл тэр комбайнуудыг залуурдаж, чиглүүлэн явуулж болохгүй болсон юм. Ингээд тэднийг ажилд гаргах боломжгүй боллоо. Энэ байдлыг Ю.Цэдэнбалд утсаар хэллээ. Гэтэл тэр шууд л Москвагаар ярилаа. Тэр үед Москвад манай Элчин сайдаар С.Лувсан ажиллаж байсан юм. Ю.Цэдэнбал “Яаралтай арга хэмжээ авч өг!” гэж С.Лувсанд үүрэг өглөө. Үнэхээр 5 хоногийн дараа нөгөө гидрийн ременийг нисдэг тэргээр авч ирээд, Дарханы САА-н орчим агаараас унагаж өгч байсан юм. Үүний ачаар тариа хураалтын ажил огт сааталгүй, хугацаандаа дуусч байлаа. Энэ мэтээр бид нар байнгын харилцаа, холбоотой ажиллаж байсан юм.

Гэвч түүний ажлын арга барил, алдаатай бодлогууд нь засраагүй юм. Засарвал засрах хугацаа хангалттай байлаа шүү дээ. Ердөө ч өөрчлөгдөөгүй юм. Тэгээд “Бодит байдлыг ойлгохгүй байгаа бол эндээс зайгаа тавьж өгөх хэрэгтэй байна. Энэ ажлыг хийж чадах хүн байна шүү дээ. Бид улсынхаа хөгжил, ирээдүйг нь бодъё. Ю.Цэдэнбал чи өөрийгөө боддог юм байгаа биз!” гэж л би түүнд хэлэх гээд байсан юм.

Надтай хамт түүнийг шүүмжилсэн Б.Нямбуу арай өөр бодолтой байсан. “Ю.Цэдэнбалыг ажлаас нь халаад хэрэггүй. Түүний оронд МАХН, төр, засгийг удирдаж чадах хүн одоохондоо байхгүй!” гэж байсан юм. Ю.Цэдэнбал бол авъяас билгээрээ бусдаас шалгарч, жинхэнэ ёсоороо том албан тушаалд дэвшсэн хүн биш юм шүү дээ. Түүнийг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгож байсан үе бол Монголын түүхэнд их эгзэгтэй, онцлогтой, хүнд үе байлаа шүү дээ. 1937-38 онд

манай боловсролтой, мэргэжилтэй, чадалтай боловсон хүчнийг Дотоод яам бараг толгой дараалан баривчлаад, бүгдийг нь цаазлаад, заримыг олон жилээр шоронд хорьсон байлаа шүү дээ. Боловсон хүчин ийм ховор байсан үед Ю.Цэдэнбал МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон юм. Тэр ажил хийж сураагүй, 24 настай байхдаа томилогдсон хүн шүү дээ. Тэр өөрөө шууд хариуцаж, гардаж хийгээд амжилтанд хүргэсэн нэг ч ажил байгаагүй юм. Тэгээд бас нийгмийн ухааны онолын бэлтгэл муутай хүн байлаа шүү дээ.

Монгол улс геополитикийн хувьд ЗХУ болон Хятад гэсэн дэлхийн хоёр аврага том гүрнүүдийн дунд байдаг жижиг улс болохоор ямагт энэ хоёртойгоо сайн хөршийн харилцааг эрхэмлэх ёстой шүү дээ. 1940-өөд оны үед Хятад улсын өөрийнх нь дотоод хямралаас болоод Монгол-Хятадын харицааны хандлага тогтоогүй байсан үе юм. Ийм байдлын улмаас манай гадаад бодлогод ЗХУ онцгой байр суурийг эзлэж байсан юм. Бид ЗХУ-тай бүх талын найрамдалт харилцаатай байлаа. Ийм учраас манай төр засгийн удирдагч нарт орос хэлний мэдлэг амин чухал хэрэгтэй байсан нь ойлгомжтой. Харин тэдний дунд тийм хүн даан чиг цөөхөн байж дээ. Ийм үед Ю.Цэдэнбалын ЗХУ-д дээд сургууль төгссөн, орос хэл муугүй мэддэг зэрэг нь бусдаас ялгарах онцлог болсон байх. “Зуун чавганц уралдвал нэг нь түрүүлдэг!” гэсэн монгол ардын зүйр үг байдаг шүү дээ. Ю.Цэдэнбал МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон цагаасаа хойш нэг хэсэг эрч хүчтэй ажиллаж байсан байж магадгүй.

Гэтэл тун их удалгүй л МАХН-ын ч, Монголын төрийн ч удирдагч хүнд баймааргүй арвин их дутагдлын эзэн болчихсон юм шүү дээ. Түүний хурдан эрч хүчээ алдаж, ажлын чадваргүй, идэвхи санаачлагагүй болж, өөрчлөгдөж, хувирсан талаар Д.Төмөр-Очир МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлууд дээр хүртэл ярьж, шүүмжилж байсан юм. Би Ю.Цэдэнбалтай хувийн талаар ердөө муудалцаагүй юм шүү. Түүний ажлынх нь арга барил, алдаатай бодлогыг нь л шүүмжилж байсан юм.

Нянтайсүрэнгийн Лхамсүрэн, Базарын Ширэндэв нар бол маршал Х.Чойбалсанд их үнэлэгдэж байсан хүмүүс юм. Ер нь Х.Чойбалсангийн Ю.Цэдэнбалын талаархи бодол аажимдаа их өөрчлөгдсөн гэж би боддог юм.

Х.Чойбалсангийн бие муу байхад ЗХУ-д очиж эмчлүүлэх зөвлөлгөөг Ю.Цэдэнбал өгч, явахыг ятгаж байсан юм билээ. Х.Чойбалсан өөрөө Москвад очиж эмчлүүлэх дургүй байсан гэсэн нэг яриа байдаг юм. Энэ яриа ортой ч байж магадгүй. Х.Чойбалсан энэ үед И.В.Сталинд их муу ханддаг болоод байсан үе юм. И.В. Сталин, Х.Чойбалсан хоёр хэн нь түрүүлж улс төрийн тавцангаас бухаа хүлээж байсан байж магадгүй. Х.Чойбалсан бие нь муу байхдаа өөрийн маш нарийн бодол,

санаагаа Нянтайсүрэнгийн Лхамсүрэнд ярьсан юм билээ. Энэ тухай Ю.Цэдэнбал тагнуулын аргаар олж мэдсэн юм байгаа юм. Зөвхөн энэ яриа Н.Лхамсүрэнг МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ноос гаргаж, МАХН-ын гишүүнээс хөөх шалтгаан болсон юм.

Н.Лхамсүрэнгийн эхнэр Намсрайжав бол Монголын анхны эрдэмтэн, ухаантай эмэгтэй байсан юм. Их сайхан ч хүүхэн байлаа шүү дээ. Ю.Цэдэнбал тэр хоёр бас муудалцсан юм шиг байна билээ. Н.Лхамсүрэн, Ю.Цэдэнбал хоёр ЗХУ-д хамт сурч байсан юм. Баруун аймгаас ирсэн учир Ю.Цэдэнбал Улаанбаатарт таних хүн байхгүй, нутаг хол учир зуныхаа амралтыг Н.Лхамсүрэнгийн гэрт өнгөрүүлдэг байсан юм билээ. Тэднийг их сайхан номын сантай айл байж л дээ. Тэгээд тэр хоёр зун сонин сайхан ном уншаад, амралтаа өнгөрөөдөг байж. Ю.Цэдэнбал тэр хоёрын өмсөх хувцас, идэх хоолыг нь Н.Лхамсүрэнгийнх бэлтгээд өгдөг байж. Ингэж тэр хоёр бүр хүүхэд наснаасаа үерхэж өссөн юм билээ. Н.Лхамсүрэн өөрөө агрономч мэргэжилтэй хүн байсан юм. Н.Лхамсүрэн ЗХУ-д очиж агрономынхоо чиглэлээр эрдэм шинжилгээний ажил хийхээр явсан юм. Н.Лхамсүрэнг эзэнгүй хойгуур энэ бүх хэрэг мандаж байжээ.

1990-ээд оны эхээр Н.Лхамсүрэн Монгол телевизэд өгсөн нэг ярилцлагадаа Ю.Цэдэнбалыг багынх нь нэрээр нэрлэсэн юм. Түүнийг багад нь Ю.Цэдэнпил гэдэг байж. Түүнийг ийм нэртэй байсныг Монголын олон нийт анх удаа ингэж мэдсэн юм. Тэр өөрөө үүнийг нууцлаж байсан байж магадгүй. Ямар ч байсан түүнтэй хамт олон жил ажилласан хүмүүс Ю.Цэдэнбал гэдэг нэр бол түүний жинхэнэ нэр нь биш гэдгийг мэдээгүй байсан гэдэг яриа их гарсан юм.

Н.Лхамсүрэнг ингэж ажлаас нь халж явуулсны дараа Ю.Цэдэнбалын зүгээс Б.Ширэндэвийг МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ноос гаргаж өөр ажилд томилох ажлыг зохион байгуулсан юм. Б.Ширэндэв бол маш их чадвартай, өргөн мэдлэгтэй, орос хэлийг гарамгай сайн эзэмшсэн хүн байсан юм. Х.Чойбалсан өөрөө орос хэлээр ярьдаггүй хүн байлаа шүү дээ. Х.Чойбалсан, И.В.Сталин хоёрын уулзалтанд Б.Ширэндэв олон удаа орчуулагч хийж байсан юм. “И.В.Сталин орос хэлний мэдлэгийг минь үнэлж, миний төлөө хундага өргөж байсан!” гэж тэр дурсан ярьдаг байсан юм. Ю.Цэдэнбал, Б.Ширэндэв нар ЗХУ-ын Иркутск хотод хамт сурч байсан сайн найзууд юм. Тэрээр Монгол улсын Боловсролын яамны сайд, Монгол улсын их сургуулийн анхны захирал, Монголын Шинжлэх ухааны академийн анхны ерөнхийлөгч зэрэг ажлуудыг хийж байсан хүн. 1980-аад оны эхээр Ю.Цэдэнбал түүнийг Шинжлэх Ухааны Академийн ерөнхийлөгчийн ажлаас нь халсан юм. Энэ явдал манай нийгэмд маш их шуугиан тарьж байлаа.

Ер нь улс орныг удирдах чадвартай хүн их ховор байдаг юм билээ.

10 жилд л нэг, хоёр хүн төрдөг юм шиг байгаа юм. Х.Чойбалсангийн үед бол Н.Лхамсүрэн, Б.Ширэндэв хоёр шалгарч байсан юм. Дараачийн 10 жилд нь Д.Төмөр-Очир, Д.Цэнд нар шалгарч байсан юм. МАХН-ын ТХ-ны шинэ Ерөнхий нарийн бичгийн даргын асуудал яригдах бүрийд Ю.Цэдэнбал “Би орныхоо хүнийг бэлтгээгүй байна!” гэж хэлдэг байсан юм. “Миний оронд МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргын ажлыг хийж чадах хүн байхгүй. Ийм учраас би өөрөө энэ ажлыг урьдын адил хийж л байя даа!” гэсэн санаа юм. Түүний оронд тэр ажлыг түүнээс илүү хийж чадах хүмүүсийг бүгдийг нь зайлуулж, хөөж, цөлж чадсан болохоор тэгж ам бардам ярьдаг байсан байх. Энэ бол их хачин яриа шүү. Ийм ярианд олон хүн дургүйцэж байсан юм. Их чадвартай хүмүүсийг чинь байнга дэмжиж байдаг хүмүүс бас байдаг юм байна. Ю.Цэдэнбал эхлээд Н.Лхамсүрэн, Б.Ширэндэв нарыг дэмжиж байсан хүмүүсийг бүгдийг нь ажлаас нь халаад, амьдралгүй болгосон юм. Дараа нь Д.Төмөр-Очир, Л.Цэнд нарыг дэмжиж байсан хүмүүсийг бас бүгдийг нь цөлсөн юм. Ингэж их олон хүнийг ажил амьдарлгүй болгосон юм. Энэ чинь нийгэмд томоохон хортой давалгаа үүсгэж байсан юм. Энэ бүгдээс харахад Ю.Цэдэнбал хүн чанар тааруухан хүн байсан юм шиг байгаа юм. Хүнийг ашиглаж байгаад, ашиглаад дуусахаараа хог дээр шууд хаядаг хүн юм билээ. Олон хүнийг ингэж хог дээр хаясан шүү дээ.

Д.Төмөр-Очир, Л.Цэнд хоёр бол маш их чадвартай, ажлын эрч хүч сайтай хүмүүс байлаа шүү дээ. Тэр хоёр МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн байх үед бүх ажил тэр хоёрын гарт орчихсон юм. Бүх ажлыг тэр хоёр хийдэг байлаа шүү дээ. Ю.Цэдэнбал өөрөө энд, тэнд баяр ёслолын хуралд оролцдог, эсвэл шагнал, урамшил гардуулж явдаг ажилтай болчихсон юм. Тэр үүнээс өөр ажлыг илүү сайн хийж чадах байсан болов уу? Мэдэхгүй. Тэр хоёрыг байхад Ю.Цэдэнбал ийм байдалд орчихсон юм шүү дээ.

Орос-Германы дайны үед “Доголон Төмөр хааны шарилыг онгойлгосоноос болж энэ дайн эхэлсэн!” гэдэг яриа их гарч байсан юм. И.В.Сталин өөрөө Гүрж нутгийн хүн байсан болохоор ийм яриа түүнд бага боловч нөлөөлсөн байж болох юм. Дайн дуусахын үед тэр Монголчуудад их хүндэтгэлтэй ханддаг болсон гэдэг юм. “Монгол гэдэг чинь Орос гэдэг улс буй болохоос өмнө дэлхийн хэмжээний эзэнт гүрэн байсан юм шүү!” гэж И.В. Сталин байнга хэлдэг болсон юм гэнэ билээ. Дэлхийн 2-р дайн дуусахын өмнөхөн 1945 оны 2-р сард “Гитлерийн эсрэг эвсэл”-д нэгдэж байсан АНУ, Англи, ЗХУ гэсэн гурван их гүрний төрийн тэргүүнүүд Ялтад (Крымд – ред.) бага хурал зохион байгуулаад, дайны дараах дэлхий ертөнцийн хэргийг авч хэлэлцсэн шүү дээ. Энэ уулзалт дээр И.В.Сталин Монгол улсыг хамгаалж, түүний “статус кво”-г тэднээр хүлээн зөвшөөрүүлж чадсан юм. И.В.Сталин бас Монголчууд бидний өмнө ийм

гавьатай үйл хэргийг бүтээж өгсөн хүн шүү.

Ю.Цэдэнбал өөрийгөө “Би Орост төрсөн хүн!” гэж ярьсан нэг яриа байдаг юм. Түүнд ингэж ярих нэг шалтгаан байсан юм. 1960-аад оны дундуур Ю.Цэдэнбал өөрийн төрсөн нутаг, Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн нэг хэсгийг ЗХУ-д улаан цайм, зүгээр найр тавиад өгчихсөн нэг том хэрэг хийсэн юм. Ю.Цэдэнбал өөрөө Увс аймгийн Давст сумын хүн шүү дээ. Энэ сум бол хойд талаараа ЗХУ-тай хил залгадаг юм. ЗХУ-ын хилээс дотогш Ю.Цэдэнбалын өөрийнх төрсөн газар шороо болох Давст уул байдаг юм. Энэ бол их хэмжээний чулуун давстай уул юм. Энэ уулын өвөрт Ю.Цэдэнбал өөрөө төрж бага насаа өнгөрүүлсэн гэдэг юм билээ. Гэтэл ЗХУ-ын зүгээс энэ уулыг өөртөө нэгтгэж авахаар яриа гаргадаг болсон байна. Их давстай учир давсыг нь ашиглах бодолтой байсан байж магадгүй. Цаад талд нь давсны үйлдвэр байгуулсан гэдэг ч яриа байдаг юм.

Ийм яриа ид гарч байх үед В.М.Молотов ЗХУ-аас Монголд суух Элчин сайдаар томилогдож ирсэн юм. Түүнийг Монголд Элчин сайдаар томилсон нэг зорилго бол энэ Давст уулыг ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд оруулж авах явдал байсан гэдэг яриа ч байдаг юм. В.М.Молотов бол дэлхийн 2-р дайны өмнө, хойно И.В.Сталинтай хамт дэлхий ертөнцийг өөрийн дураар хувааж явсан туршлагатай хүн шүү дээ. Ингээд В.М.Молотов манай засгийн газартай Зөвлөлт-Монголын хилийн асуудлаар хэлэлцээр хийж эхэлсэн юм. Тэр үед манай Гадаад Явдлын Яамны сайдаар Содномын Аварзэд гэдэг хүн ажиллаж байсан юм. Сайд С.Аварзэд Давст уулыг ЗХУ-ын талд шилжүүлж өгөх В.М.Молотовын шаардлагыг хүлээж аваагүй байна. “Давст уул бол эртнээс нааш Монголын нутаг дэвсгэрийн бүрэлдхүүн хэсэг байсан. Цаашдаа ч байх болно. Энэ бол МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын төрсөн нутаг” гэсэн утгатай үг хэлээд В.М.Молотовыг хэлэх үггүй болгож байсан гэдэг юм. МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргын өөрийнх нь төрсөн газар шороог “Энэ бол манай нутаг!” гэж В.М.Молотов хэлж, муйхарлаж арай чадахгүй байсан байх л даа. Зөвлөлт-Германы дайны өмнөхөн Балтийн тэнгис хавийн улсуудыг энэ муйхар орос дайрсаар байгаад ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд оруулж авсан түүх бий шүү дээ. Давст уул болон түүний орчмын нутгийг Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн нэг хэсэг мөн гэдгийг батлах үүнээс өөр сайн баталгаа байгаагүй нь мэдээжийн хэрэг шүү дээ. Хэрвээ Давст уул Оросын нутаг юм бол Ю.Цэдэнбал аль улсын иргэн юм бэ? гэдэг асуудал босож ирнэ шүү дээ. Ингээд хэлэлцээр гацаанд ороод, олон хоног, сар өнгөрчээ. В.М.Молотов, сайд С.Аварзэдийн байр суурь Зөвлөлт-Монголын хилийн асуудлаар хөдлөшгүй хатуу байгаа талаар Н.С.Хрущевт илтгэсэн байх.

Энэ үед Ю.Цэдэнбал ЗХУ-д амарч явсан байна л даа. Удалгүй Ю.Цэдэнбал Улаанбаатарт эргэж ирээд, Сайд С.Аварзэдийг ажлаас нь халаад, МАХН-ын гишүүнээс хөөсөн юм. Ингээд В.М. Молотовтой хийж байсан Зөвлөлт-Монголын хилийн тухай хэлэлцээр гацаанаас гарч, Давс уул болон тэр хавийн бүх нутгийг ЗХУ-ын талд шилжүүлэн өгсөн юм. Энэ бол дэлхийн 2-р дайны төгсгөлд “Гитлерийн эсрэг эвсэл”-д нэгдсэн гурван гүрний төрийн тэргүүнүүдийн Ялтын бага хурал дээр тохирсон гэрээ, хэлэлцээг зөрчсөн хэрэг явдал байлаа шүү дээ. Ю.Цэдэнбал ийм хачин хэргийг барин тавин хийсэн хүн юм шүү дээ. Энэ явдалд ард түмэн маш их дургүйцсэн юм. Ийм хүнийг ямар эх оронч хүн гэж хэлэх вэ? Ийм хүн Монголын төлөө санаа тавьж чадах уу? Ийм асуултыг тэр үед монголчууд бие биендээ тавьж байсан юм. “Өөрийн төрсөн газар, шороог харийнханд найр тавин өгч байгаа юм чинь Монгол нутгийн аль ч хэсгийг хэнд ч өгч мэдэх юм байна!” гээд л ард түмэн ярьдаг байлаа. Сайд С.Аварзэд ажлаасаа халагдаад, МАХН-аас хөөгдөөд, олон жил ажилгүй явсан юм. Зарим үед таксины жолооч хийж хүртэл үзсэн байх.

1990-ээд оны үед тэр хүн учир битүүлэг шалтгаанаар нэн харамсалтайгаар амь насаа алдсан юм. Улаанбаатарын гудамжинд түүнийг нэг хэсэг үл мэдэгдэх залуучууд барьж аваад зодсоноос болж хүнд бэртэл авч, эдгэрэлгүй байж байгаад нас барсан юм. Монголын цагдаа тэр залуучуудыг эрин сурвалжилж, олох гэж хөөцөлдөөгүй орхисон юм билээ.

Энэ үед бас учир битүүлэг байдлаар Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсангийн орлогч байсан Ч.Сүрэнжав гуай нас барсан юм. 1952 онд Х.Чойбалсанг нас барсны дараа түүний оронд Ерөнхий сайдаар хэнийг томилох вэ? гэдэг асуудал их яригдсан юм. “Ю.Цэдэнбал Ерөнхий сайд болох хүн!” гэсэн ойлголт нийгэмд байгаагүй юм. Х.Чойбалсантай олон жил хамт ажилласан болохоор “Ч.Сүрэнжав гуай Ерөнхий сайд болох байх!” гэж олон түмэн хүлээж байсан юм. Гэтэл Ю.Цэдэнбал Ерөнхий сайд болсон хачин хэрэг гарсан юм. 1990-ээд оны эхээр Ч.Сүрэнжав гуайг Улаанбаатарын гудамжинд нэг машин дайрч алсан хэрэг гарсан юм. Түүнээс хойш удалгүй Тосонцэнгэл суманд цөллөгт сууж байсан Л.Цэнд Улаанбаатарт орж ирээд, амьдарч байгаад, “гэнэт” нас барлаа. Хөнгөн ханиад хүрээд эмнэлэгт хэвтэхийн өмнө түүний бие нь эрүүл саруул байсныг олон хүн гэрчилдэг юм.

МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн, нарийн бичгийн дарга байсан Ц.Намсрай бас “гэнэт” нас барлаа. Ц.Намсрай бол олон жил МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын туслах байсан хүн. 1984 онд Ю.Цэдэнбал ажлаасаа халагдсаны дараа Ц.Намсрай МАХН-ын УТТ-ны гишүүн болж, намын асуудал эрхэлсэн нарийн бичгийн дарга болсон юм. 1990 оны 3-р сард Сүхбаатарын талбайд Ардчилсан холбооноос

өлсгөлөн зарлаж, МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүдийг бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцрох шаардлага тавьсан шүү дээ. Тэр үед МАХН-ын УТТ-ны гишүүдийн санал энэ асуудлаар хоёр хуваагдаж байсан юм билээ. Нэг хэсэг нь Ардчилсан холбооны шаардлагыг хүлээж аваад, бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцрох саналтай байсан юм билээ. Харин нэг хэсэг нь энэ шаардлагыг хүлээж авахаас эрс татгалзаж, Сүхбаатарын талбайд болж байгаа өлсгөлөнг хүчээр хөөж, тараах саналтай байсан юм шиг байгаа юм. 1989 онд Бээжингийн Тянь-Ань-Минийн талбайд болсон хэрэг явдал бараг давтагдах байсан байж магадгүй. Ц.Намсрай Ардчилсан холбооны шаардлагыг хүлээн авч, МАХН-ын УТТ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцрох саналтай гишүүдийн талд баттай зогсож байсан юм билээ. Түүнээс хойш хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлууд дээр түүний хэлсэн үг Монголын олон нийтийн анхаарлыг их татаж байсан юм. Монголын эдийн засагт үүссэн хүндрэлүүдийн талаар, олон намын тогтолцоог буй болгох зайлшгүй шаардлагын талаар болон олон урьгалч үзлийг хөгжүүлж, ил, тод байдлыг буй болгох талаар түүний хэлсэн үг, дэвшүүлсэн саналууд нь олны сайшаалыг хүлээж байсан юм.

Энэ үед Дотоод яамны орлогч сайд байсан генерал С.Жамсранжав бас “гэнэт” нас барлаа. Генерал С.Жамсранжав МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо (ХШХ)-ноос хянаж байсан Д.Төмөр-Очир, Л.Цэнд, Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарт холбогдох асуудлуудыг Дотоод яамандаа хариуцаж байсан юм. Тэр эдгээр зохиомол хэргүүдэд ихээхэн бодитойгоор хандаж байсан юм. Энэ тухай Б.Нямбуу өөрийн дурсамжийн “Эх орноо л гэсэн иргэн би” гэдэг номондоо дурсан ярьсныг үзэж болно.

Тэр үед Монголд ийм учир битүүлэг хүн амины хэргүүд олон гарсны дотор Монголын нийгмийг бүхэлд нь доргиосон хоёр хэрэг байдаг юм. Энэ бол 1985 оны “Д. Төмөр-Очирыг алсан хүн амины хэрэг”, 1998 оны “С.Зоригийг алсан хүн амины хэрэг” юм. Энэ хоёр хэрэг “Зохион байгуулалттай улс төрийн зорилготой аллага мөн!” гэдэг нь одоогоор мөрдөн байцаалтаар тогтоогдоогүй байна. Гэхдээ сэжиг төрүүлсэн хэд, хэдэн баримт байдаг юм. Энэ хэрэг хоёулаа 10-р сарын 2-ны өдөр болсон юм. 10-р сарын 2 бол Монголын түүхэнд “Их баривчилгаа” эхэлсэн “хар өдөр” болж орсон юм. 1937 оны 10-р сарын 2-нд Дотоод яамны тушаалаар олон мянган гэм зэмгүй монгол хүн баривчлагдаж, улс төрийн хилс хэргээр цаазлуулсан юм.

Өөр нэг баримт байдаг юм. Д.Төмөр-Очир амьдралынхаа сүүлчийн жилүүдэд Дархан хотод амьдарч байсан юм шүү дээ. Түүний цөөллөгийн хугацаа ч дуусч байсан юм билээ. Тэр Улаанбаатар хотод шилжин суух зөвшөөрөл хүссэн өргөдлөө МАХН-ын ТХ-нд өгсөн юм билээ. Түүний тавьсан хүсэлтийг МАХН-ын ТХ-ны ХШХ хүлээн аваад, Улаанбаатар

хотод шилжин суухыг зөвшөөрсөн юм билээ. Энэ мэдээг “МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн Д.Моломжамцын даалгавраар, түүний туслах нь ч юм уу даа?, нэг хүн утсаар хэлсэн!” гэдэг нэг ам дамжсан яриа байдаг юм. Тэгээд тэр зөвшөөрлийг хүлээж авахаар Д.Төмөр-Очирын эхнэр Санжмятавын Нинжбадгар Улаанбаатар хот руу явсан юм байна л даа. С.Нинжбадгар бол их боловсролтой, эрдэмтэй, сайн зохион байгуулагч эмэгтэй юм. Тэр одон орны судлалын ухаанаар Москвагийн Улсын их сургууль дээр эрдмийн зэрэг /Sc.D/ хамгаалсан анхны монгол эмэгтэй юм. 1962 онд Д.Төмөр-Очирыг гүтгээд, нутаг зааж, цөллөгт явуулах шийдвэр гаргасны дараа МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-оос “МАХН-ын ТХ-ны энэ шийдвэр С.Нинжбадгар чамд хамаарахгүй шүү. С.Нинжбадгар чи Улаанбаатар хотод үлдээд одон орон судлалынхаа ажлыг хийж байж болно!” гэж хэлсэн юм билээ. Тэр үед нь С. Нинжбадгар “Би Төмөр-Очиртой суусан болохоос биш, танай Төв Хороотой (МАХН-ын Төв Хороо–ред.) суугаагүй юм шүү!” гэж хэлээд, ажлаасаа гараад, нөхрөө дагаад цөллөгт явж байсан юм. Д.Төмөр-Очирын цөллөгийн бүх хугацаанд нь хамт байж, түүний үзсэн бүх доромжлол, хавчилт, зовлон, зүдүүрийг хамтдаа туулсан хатан зоригтой монгол бүсгүй, ухаант монгол эхнэр юм шүү. Ингээд С.Нинжбадгар Улаанбаатар хот руу МАХН-ын “зөвшөөрөл”-ийг авахаар явсан хойгуур Д.Төмөр-Очирыг гэртээ ганцаараа байхад нь алсан хүн амины хэрэг гарсан юм.

Д.Төмөр-Очирыг Дархан хот дахь Дотоод яамны салбарын ажилтан, хурандаа Дашдорж хянаж байсан юм билээ. Дархан хот дахь Дотоод яамны салбар Д.Төмөр-Очирыг хаана, хэзээ, хэнтэй уулзаж, юу ярьсан зэргийг цаг, минутаар нь бүртгэж, Дотоод яамны удирдлагад өгдөг байсан юм шүү дээ. Тийм учраас Д.Төмөр-Очирын гэрт 1985 оны 10-р сарын 2-ны орой хэн, ямар зорилгоор орсон, гэрт юу болсон зэргийг мэдэхгүй байх ёсгүй юм. Монголын ард түмэн ингэж ойлгодог юм. 2000 оны сонгуулиар дахин засгийн эрх авсныхаа дараа МАХН-ын одоогийн дарга Н.Энхбаяр, Дархан хот дахь Дотоод яамны салбарын ажилтан хурандаа Дашдоржийг хүлээн авч уулзаад, МАХН-ын өмнө түүний байгуулсан гавьяа, зүтгэлийг нь өндрөөр үнэлж, баяр хүргэж байсан юм. Энэ бол Монголын ард түмний нүдэн дээр болсон, чөлөөт хэвлэл дээр зураг, хөрөгтэйгээ гарсан үйл явдал шүү дээ.

1998 оны Монголын Ардчилсан хувьсгалын удирдагч С.Зоригийг алсан хүн амины хэрэг гарахад “Манай хүчний байгууллагуудын оролцоо байсан байж магадгүй!” гэсэн яриа олон түмний дунд тасардаггүй юм. Энэ хэрэг гарах үед Монголын Цагдаагийн газрын даргаар Монгол улсын гавъяат хуульч, хурандаа Д.Мөрөн гэдэг нэг гялалзсан сайхан залуу ажиллаж байсан юм. Хурандаа Д.Мөрөн үүний өмнө олон удаа

эрүүгийн хүнд гэмт хэргүүдийг илрүүлж байсан сайн мөрдөн байцаагч, сайн хуульч байсан юм. Тийм ч учраас тэр хамгийн залуугаараа Монгол улсын гавъяат хуульч болж, Монголын цагдаагийн байгууллагын хамгийн залуу удирдагч болсон юм. Энэ хэрэг гарсны дараа өдөр болсон хэвлэлийн бага хурал дээр хурандаа Д.Мөрөн “Хүн амины энэ хүнд гэмт хэргийг Монголын Цагдаагийн байгууллага илрүүлнэ!” гэсэн утгатай үг хэлж, “шок”-нд орсон олон түмнийг өөрийнхөө араас хуйлруулж байсан юм. 2000 оны сонгуульд тэр МАХН-аас Улсын Их Хурлын гишүүнд нэрээ дэвшүүлээд явж байхдаа “Ардчилсан эвсэл засгийн эрх барьж байгаа үед энэ хэрэг илрэхгүй!” гэсэн утгатай үг хэлээд олон түмнийг бас дахин өөрийнхөө араас хуйлруулж байсан юм. 2000 оны Улсын Их Хурлын сонгуульд МАХН үнэмлэхүй ялалт байгуулахад хурандаа Д.Мөрөнгийн хэлсэн энэ үг шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэсэн гэж манай чөлөөт хэвлэлүүд дүгнэсэн юм. “Ардчилсан хөдөлгөөний удирдагчийг алсан хэргийг илрүүлж чадна!” гэж ард түмэн түүнд итгэж байсан юм шүү. Одоо түүний хэлсэн энэ үг “олон түмнийг төөрөлдүүлэх, хуурч, мэхлэх, тайвшруулах, нийгмийн сэтгэл зүйд нөлөөлөх зорилготой үг байсан” гэж олон хүн ойлгодог болсон юм. Ийм зорилготой үгийг тэр үед ганц хурандаа Д.Мөрөн ч хэлж байсан юм биш.

МАХН-аас нэр дэвшиж Монгол улсын Ерөнхийлөгчөөр сонгогдсон Нацагийн Багабандийн хэлж байсан үг ч ийм зорилготой байсан байхыг үгүйсгэх аргагүй юм. “Би хүн амины ноцтой энэ хэргийг өөрийн онцгой хяналтандаа байлгана !” гэсэн утгатай түүний олон дахин хэлсэн үгийг өнөөдөр Монголын ард түмэн мартаагүй байна. Ерөнхийлөгч Н.Багабандийн тамгын газрын дарга Санжийн Баяр Монголын нэгэн чөлөөт хэвлэлд өгсөн нэг ярилцлагадаа, Монголын Ардчилсан хөдөлгөөний удирдагч Санжаасүрэнгийн Зоригийн 1998 оны 10-р сарын 2-ны өдөр хийсэн бүх ажлууд, уулзсан бүх хүмүүсийг нь өглөөнөөс эхлээд цаг, минутаар нь мэдэж байснаа ярьсан байдаг юм. Энэ санаатай яриа юу? Санамсаргүй ам алдсан хэрэг үү? Бүү мэд! Энэ хоёр хэргийн учир шалтгааныг хэзээ илрүүлж, гэмт этгээдүүдийг хэзээ, яаж шийтгэхийг Монголын ард түмэн өнөөдөр хүлээсээр л байна.

14 Манайх гэдэг айл.

КЮ: Одоо танай гэр бүлийн талаар ярилцах уу?

Ц Л: Манай эхнэрийг Жамбалын Буянжаргал гэдэг. Аав нь “Хэцүү Жамбал” гэж нэрлэгддэг, нутаг усандаа алдартай хүн байсан юм. Ээжийг нь Намдаг гэдэг байлаа. Тэд нар 80 хол гартлаа өндөр насалсан юм.

Манай эхнэр ээжийнхээ 50 насан дээр төрсөн юм. Хоёр эгч, хоёр ахтай хүн. Манай Говь-Алтай аймгийн Наран сумын хүн шүү дээ. Бид хоёр 1955 онд анх танилцсан юм. Би тэр үед Говь-Алтай аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар томилогдоод ажиллаж байлаа. Би нэг удаа хавар Наран суманд мал төллөлтийн явцтай танилцаад явж байсан юм. Тэр өдөр цасан шуурга шуурч, их хүйтэн байлаа. Тэгээд жаахан дулаацах санаатай нэг айлд орлоо. Тэр айлд нэг залуухан бүсгүй байна. Ээж нь байж байна. Аав нь байхгүй, гадагшаа малд явсан бололтой юм. Өөр хүн байсангүй. Тэр эмэгтэй надад сүүтэй, өтгөн цай хийж өгч байна. Би түүний цайнаас уугаад, ээжтэй нь ойр зуурын юм яриад нилээд суулаа. Тэгж байтал аав нь ирлээ. Бид нар Наран сумын мал төллөлтийн байдал болон нутаг орны талаар ярьж суулаа. Ингэж байтал цасан шуурга ч зогслоо. Би явахаар боллоо. Тэгээд түүнээс хойш тэр айлын бүсгүйд сэтгэл татагдаад, аятайхан санагдаад, тэднийхээр дахин дахин ирдэг боллоо. Аав, ээжтэй нь сайн танилцаж авлаа. Ингэж явсаар байгаад, тэр бүсгүйтэй сууж, гэр бүл болохоор шийдсэн юм.

Манай аав тэр үед намайг “Эхнэр авч, гэрлэх хэрэгтэй!” гэж их шаарддаг байлаа л даа. Би 30 гаруй настай л байсан юм. Ингээд нэг өдөр аавдаа танилцсан бүсгүйнхээ тухай ярилаа. Миний аав “Та хоёрт насны зөрөө байна. Гэхдээ энэ хамаагүй. Харин тэр бүсгүй чинь ямар удамтай юм бэ?” гэж асууж байна. Тэгээд би танилцсан бүсгүйнхээ аав, ээжийнх нь удмыг сонирхлоо. Аав нь тайж удамтай юм. Манай нутагт “Бодь тайжийнхан” гэдэг хэсэг төрөл хүмүүс байсан юм. Тэднийхэнтэй холбоотой юм байж. Ингээд миний аав “Гэрлэж болох юм байна!” гэж надад зөвшөөрөл өгсөн юм. Ингээд бид хоёр Говь-Алтай аймгийн төв Алтай хотод гэр бүл боллоо. Тэр үед аймгийн МАХН-ын хороо зохион байгуулаад хурим хийлээ. Ингэж бид хоёр гэрлэлтээ албан ёсоор бүртгүүлсэн юм. 1956 оноос хойш одоо 49 жил өнгөрчээ. Манайх дөрвөн хүүхэдтэй. Хоёр хүүхэд маань өргөмөл хүүхэд юм.

Бид хоёр хуримаа хийсэн тэр жил манай авгайн төрсөн ахынд нэг хүү төрсөн юм. Тэр хүү төрснөөс хойш удалгүй, миний ажлын байдлаас болоод бид нар Улаанбаатарт очиж амьдрах боллоо. Бид хоёр өөрсдийн хүүхэдгүй байсан юм. Ингээд авгайн ахынд төрсөн тэр хүүг авч явахаар боллоо. “Улаанбаатарт хүн таньж мэдэхгүй, хүүхэдтэй явъя !” гэж ярьж байсан юм. Тэр хүү маань 5 нас хүртэл манайд хүүхэд төрсөнгүй. Ийм болохоор надтай хамт ажиллаж байсан миний талын төрлийн Дашзэвэг гэдэг айлаас дахиад нэг охин өргөж авлаа. Ингээд манайх хүү, охин хоёртой боллоо.

Ингэж байтал манай эхнэрийн 35 насан дээр нэг хүү төрөөд, 40 насан дээр нь нэг охин төрсөн юм. Ингэж манайх 4 хүүхэдтэй айл болсон юм.

Энэ дөрвөн хүүхэд одоо дээд тал нь тав, доод тал нь хоёр хүүхэдтэй, манайх 13 зээтэй болоод байна.

Манай эхнэр нутагтаа байхдаа бага сургуулийн 3-р анги төгссөн юм. Улаанбаатарт ирээд оройн сургуульд сурч 8-р анги төгсөв. Тэгээд нэг жил эм найруулагчийн курст суралцаж эм найруулагч болсон юм. Ингээд цаашдаа их, дээд сургуульд орж суралцах хүсэлтэй байсан боловч өөр учир шалтгааны улмаас цаг хугацааны боломж олдоогүй юм. Эм найруулагч болоод Улаанбаатар хотод 2-р эмнэлэгт ажил хийдэг байлаа. Тэнд эм найруулаад, биохимийн лабораторид ажиллаж байлаа. Манай хүний бие нэг хэсэг их муудсан юм. Уушиг муутай юм. Тэгээд Бээжин явж мэс засал хийлгэсэн юм. Эм найруулагчийнхаа ажлыг насаараа хийлээ. Одоо тэтгэвэртээ гарсан. Нэг хэсэг энэ ажил тасалдсан. Би МАХН-ын ТХ-ны 6-р Бүгд хурал дээр шүүмжлэл тавьж, МАХН-аас хөөгдөөд, нутаг заагдаж, хөдөө амьдрах болсноос болоод нэг хэсэг ажил нь тасалдсан юм.

15 Атар газрыг эзэмшиж эхлэв.

И Л: Анх трактороор газар хагалж, ёслол үйлдэн атар газар эзэмших ажил эхэлсэн газар хаана байдаг юм бэ?

Ц Л: Манайд атар газрыг эзэмших ажлыг хариуцаж байсан Сангийн аж ахуйнуудыг удирдах газрын даргаар би 6 жил ажилласан гэж ярьсан шүү дээ. 1957, 1958, 1959 онуудад хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны бүх Бүгд хурлуудаар газар тариалангийн асуудал яригдсан юм. Улсын төлөвлөгөөний комиссын дарга Л.Цэнд бид хоёр бүгд хурлын бэлтгэл ажлыг хийсэн юм. Монгол орон бол дээр үеэс Алтайн нурууны наад талаар бага хэмжээний тариа тарьдаг байсан юм. 20-р зууны эхээр Хараа, Ерөө голын саваар тариа тариалах болсон юм. Энэ үеэс Монголд хятад хүн тариа тарих ажил нилээд ихэссэн юм. Энэ бол улсын эдийн засагт ямар ч нөлөө байхгүй, зөвхөн хувь хүмүүсийн амьдралд нь нэмэр болохуйц бага хэмжээний тариа байсан юм. Манай улс атар газрыг эзэмших замаар үр тарианы үйлдвэрлэлийг эрс нэмэгдүүлж, өөрийн орны үр тарианы хэрэгцээг бүрэн хангах зорилт дэвшүүлсэн юм. Энэ бүх ажил бол манайд хуучин байгаагүй шинэ ажил юм л даа.

Эхний жил сайн ургац авч чадаагүй юм. Хоёр дахь жилээс нь сайн ургацтай болсон юм. Ингээд удалгүй эх орны үйлдвэрийн гурил худалдаанд гарч эхэлсэн юм. Ингэж манай улс анх удаа дотооддоо гурил үйлдвэрлэж эхэлсэн юм. Энэ бол олон зуун жил Монголд байгаагүй цоо шинэ ажил шүү дээ. Энэ үед ЗХУ-аас 300 гаруй мэргэжилтэн ирж ажилласан юм. ХАА-н техникийн мэргэжилтнүүд, агрономууд,

хөрсний мэргэжилтнүүд, усалгааны мэргэжилтнүүд, малын үүлдэр, угсаа сайжруулах зоотехникүүд бүх САА-нуудад ажиллаж байсан юм. Энэ бүх ажил САА-нуудыг удирдах газар дээр төвлөрч байсан юм. Тэр үед бидэнд хамгийн бэрхшээлтэй зүйл бол ХАА-н бүх төрлийн машин-механизмын хангамж, сэлбэг хэрэгсэл, засвар үйлчилгээ, шатахуун түлшний асуудал байсан юм. ХАА-н машин механизмын мэргэжилтэй хүн цөөхөн байлаа. САА-нуудад ХАА-н машин механизмын граж, засвар үйлчилгээний газруудыг маш яаралтай байгуулсан юм. Засварын мэргэжилтнүүдийг Зөвлөлтийн мэргэжилтнүүдийг дагалдуулан сургаж байсан юм. Ажлын явцад гарч ирсэн аливаа асуудлыг бид цаг алдалгүй, хурдан шийдэж өгч байсан юм. Тийм зарчмыг бид баримтлан ажиллаж байсан учир ажил урамтай, хурдан урагшилж байсан юм. Зөвлөлтөөс ирсэн мэргэжилтнүүдийг САА-нууд өөрсдөө байр орон сууцаар хангаж байсан юм. Цалин хөлсийг нь ч өөрсдөө дааж байсан юм. Сайн ажиллавал цалин хөлсөө бүтэн авна, муу ажиллавал цалин хасагдана. Цалин хөлсний тийм систем ЗХУ-аас ирсэн мэргэжилтнүүдэд бас үйлчилж байсан юм.

Бид анхны хагалгааны ажлыг ойт-хээрийн бүсийн үржил шимтэй, хар шороон хөрстэй Орхон-Сэлэнгийн билчирээс эхэлсэн юм. Баруун аймгууд, говийн аймгууд, зүүн талын аймгуудад эхний жил хагалгаа тийм их явагдаагүй юм. Тэнд хагалгаа хийж болох үржил шимтэй, хар шороон хөрстэй талбайн хэмжээ бага байдаг юм. Хэнтий, Дорнод аймагт мөн ижил хар шороон хөрстэй нутаг бага хэмжээтэй байдаг юм. ЗХУ-ын Чита мужтай хил залгадаг Эрэнцавын САА-д бол жаахан бий. Түүнээс наана Хэрлэнгийн САА, Баян-Уулын САА-д жаахан хагалгаа хийсэн юм. Хөвсгөл аймгийн Тариалангийн САА, Архангай аймгийн Төвшрүүлэхийн САА, Өвөрхангай аймгийн Хархорины САА-нуудад их хэмжээний атар газрыг хагалсан юм. Сэлэнгэ аймгийн Зэлтэрийн САА, Цагааннуурын САА, Цагаан толгойн САА, Алтанбулагийн САА, Ерөөгийн САА болон Дарханы САА, Төв аймгийн Жаргалантын САА-д их хэмжээний газар хагалсан.

Хамгийн анх шинэ газар хагалж эхлэх ёслолын ажилгааг Дарханы САА-н Цайдамын хөндий гэдэг газар хийсэн юм. Тэнд анхны анжисыг тавьж байлаа. Энэ ёслолд Ю.Цэдэнбал, Ж.Самбуу, Н.Жагварал зэрэг МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд ирж оролцож байсан юм.

Манай Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн дарга Ж.Самбуу гуай бид хоёр түүнээс хойш олон удаа хамтдаа САА-нуудаар явж, ажил бадалтай нь газар дээр нь танилцаж байлаа. Би хөдөө САА-д очоод Ерөнхийлөгчид САА-н ажлуудыг танилцуулж, хөдөлмөрчидтэй уулзах уулзалтан дээр хэлэх үгийг нь бэлтгэж өгдөг байсан юм.

Түүнтэй хамт ийнхүү хөдөө явдаг байхад тохиолдсон нэг үйл явдлын

талаар би та нарт ярьж өгье л дөө. Хэдийгээр их олон жил өөрийн орныг төлөөлж гадаад оронд Элчин сайдаар сууж байсан боловч манай ерөнхийлөгч Ж.Самбуу гуай ер нь жинхэнэ монгол ёс заншлыг эрхэмлэдэг хүн байлаа шүү дээ. Бүх л ажлаа монгол маягаар явуулдаг байв. Түүний идддэг хоол, уудаг цай бүгд л монгол байв. Түүний татдаг тамхи нь л гадаадынх байсан байх. Тэр ЗХУ-д үйлдвэрлэсэн “Казбек” гэдэг тамхийг л татдаг байв. Манайхан тэр тамхийг хайрцаг дээр байдаг зургаар нь “Хар морьт” гэдэг юм. Тэр үед бид нар манай малын ашиг шимийг нэмэгдүүлэх зорилгоор үйлдэр угсааг нь сайжруулах талаар их ажил зохиодог байв. Тэгээд эрдэмтэн С.Аюурзанааар ахлуулсан хэсэг эрдэмтэд, зоотехникчид Монгол хонийг гадаадаас авсан хоньтой эрлийжүүлэх замаар нарийвтар ноосны “Орхон” үүлдрийн хонь гаргаж авчээ. Хамгийн гол нь энэ бол нарийвтар ноос гаргадаг ноосны чиглэлийн хонь байсан юм. Махны чиглэлийнх биш. Энэ бол манай эрдэмтэд мэргэжилтнүүдийн олон жилийн шаргуу хөдөлмөрийн дүнд буй болсон яах аргагүй маш том амжилт байв. Энэ чинь их том үйл явдал болж байгаа юм шүү дээ. Бид өөрсдийнхээ хүчээр манай нөхцөлд тохирсон, ноосны чиглэлийн цоо шинэ үүлдрийн хонь гаргаж авлаа шүү дээ. Тэгээд бид нар энэ үйл явдлыг ёслол тэмдэглэхээр болоод энэ арга хэмжээндээ Ерөнхийлөгчийг урьсан юм. Ерөнхийлөгч ч бидний урилгыг хүлээж аваад ирэхээр болов. Ингээд бид нар тусгай гэр бариад тэндээ ерөнхийлөгчийг хүлээж авахаар бэлтгэлээ. Манай урдаа барьдаг эрдэмтэд бүгд ирсэн байв. Бас ХАА-н дээд сургуулийн багш, аспирант оюутнууд ирсэн байв. “Орхон” үүлдрийн хониноосоо нэгийг төхөөрлөө. Махыг нь чаналаа. Ингээд ерөнхийлөгч ирлээ. Бид түүнийг нөгөө тусгай зассан гэртээ орууллаа. Тэр бүх хүнтэй мэндлээд бидний зассан ширээнд суулаа. Цай уулаа. Тэгээд хонины махнаас огтлоод идлээ. Тэр хоёр огтолсноо больчихлоо.

Тэгснээ:

-Нохой сүүлтийн мах юм уу? гээд цааш нь түлхээд орхичихлоо.

Миний дотор харанхуйлаад л явчихлаа. Манайхан гадаадын эрлийз хонийг “нохой сүүлт” гэдэг юм. Эрлийз хонины сүүл нь нохойны сүүл шиг унжиж явдаг болохоор тэгж нэрлэдэг болсон байж магадгүй. Монгол хонины сүүл чинь таваг шиг том дугуй юм байдгийг та нар мэдэх байлгүй дээ. Манайхан хүүхдээ нялх байхад нь хонины сүүл бариулж хөхүүлдэг шүү дээ. Хүүхдийн эрүүл мэндэд сайн, маш их уураг, тэжээлтэй хоол байдаг юм. Багадаа ингэж хонины сүүл хөхөж өссөн хүн чинь бие бялдар том, эрүүл чийрэг, ухаан санаа саруул болдог юм. Ер нь хонины сүүл хөхөж өсөөгүй монгол хүн байхгүй байх шүү. Хүүхдэд хөхүүлэх сүүл байхгүй, мах нь амтгүй болохоор манайхан эрлийз хонинд дургүй л дээ. Үнэхээр ч бэлчээрийн монгол хонины махыг эрлийз хонины мах

амт чанараараа яагаад ч гүйцэхгүй л дээ. Олон мянган жил энэ байгаль орчиндоо дасан зохицсон бэлчээрийн монгол малын мах гэдэг чинь хаана ч байхгүй тансаг хүнс юм шүү дээ. Тэгээд ч монгол хүн ер нь бүх малын махан дотроос хонины махыг хамгийн амттай нь гэдэг шүү дээ. “Хонины мах шиг сайхан амттай!” гэж аливаа амттай юмыг түүнтэйгээ харьцуулдаг юм. Гэхдээ Ерөнхийлөгчийн энэ хэлсэн үг миний сэтгэлийг маш их гонсойлгож билээ. Даан ч харамсалтай гоомой үг байсан даа. Бид олон жил ярьсан ажлаа дөнгөж биелүүлээд, бүгд л баяр хөөртэй байлаа шүү дээ. Зөвхөн би ч биш тэнд байсан бүх хүн л өөр өөрсдийнхөөрөө нэгийг бодсон байх. Бүгд л толгойгоо гулдайлгасан, ямар ч урамгүй болчихсон зогсож байхыг би харсан. Ерөнхийлөгч зөвхөн монгол хонины мах иддэгийг бид мэдэж байсан уу? гэвэл мэдэж байсан. Гэхдээ энэ чинь хонины махны амтандаа биш юм л даа. Би хэд хоног сэтгэлээр их унасан явж билээ. Нэг ийм үйл явдал болсон юм.

Ерөнхийлөгч өөрөө шатар тоглох их хорхойтой хүн байсан юм. Улаанбаатарт амралтын өдрүүдээр тэр намайг ихэнхдээ гэртээ дуудаж, бид хоёр шатар тоглодог байлаа. Түүний гэргий Нямаа гуай бид нарт монгол сүүтэй цай чанаж өгөөд л, бид нар шатар тоглоод л өдрийг өнгөрөөдөг байлаа. Нямаа гуай бол маш энгийн, жирийн сайхан хүн байж билээ. Намайг “намаас арга хэмжээ авхуулаад” Өвөрхангай аймгийн Сант суманд Дотоод яамны хатуу хяналтын доор хонь хариулж байхад, Нямаа гуай надад дээл хийх үйтэн хуар торгоор бэлэг ирүүлж байсан билээ.

Манайд атар газрыг эзэмшиж эхэлсэн эхний үед “Газар тариалан гэдэг юу юм бэ? Ямар онцлогтой ажил юм бэ?” гэдэг талаар УТГ-ны гишүүдэд мэргэжилтнүүд тусгай хичээл заадаг байсан юм. Монгол мэргэжилтэн энэ хичээлийг заадаг байлаа. Гэхдээ тэр үед агрономич мэргэжилтэй Монгол хүн цөөхөн, бараг байгаагүй юм. ЗХУ-аас ирсэн нэг эрдэмтэн гол хичээлийг нь зааж байсан юм. Би өөрөө бас тэр хичээлд сууж байсан юм байна шүү. Байгалийн халуун хүйтэн, газрын гадаргын өндөр нам, хөрсний сайн муу зэрэг нь газар тариаланд ямар үүрэгтэй юм бэ? гэх мэтээр анхан шатны мэдлэгүүдийг өгч байсан юм. Манай хөрс бол ерөөсөө тариа тариалж байгаагүй учир маш тэжээлтэй сайн хөрс юм шүү дээ.

Тэр үеийн цаг агаарын байдал одоогийнхоос нилээд өөр байсан юм шүү. Хавар, зуны эхэн үед хур бороо элбэгтэй байсан юм. Наадмаас хойш үер, борооны үе эхэлдэг байлаа. Хангайн бүсэд бороо их орно шүү дээ. Намар 9 сард ургац гүйцнэ. Ургацаа дандаа техникээр хурааж байлаа. Тэр үед ЗХУ-аас СКА-3, СКА-4 гэдэг комбайнууд ирж байлаа. Тэр үед ЗХУ ХАА-н машин механизмаа бүгдийг нь шинэчилсэн, техник нь шинэ загвартай, хүчтэй, хүрэлцээтэй байсан юм. Бид нар ХАА-н машин

механизмаар тийм их дутаагүй. Сэлбэг хэрэгсэл дутах явдал их гарч байсан боловч бид энэ асуудлыг цаг тухайд нь яаралтай шийдэж чадаж байсан юм.

1959 онд Хөдөө Аж Ахуйн дээд сургуулийн агрономын ангийн төгсөлт болсон юм. Бүр урьдчилсан төгсөлт болсон юм. Төгсөгчид шууд атарын САА-нуудад очиж ажилласан юм. ЗХУ-ын Темерязовын нэрэмжит ХАА-н академийг төгссөн хүмүүс манайд цөөхөн байсан юм. Мэргэжилтний хүрэлцээ ер нь их муу байлаа. Нэг САА-д 7-8 агрономич ажиллах ёстой байсан юм. Бүгдийг биш гэхэд ихэнхэд нь мэргэжилтэн өгсөн. САА-н дарга нарын хувьд жаахан бэрхшээл байсан юм. Мэргэжилтэй хүн бага байсан болохоор зохион байгуулах чадвартай, ерөнхий мэдлэгийн хүрээ сайтай, олон түмэнтэй нийцтэй хүмүүсийг САА-н даргаар томилж байлаа. Хуучин удирдах ажил хийж байсан ажлын туршлагатай тийм хүмүүсийг томилж байсан юм. Өөр арга байсангүй. Зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд тариалалт хийх, ургац хураах ажилд туслаж байсан юм.

Газар тариалангийн бүх ажлыг технологийн горимын дагуу явуулж байлаа. Тариалалт хийх, ургац хураах зэрэг технологийн горимыг яг таг мөрдөж байлаа. Хөрсийг амраах, ээлжлэн тариалах тенологийн горимтой байсан юм. Тухайлбал, улаан буудайг нэг хөрсөн дээр 2-3 жил ээлжлэн тариалж болно. Цаашид хөрс өгөрч, муудах учир түүнийг нэг жил өнжөөх ёстой. Улаан буудай тарьсны дараа малын тэжээлийн овъёос ч юм уу өөр зүйл тариалж, сэлгэх ёстой. Ингэж тарьсны үндсэн дээр хөрсний чанар мууддаггүй, ургацын хэмжээ буурдаггүй юм. Ийм горимыг хатуу мөрдөж байлаа. Бид химийн бордоог их хэмжээгээр ашиглаж байгаагүй. Харин тариалангийн талбайн хогийн ургамалыг нь устгах зорилгоор хэрэглэж байсан. Нэг гектараас 10 центнер ургац авч байлаа. Зарим хөрс сайтай газар ургац 20-25 центнер хүрч байсан юм. Улсын дундаж бол нэг гектараас 8-12 центнер ургац байсан юм.

“Атар газар эзэмшснээр Монголын ХАА-д хувьсгал гарлаа!” гэж ярьж байсан юм. Атар газрыг эзэмшснээр манай улс гурилын хэрэгцээгээ өөрөө бүрэн хангаад зогсоогүй, манай уламжлалт амьдралын хэв маягт ихээхэн өөрчлөлт орсон юм. Газар тариалангийн салбарт ажиллаж байгаа хүмүүс суурин болон хагас суурин амьдарлд шилжиж эхэлсэн юм. Газар тариаланг дагаад урьд нь Монголд огт байгаагүй шинэ аж ахуйнууд үүссэн юм. ХАА-н салбарт хүмүүс бөөгнөрч төв, суурин газрууд бий болсон юм. Соёл, боловсролыг хөгжүүлэх боломж нээгдсэн юм. САА-н төвүүд нь томоохон соёлын төвүүд болсон юм. Сургууль, цэцэрлэг, ясли, хүн эмнэлэг, харилцаа, холбооны газар, соёлын ордон зэрэг газрууд САА-н төвүүдэд бий болсон юм. Энэ бол асар том дэвшил байсан юм. Олон зуун хүн ХАА-н мэргэжилтэй боллоо. ХАА-н Хөдөлмөрийн баатрууд,

хөдөлмөрийн сайчууд олноороо төрөн гарлаа. Газар тариалан Монголын ХАА-н бие даасан салбар болж, бусад салбарт хүчтэй нөлөө үзүүлсэн юм. Энэ бүх ажлыг удирдаж байсны хувьд намайг Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одонгоор шагнаж байлаа.

Хожим Монгол оронд ардчилал, шинэчлэл эхэлснээс хойш, 1999 онд Атар газар эзэмшсний 40 жилийн ойгоор манай Хөдөө аж ахуйн яам санаачлаад, намайг “Монгол улсын хөдөлмөрийн баатар” цолоор шагнуулах саналыг дэвшүүлсэн юм. Тэр үед бидний хийсэн ажил ард түмний нүдэн дээр ил, үр өгөөжөө өгсөн ажил байсан болохоор тэр цолыг авах юмсан гэсэн хүсэл надад байдаггүй юм. Тэртэй тэргүй ард түмэн мэдэж байна, харж байна шүү дээ. Ажил хийсэн хүнд л олгодог юм бол тэр цол надад ирнэ шүү дээ. Гэхдээ энэ цолыг олгоход үзэл суртал хүчтэй үүрэг гүйцэтгэдэг юм. Одоо ч тийм л байна. Ерөнхийлөгч Н.Багабанди ч шагнах шийдвэр гаргаагүй байна билээ.

САА-нуудыг удирдах газар нэг хэсэг ХААЯ-тай нэгдэж, би ХААЯ-ны нэгдүгээр орлогч сайд болсон юм. Манай сайд Нямын Жагварал намайг их дэмжиж байсан юм. Бугын аж ахуй, загасны аж ахуй, галуу, нугасны аж ахуй байгуулах ажлыг тэр их дэмждэг байлаа. Бид нар тоног төхөөрөмжийг нь ЗХУ-аас худалдан авч ирээд “Шувуу фабрик”-ийг байгуулсан юм. Энэ шувуу фабрикийг байгуулах зөвшөөрөлийг Улс Төрийн Товчооноос авахад нэг инээдэмтэй яриа болсон юм. Энэ асуудлыг хэлэлцсэн хурлыг Ю. Цэдэнбал өөрөө удирдаж байв. Тэр энэ асуудлыг хуучин зангаараа хойш тавих байх гэж болгоомжилж байсан тул би хуралд Сергей Иванович Елизаров гуайг дагуулж оров. Ю. Цэдэнбал дарга энэ асуудлыг танилцууллаа. Тэгээд :

-Манай хүн ам одоо дөнгөж нэг сая л хүрч байна. Энэ Лоохуузын байгуулах гээд байгаа тэр “Шувуу фабрик” нь сая гаран өндөг үйлдвэрлэх юм байна. Ийм их өндгийг хэн авах юм бэ? Энэ арай хэтэрч байна. Ийм зарчимгүй юм байж болохгүй! Энэ чинь юу гэсэн үг вэ? гэж хэллээ. Гэтэл хуралд сууж байсан УТТ бусад гишүүд: “Нээрэн тийм шүү! Хэтэрхий олон байгаа юм биш үү?” гээд ам амандаа яриад, түүний хэлснийг дэмжээд явчихлаа. “Манай асуудал нурлаа!” гэж бодоод миний дотор харлаад л явчихлаа. Тэгээд миний хажууд сууж байсан С.И.Елизаров гуайг “Бос!” гээд тохойгоороо нударлаа. Тэр босоод л тахианы өндгийг бүтнээр нь чанаж хэрэглэхээс гадна юунд хэрэглэж болох талаар баахан ярьлаа. Гэтэл Ю. Цэдэнбал түүний үгийг сонсож байна шүү. Ер нь тэр Зөвлөлтийн мэргэжилтний үгийг л сонсдог байв шүү дээ. Тэгээд их зөөлрөөд ирлээ. Зөвшөөрөх янзтай болоод ирэв. Тэгэхээр би нэмээд :

-Дарга аа! Манай Дэмүүл аварга чинь нэг суудал дээр 100 ширхэг бууз иддэг юм шүү дээ! Түүн шиг иддэг бөх цөөнгүй байна. 100 өндөг бол

тэдэнд юу ч болохгүй л дээ! гээд хэлчихлээ. Миний үгийг сонсоод УТТ-ны бусад гишүүд хөхрөлдөөд явчихлаа. Ингээд бөөн наргиан болоод манай асуудал шийдэгдэж байв. Монголд одоо ганцхан энэ “Шувуу фабрик” л ажиллаж байна.

“Каракуль хонины аж ахуй” гэж том аж ахуйг бид байгуулсан юм. 10.000-20.000 каракуль хоньтой байсан юм. Тэнд каракуль арьс бэлтгээд экспортоор гадаадад гаргадаг байлаа. Энэ каракуль хонь бол маш сайхан арьстай мал шүү дээ. Ийм арьсаар цэргийн дараг нарын өвлийн малгайг хийдэг юм. ЗХУ-ын Цэргийн генерал, дарга нар каракуль хонины арьсаар хийсэн сайхан хувцас өмсдөг шүү дээ. Их сайхан арьс юм. Ингээд манай цэргийн дарга нар бас өөрийн каракуль хонины арьсаар хийсэн хувцас өмсдөг болсон юм. Хар, саарал өнгөтэй сайхан арьс бэлтгэдэг байлаа. Бид булганы арьс, туулайны арьс хүртэл ЗХУ-д экспортоор гаргадаг болсон юм. Дотоодынхоо хэрэгцээг бол бүрэн хангасан шүү дээ.

Тэр үед би ЗХУ-аас ирсэн мэргэжилтнүүдтэй их ажилладаг байлаа. Тэр үеийн ЗХУ-ын хэвлэлүүдийг би их сонирхож уншдаг байлаа. Бас өөрөө ЗХУ-д очиж, Сибирийн аж ахуйн газруудтай их танилцаж байлаа. Сибирь бол цаг уурын нөхцлийн хувьд манайтай илүү ойролцоо шүү дээ. Өвөл бол харьцангуй хүйтэн л дээ. Бид нар Сибирийн аж ахуйн туршлагыг өөрсдийн ажилд нэвтрүүлэхийг их боддог байлаа.

Гэхдээ ганц ЗХУ-аас туршлага судлаад байсан ч юм биш. Ер нь тэр үеийн социалист орнуудтай их өргөн харилцаж байв. Намайг нэг удаа Болгарын ХААЯ-ны сайд Болгарт ирж амрахыг урьсан юм. Тэнд очоод би Хар тэнгисийн эрэг дээр сайхан амарлаа. Намайг урьсан Болгарын ХААЯ-ны сайдыг Иван Примов гэдэг байв. Тэр надад нэг машин гаргаж өглөө. Ингээд би амарч байх хугацаандаа Болгарын ХАА-н зарим ажилтай танилцлаа. Би наран ургах зүгээс гараад наран шингэх зүгт Болгарын бүх нутгаар нь явлаа. Болгарын бүх нутаг нь манай Говь-Алтай аймагтай ойролцоо юм шүү дээ. Болгар бол ХАА их сайн хөгжсөн орон шүү дээ. Намайг явахын өмнө Иван Примов гуай хүлээн авч уулзлаа.

Тэр :

-Танд ямар хүсэлт байна? гэж асуув.

-Бид танай туршлагаар Монголд гахайны аж ахуй хөгжүүлэх сонирхолтой байна! Та энэ талаар бидэнд туслаач! гэж хэллээ.

-Болно шүү! Бидний зүгээс ямар ч асуудал байхгүй! Та нутагтаа очоод гахайны ямар аж ахуй байгуулахыг сонирхож байгаа талаараа бидэнд төслөө ирүүлээрэй! хэлсэн юм. Ингээд би Улаанбаатарт ирсний дараа энэ асуудлаар өөрийн мэргэжилтнүүдтэй ярилцлаа. Гахайны аж ахуй байгуулахад хамгийн чухал зүйл бол тэжээлийн асуудал байдаг юм. Ингээд Улаанбаатар хотын Гурилын комбинатын ойролцоо гахайныхаа

аж ахуйг байгуулахаар боллоо. Бид нар хийсэн төслөө Болгар руу явууллаа. Манай мэргэжилтнүүд очоод 1000 гахай авахаар тохироод ирлээ. Ингээд гахай ч ирлээ. Улаанбаатар хотын Гурилын комбинатын орчимд гахайны аж ахуй байгуулсан нь маш зөв болжээ. Манай гахайнууд маш хурдан өслөө. Ер нь гахай их хурдан өсдөг амьтан шүү дээ. Удалгүй манайх 10 мянган гахайтай болов. Энэ ажил ийнхүү их амжилттай боллоо.

Би энэ хооронд Хятадад нилээд хэдэн удаа очсон юм. Хятадын газар тариалангийн салбарт их сонин өвөрмөц арга туршлага байхыг харсан юм. ЗХУ-д бол томоохон гол, мөрний усыг тариалангийн талбай услахад их ашигладаг юм. Гэхдээ заавал шуудуу ухаж, суваг барьж усыг нь урсуулаад тариалангийн талбайгаа усалдаг байлаа. Хятадад үүнээс өөр арга хэрэглэж байхыг харлаа. Хятадууд Хөх мөрөн, Шар мөрний усыг олсонд шингээгээд, их хэмжээгээр татаж авч байхыг үзлээ. Маш нарийн арга бодож олсон байгаа юм. Манай монголчууд “Орос хүн оюунтай, Ази хүн аргатай!” гэж ярьдаг шүү дээ.

Бас жорлонгийн бохир зүйлийг исгээд, хийн түлш /газ/ гаргаж авч байхыг үзлээ. Миний очсон өмнөд нутгийн Гуанжоу мужийн айл бүр ийм хийн түлш хэрэглэж байхыг үзлээ. Ийм хийн түлш надад маш сонин санагдаж билээ. Тэгээд энэ технологийг Монголд нэвтрүүлэх хүсэл төрөөд байлаа. Монголд буцахынхаа өмнө Бээжинд Бүх Хятадын Түлш, эрчим хүчний яаманд би очлоо. Тэгээд энэ төхөөрөмжийнхээ зургийг өгөөч гэсэн хүсэлт тавилаа. Тэнд миний хүсэлтийг шууд хүлээн аваад, хавтсанд хийсэн олон зураг өгсөн юм. Би Монголд иргэж ирээд, түүнийг Хятад хэлнээс орчуулуулах ажлыг эхлүүлээ. Ингээд Монголын энэ чиглэллийн бүх мэргэжилтнүүдийг цуглууллаа. Тэдэнд орчуулсан зураг төслөө танилцуулаад, яаж энэ төхөөрөмжийг барих талаар саналыг нь сонслоо. Олон хүн олон санал хэлсэн юм. Тэднээс гарсан саналыг үндэслээд Амгалангийн САА-д барихаар шийдлээ. Тэгээд л ажлын хэсэг томилоод л барих ажилдаа шууд л орчихлоо. Төхөөрөмж ч удалгүй баригдлаа. Түүнийг ажилууллаа. Айлууд хийн түлш хэрэглэж эхэллээ. Зуны дулаан улирал байсан болохоор манайханы барьсан төхөөрөмж сайн ажиллаж байлаа. Ингээд зун ч дууслаа. Дулааны эрч буураад ирлээ. Төхөөрөмжийн ажиллагаанд хүндрэл үүсэж эхэллээ. Агаарын температура хасах болсон нөхцөлд манай төхөөрөмж ажиллах боломжгүй юм л даа. Ингээд 10-р сарын сүүлчээр бид төхөөрөмжөө аргагүйн эрхэнд зогсоож байсан юм. Одоо САА-нуудыг удирдах газрын архивт энэ материал байх ёстой юм шүү.

16 Бидний зөв.

Ц Л: Намайг ажиллаж байх хугацаанд улсын хэмжээгээр их хэмжээний ургацыг хадгалалт муугаас болж муутгаж, ашиглах боломжгүй болгож байсан тохиолдол байхгүй. Зарим нэг САА-д ургац хураах хугацааг алдаж тогтоосноос ургац алдах, үрийн дутагдал гаргах тохиолдлууд гарч байсан юм. Гэвч САА-нуудын нэг хэсэг нь ургац алдахад, нөгөө хэсэг нь нөхөж чаддаг байсан юм. Манай нэг онцлог бол нутаг дэвсгэр их өргөн уудам учир нутаг, нутгийн зун өөр болдог юм. Баруун аймгуудаар бороо багатай байхад зүүн аймгууд нь бороо элбэгтэй байх, өмнө зүгийн аймгуудад ган болж байхад хойд талын аймгуудаар бороо хуртай сайхан зун болж байх жишээтэй. Ингээд ургац нь харилцан адилгүй байна. Ургац алдсан нутгийн алдагдлыг ургац сайтай газрууд нь нөхөөд явчихна шүү дээ. 50-аад оны сүүлчээр МАХН-ын удирдлагад Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир зэрэг сайн удирдагчид ажиллаж байсан юм. Тэд нарын хүчинд энэ шинэ ажлыг амжилттай хэрэгжүүлж чадсан юм. Тэднийг бид нар их дэмжиж байсан юм.

Гэтэл Д.Төмөр-Очирыг эхлээд, дараа нь Л.Цэндийг “МАХН-ын эсрэг үйл ажиллагаа явууллаа!” гэж гүтгээд, ажлаас нь халж, хол газар цөллөгт явууллаа. Энэ үеэс эхлээд МАХН-ын ТХ, түүний УТТ-нд шинэлэг санаатай хүн эрс цөөрсөн юм. Танил тал харсан, зусар бялдууч, долигонуур хүмүүсийн тоо олширсон юм. Энэ явдал олон хүний дургүйцлийг төрүүлж эхэлсэн юм. Миний хийж байсан ажил дэмжигдэхээ байсан юм. САА-н ажил дээр би нилээд шинэ санаа оноонууд гаргаж хэрэгжүүлж байсан юм. Ялангуяа “Өндөр ашиг, орлого өгдөг шинэ, шинэ салбаруудыг байгуулах нь зүйтэй юм!” гэж бодож байсан юм. Ю.Цэдэнбалын урдуур ороод ажилд садаа болоод байсан зусар, бялдууч хүмүүс олон болсон нь ажил хийх сонирхолыг маань бууруулсан юм.

Ингээд би 1962 оны намар тариа хураалтын ажил дуусаад Ю.Цэдэнбал дарга дээр орсон юм. Би ажлаасаа гарахаар шийдэж, энэ тухай түүнтэй ярихаар орсон юм. Энэ үед газар тариалангийн ажил үндсэндээ жигдэрсэн байсан. Шинээр хийх юм огт байхгүй болсон үе байлаа. Би түүнийг хэд хэдэн удаа МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр шүүмжилсэн байсан. Тэр надад хөндий ханддаг, бид хоёрын хооронд бие биедээ үл итгэх байдал бий болсон байлаа. Ажлаасаа гарах миний хүсэлтэд тэр яаж хандахыг би мэдэж байсан юм. Тэр намайг өөрөөсөө холдуулах шалтгаан хайж байгааг би мэдэж байсан. Тийм учраас миний хэлснийг тэр шууд зөвшөөрнө гэж би бодож байсан юм.Тэр:

-Чи тэгээд сургуульд явах юм уу? гэж надаас асуусан.

Би ийм асуулт гарч ирнэ гэж бодож байсан болохоор “Тийм!” гэж

хариулсан юм. Ю.Цэдэнбал цаашид хамтарч ажиллахгүй хүнээ сургуульд явуулах, хөдөө газар өөр ажилд томилох, бас холын оронд элчин сайдаар томилох зэргээр өөрөөсөө аль болохоор холдуулдаг байсан юм. Би уг нь “Нийгмийн ухааны академид суралцаж болох юм!” гэж дотроо бодож явсан юм. “Говь-Алтай аймгийн МАХН-ын хороонд 2 жил, САА-нуудыг удирдах газар зургаан жил нийтдээ бараг 8 жил аж ахуйн ажил хийлээ. Одоо нийгмийн ухаанаар өөрийгөө жаахан ч гэсэн цэнэглэх болсон!” гэж бодож явсан юм.

Гэтэл тэр шууд:

-Чи САА-д олон жил ажиллаа! Тэгэхээр үүнийгээ цаашид боловсронгуй болгох хэрэгтэй! Чи Темерязовын нэрэмжит Хөдөө аж ахуй академид явж судалгааны ажил хийх хэрэгтэй! гэж тэр хэлсэн юм. Ингэж би эрдэм шинжилгээний ажил хийхээр болсон юм. Түүний ийм шийдвэрт бас л намайг нийгмийн ухааны ажлаас маань хөндийрүүлэх зорилго агуулагдаж байсан юм. Ингээд би Темерязовын нэрэмжит ХАА-н академид очоод, удирдлагын ухаанаар судалгааны ажил хийж эхэлсэн юм. Миний эрдэм шинжилгээний ажлыг Сергей Лазо гэдэг профессор удирдсан гэж ярьсан шүү дээ. Тэр үед Герман, Франци хэлнээс орчуулагдсан ном их уншиж, ашиглалаа.

Темерязовын нэрэмжит ХАА-н академи их том номын сантай байсан юм. Тэнд би дандаа суудаг байлаа. Тэнд сууж ХАА-н зохион байгуулалт, улс ардын аж ахуйн удирдлагын арга барилын талаар ном уншдаг байлаа. Би урд нь өөрөө аж ахуйн ажил олон жил удирдсан болохоор энэ судалгааны ажил надад төвөгтэй биш байсан юм. САА-нуудын жишээн дээр Монголын ХАА-н ашиг, орлогыг нь нэмэгдүүлж, товарын үйлдвэрлэлийг өсгөх арга замын тухай сэдвээр диссертац бичиж эхэлсэн юм. Би судалгааны ажлын диссертацаа нэг жил гаруйн дотор бэлэн болгочихсон байсан. Ингээд арай хамгаалаагүй байтал МАХН-ын ТХ-ны 6-р Бүгд хурал хуралдсан юм.

Энэ хурал дээр Ю.Цэдэнбалыг шүүмжилснээс болоод би “намаас арга хэмжээ авхуулаад”, эрдмийн ажлынхаа диссертацийг хамгаалж, дипломоо авч чадаагүй юм. Тэр үед Москвад суралцаж байсан хүмүүсийн дотор МАХН-ын ТХ-ны удирдлагыг шүүмжилсэн, тэдний ажиллах арга барилыг голсон уур амьсгал их байсан юм. МАХН-ын удирдлага үнэхээр их хоцрогдсон байлаа. Шинэ юм саначилдаггүй, шинэ юм хийх хүсэлтэй байгаа, эрч хүчтэй залуу хүмүүсийг дэмждэггүй, ад үзэж, “Дэмий юм чалчиж байна!” гээд хавчин гадуурхдаг болсон байлаа. Манай хөгжил үнэхээр удаан явж байсан юм. Улс орны ирээдүй туйлын бүрхэг байлаа. Бүх ажил урсгалаар, ирээдүй рүүгээ хандсан ямар ч төлөвлөлтгүй, өдөр хоногийг арай хийж өнгөрөөсөн байдалтай явж байлаа. Ард түмний

амьдрал муу байсан юм. Бид нар улс орныхоо байдлын талаар хоорондоо байнга ярьдаг байлаа. Удирдлагын арга барил нийгэм, эдийн засгийн шаардалагаас хоцорсон байлаа.

Тэр үед Б.Нямбуу Коммунист намын дээд сургуульд сурч байсан юм. Бид хоёр долоо хоног бүр уулздаг байлаа. Тэр үед Москвад сурч байсан хүмүүсийн дотор бид хоёр л МАХН-ын ТХ-ны гишүүн байсан юм. Бид нар шатар их тоглодог байлаа. Шатар тоглож байхдаа улс орондоо болж байгаа үйл явдлууд, улс орныхоо хөгжлийн талаар байнга ярьдаг байлаа. Бид нар “Манай ажил муу байгаагийн хамаг буруу нь Ю.Цэдэнбалд байна. Дээд хүний ажлын арга, барил доод хүмүүст муу үлгэр болж байна! Энэ байдлыг засаж, залруулахгүй бол болохгүй байна! Манай ажлыг Ю.Цэдэнбалын ажлыг сайжруулахаас эхлэх хэрэгтэй!” гэж ярьдаг байлаа. “Булгийн ус ундарга нь цэвэр бол урсах ус нь цэвэр байна!” гэсэн ардын зүйр үг байдаг юм. Бүгд хурал эхлэхийн өмнө би шалгалтаа өгөөд дууссан байлаа. Улаанбаатар явахын өмнө Темерязовын нэрэмжит ХАА-н академийн захиргаанд орж, МАХН-ын ТХ-ны бүгд хуралд оролцохоор нутаг буцах болсон тухайгаа хэлж, чөлөө авсан юм. Улаанбаатарт ирээд Бүгд хурал дээр хэлэх үгээ бэлтгэлээ. Би хэлэх үгэндээ эдийн засгийн өсөлт, сааралтыг харуулсан банк, санхүүгийн мэдээнүүдийг ашигласан юм. Энэ бүгдийг тэнд ажилладаг таньдаг хүмүүсээс авсан. Москвад аспирантурт сурч байсан Жамбаа, Тогтох гэдэг сайн эдийн засагчидтай танил байсан. Тэд нар тусалсан. Би тэднээс эдийн засгийн тоо баримтуудыг авсан.

Бүгд хурал хуралдахын өмнө бидний талаар МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны хурал дээр ярьсан юм билээ. “МАХН-ын ТХ-ны гишүүн Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу нар шүүмжлэл тавихаар бэлтгэж байна. Бид үүнд яаж хандах вэ?” гээд ярилцсан юм билээ. УТТ-ны зарим гишүүд “Тэр хоёроор үг хэлүүлэхгүй!” гэсэн санал хэлсэн юм билээ. “МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүн хүн МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурал дээр үг хэлэх эрхтэй учир энэ эрхийг нь хязгаарлаж болохгүй!” гэж нэг хэсэг нь татгалзсан юм билээ. Тэгээд “Үг хэлэхийг зөвшөөрье! Харин тэднийг хариуд нь өөрсдийг нь шүүмжлье!” гэж тохирсон юм билээ. Д.Төмөр-очир, Л.Цэнд нарыг огцруулахдаа өөрсдөд нь хэлэхгүй байж байгаад, олон хүн тал талаас нь гэнэт шүүмжлээд, балмагдуулаад, огцруулдаг туршлагыг хэрэглэхээр шийдсэн байгаа юм.

Ингээд Бүгд хурлыг тусгай зохион байгуулалтанд оруулсан байгаа юм. Бид хоёрыг шүүмжлэл хэлэх гэж байгаа тухай мэдээ хот, хөдөөнөөс ирсэн МАХН-ын Бүгд хурлын гишүүдийн дунд тархсан байгаа юм. Биднийг олон хүн дэмжиж байсан юм. Нийгэм бүхэлдээ энэ Бүгд хурал яаж төгсөхийг хүлээсэн байдалд орсон юм. Хүмүүс радио хүлээн

авагчаа сонсож, хэвлэл дээр гарах мэдээг тэсэж ядан хүлээж байсан юм. Ю.Цэдэнбал болон түүнийг “тойрон хүрээлэгчид” хурлын уур амьсгалыг өөртөө ашигтайгаар эргүүлэх бүх бололцоогоо дайчлаж байсан юм. Биднийг дэмжиж байсан хүмүүст айх сэтгэгдлийг төрүүлж чадсан юм. Тэд нар үгээ хэлж чадалгүй аргагүй байдал орсон юм. Ю.Цэдэнбалыг дэмжигчдийн дотор ч цаагуураа биднийг дэмжиж байсан хүмүүс байсан юм. Гэвч үгээ хэлж бидэнтэй нийлж чадаагүй юм. Бид энэ бүхнийг сөрж дийлээгүй. Ингээд хурал дууссан. Бидний МАХН-ын гишүүний батлахыг хурааж, МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүнээс хөөлөө.

Миний МАХН-ын гишүүний батлахыг хурааж авахад нь би сүүлчийнхээ үгийг хэллээ. “Манай МАХН, түүнийг анх байгуулсан хүмүүсийн үзэл санаанаас ухарчээ. Манай МАХН яваандаа шинчлэгдэнэ. Д.Сүхбаатар, Х.Чойбалсангийн байгуулсан нам шиг болсон үед нь би МАХН-ын батлахыг эргүүлж авна. Одоо МАХН-ын архив, сейфэнд хадгалуулчихъя!” гэж хэлээд өглөө.

Үүнээс хойш миний “эсэргүү Лоохууз”-ын амьдрал эхэлсэн юм. 1920-1930 аад оны үед МАХН-ын удирдлагын явуулж байгаа бодлогыг шүүмжлэж, түүнтэй санал нийлээгүй хүмүүсийг “ангийн дайсан”, “хувьсгалын эсэргүү” гэж нэрлээд, баривчлаад, цаазлан устгаж байсан шүү дээ. Намайг бол үүнээс ч аюултай этгээд, одоо юу гэдэг юм бэ? “эсэргүүгийн цаад талын эсэргүү” ч гэдэг юм уу? нэрлэж байсан юм. Нийгэмд тийм ойлголт төрүүлэхийн тулд бүх бололцоогоо дайчлан ажиллаж эхэлсэн юм. Би энэ нэрнээсээ 25 жилийн дараа л салсан юм.

И Л: Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарын Намын эсрэг бүлэглэсэн явуулгын талаар гарсан МАХН-ын ТХ-ны 6-р Бүгд хурлын тогтоолд “...МАХН-ын Төв Хорооны тус бүгд хурал дээр намын эсрэг дээр дурьдсан этгээдүүд, намын жанжин шугамыг эсэргүүцэн гарч ирэв!... Манай нам социализмын ялалтын төлөө ард түмнийг жолоодох чадваргүй жижиг хөрөнгөтний нам болон хувирсан мэтээр ор үндэсгүй зүйл ярив!” гэж тэмдэглэсэн байна. Та энэ дүгнэлтийн талаар тайлбар хэлж өгнө үү?

Ц Л: Тэр үед МАХН үнэхээр удирдах чадвараа алдсан байсан гэж би боддог юм. Онолын сэтгэлгээ байхгүй, дээр нь ард түмний хүсэн хүлээж байсан аж ахуй үйл ажиллагааг зөв удирдан чиглүүлж чадахгүй байсан нь үүнийг яруу тодоор гэрчлэж байгаа юм. Шинэ сэтгэлгээтэй, эрүүл саруул бодолтой намын гишүүдээ түшихгүй, зусар бялдууч хүмүүсээ түшвэл нам ямар байдалд орох вэ? Энэ чинь нам удирдах чадваргүй болсныг харуулж байгаа юм. Энэ чинь нам зорилгоосоо ухарч байгаагийн шинж шүү дээ. Ийм илэрхий баримт байсан учир бид нар энэ үгийг зоригтой хэлж байсан

юм.

Бүгд хурал дээр би нэр зааж МАХН-ын жанжин шугамыг шүүмжлээгүй юм. Харин миний хэлсэн үгэнд намын жанжин шугамын үзэл санаатай таарахгүй үг, өгүүлбэр олон байсан байж болох юм. Намын жанжин шугамыг хэрэгжүүлж ирсэн 40 жилд ард түмний магнай тэнийх юу хийсэн бэ? Ямар үйл явдал болсон бэ? гэсэн асуулт зүй ёсоор гарч ирэх байх. Харин зовсон зүдэрсэн нь бол тоолж барахгүй олон байсан гэж хэлж болох байх. Байдал ийм байхад дахиад диктатураа чангалах тухай яриа байж болох уу? Ю.Цэдэнбал бол “Диктатур суларснаас болоод бидний ажил муу байна!” гээд байсан юм. Диктатурыг чангалж ерөөсөө болохгүй! Гэтэл ингэж хэлсний төлөө, ертөнцийн хамаг болохгүй, бүтэхгүй бүхнийг цуглуулаад, бүгдийг нь надад хамааруулж муу хэлээд, нутаг зааж цөлөөд, одоо баримтлахаа больсон хуучин хуулиар шийтгэл оногдуулаад, шоронд суулгаад, бүх насаар хавчин гадуурхах болсон юм шүү дээ.

И Л: Бүгд хурал дээр шууд Ю.Цэдэнбал гуайг шүүмжилсэн хүн хэд байсан юм бэ? Та хоёроос өөр хүн шүүмжлэл хэлсэн юм уу?

Ц Л: Бүгд хурал дээр шууд Ю.Цэдэнбалд хандсан шүүмжлэлийг Б.Нямбуу бид хоёр л хэлсэн юм. Өөр түүнд шууд хандсан шүүмжлэл хэлсэн хүн байгаагүй юм. Бүгд хурлын тогтоол “Ц. Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нараас намын эсрэг бүлэглэсэн явуулга хийсэн тухай” гэсэн нэртэй гарсан юм. МАХН-ын дүрмээр бол Бүгд хурлаас гаргах тогтоолын төслийг Бүгд хурлын гишүүд хэлэлцээд, санал хураалт явуулж, олонхийн саналаар батлах ёстой юм. Гэтэл тэр Бүгд хурал дээр бидний талаар ямарч тогтоолын төсөл бүгд хурлын гишүүд хэлэлцээгүй, санал хураалт явуулаагүй, ямар ч тогтоол батлаагүй юм.

Харин хэд хоногийн дараа “Бүгд хурлын гишүүд санал нэгтэй батлав!” гэсэн үгтэй тогтоол хэвлэл дээр гарсан юм. МАХН-ын дүрмээр бол энэ нь хүчин төгөлдөр тогтоол биш юм шүү дээ. Энэ тогтоолд “бүлэглэсэн” гэдэг үгийг сонгож авсан байгаа юм. Үнэхээр намын эсрэг бүлэг байсан уу? Үгүй юу? гэсэн асуулт байдаг юм. Тийм ”бүлэг” байгаагүй юм. Бид нар “бүлэг” байгуулж зохион байгуулалтанд ороогүй юм шүү дээ. Шүүмжлэл хэлсэн биднийг “Намын эсрэг бүлэглэсэн явуулга хийсэн” гэж тодорхойлсон нь биднийг их хүчтэй бүлэглэл болгож харагдуулах зорилгоор хийсэн тодорхойлолт юм. Өөрөө хэлбэл “Улс оронд их аюултай, хүчтэй бүлэглэл ажиллаж байсан, тэр бүлэглэлийн хортой үйл ажиллагааг илрүүлж, үйл ажиллагааг нь таслан зогсоолоо!” гэсэн ойлголт төрүүлэх зорилгыг агуулж байсан юм.

Аюултай, хүчтэй бүлэглэлийг илрүүлж, улс орноо аварсан хүмүүс

чинь өөрсдөө их хүчтэй, их сайн хүмүүс байна биз дээ? Уг нь хоёр хүний үйлдлийг “бүлэглэл, бүлэг” гэж нэрлэдэггүй юм. Бүлгийг 3 ба түүнээс дээш хүнээр байгуулж болдог юм. Олон улсад тогтосон ийм жишиг байдаг байх. Ингээд “Их аюултай, хүчтэй бүлэглэлийг илрүүлж, дарлаа!” гэж харагдуулах гэтэл бид нар хоёулхнаа байж байдаг. Тэгээд тэр тогтоолыг төлөвлөгчид хүнд байдалд орсон байх. Ингээд энэ байдлаас гарах гарц хайгаа биз. Ингээд бид хоёр дээр Б.Сурмаажавыг нэмээд 3 хүн болгосон юм. Гурван хүний үйлдлийг бол “бүлэглэл, бүлэг” гэж тодорхойлж болно шүү дээ. Б.Нямбуу бол Б.Сурмаажавын авгайн нагац ах нь юм. Тийм учраас түүнийг “үзэл санаа нэгтэй” гэж бид хоёртой нэг бүлэгт оруулахад амархан байсан.

Б.Сурмаажавыг гүтгэх бас өөр нэг шалтгааныг тэр олсон юм. Ю.Цэдэнбал ЗХУ-д төр, засаг өөрчлөгдөхөд хамгийн түрүүнд очиж шинэ удирдлагуудтай нь уулздаг байсан юм. Энэ бол уламжлал болсон зүйл байсан юм. Тэр үед “ордны хуйвалдаан”-аар Н.С.Хрущёвыг ЗХУКН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн даргын ажлаас нь огцруулж, хуучны талыг бримтлагч Л.И.Брежнев ЗХУКН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон юм. Ю.Цэдэнбал Л.И.Брежневтэй очиж уулзсан юм. Буцаж ирээд манай засгийн газрын гишүүдэд энэ уулзалтынхаа талаар ярьсан юм. Ю.Цэдэнбал тэр хоёрын уулзалт дээр, Л.И.Брежнев “...ЗХУ цаашид аж үйлдвэрээ үлэмж хөгжүүлнэ. Бид Монголд хэрэгтэй аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүнийг бүгдийг нь нийлүүлж байх болно. Иймд Монголчууд өөрсдөө аж үйлдвэр, жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх шаардлага байхгүй. Харин мал аж ахуйгаа хөгжүүлэх хэрэгтэй. Малыг чинь бид хуучнаараа гадаад худалдааны шугамаар авч байна!” гэсэн утгатай зүйл ярьсан юм байж. Үүний дараа Л.И.Брежневийн ийм бодлогод зохицуулж Ю.Цэдэнбалын зүгээс МАХН-ын баримтлах бодлогод өөрчлөлт оруулж эхэлсэн юм. Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны Аж үйлдвэрийн хэлтсийн даргаар Б.Сурмаажав ажиллаж байсан юм. Ю.Цэдэнбал энэ үеэс эхлээд Б.Сурмаажавын ажлыг дэмжихээ бүр зогсоосон юм. Б.Сурмаажав бол ашиг, орлого сайтай, зардал багатай, Монголын нөхцөлд тохирсон жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх талаар маш их санаачлагатай ажиллаж байсан хүн. Ялангуяа малын гаралтай түүхий эдийг боловсруулах чиглэлээр их ажил хийж байсан юм. Ю.Цэдэнбал түүнийг МАХН-ын ТХ-ын Аж үйлдвэрийн хэлтсийн даргын ажлаас удалгүй халсан юм. Хожим түүнийг Үндэсний Статистикийн газрын даргаар томилсон юм. Б.Сурмаажав 1964 оны 6-р бүгд хурал дээр үг хэлсэн юм. Түүний хэлсэн үгийн гол санаа нь “МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн даргын албан тушаалыг Ю.Цэдэнбал ганцаараа давхар гүйцэтгэж байгаа нь буруу байна. Энэ

хоёр албан тушаалыг тус бүрийг нь өөр өөр хүн хаших ёстой. Ийм чухал хариуцлагатай, хоёр албан тушаалыг нэг хүн хавсарч хийснээр ажил их хохирч байна!” гэсэн утгатай шүүмжлэл хэлсэн юм. Ю.Цэдэнбал үүнд маш дургүйцсэн юм. Ингээд түүнийг бидэнтэй нэг “бүлэг” болгохоор шийдсэн байх. Б.Нямбуу бид хоёр бол ямар ч “бүлэглэл, бүлэг” биш зүгээр л гадаадад сурдаг оюутнууд байсан юм шүү дээ. Энэ бол муухан бодож олсон зохиомол хэрэг байсан юм шүү дээ.

КЮ: 1920-1930-аад оны үед бол МАХН-ын бодлого, шийдвэрийг хэрэгжүүлэхээс татгалзаж, түүнийг шүүмжилсэн хүн шууд баривчлагдаж, цаазлуулж байсан шүү дээ. Та нарт ч гэсэн ийм юм тохиолдож болох байсан уу? Ийм зориг гаргаж, эрсдэлд орох зайлшгүй шалтгаан байсан уу?

Ц Л: 1930-аад оны үед бол МАХН-ын баримтлаж байгаа бодлого, түүний гаргасан шийдвэрийг эсэргүүцэх, түүнийг шүүмжлэх, ямар нэгэн байдлаар санал нийлэхгүй байх зэрэг тохиолдолд баригдах нь гарцаагүй байсан юм. Цаазлагдах нь ч гарцаагүй байлаа шүү дээ! Биднийг шүүмжлэлээ хэлж байхад арай өөр үе эхэлсэн байлаа шүү дээ. МАХН-ын Их хурлуудаар “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдал”-ын хор уршгийг хатуу шүүмжлэж, улс төрийн хилс хэргээр цаазлуулсан хүмүүсийг цагаатгаад эхэлсэн байлаа шүү дээ. “Баригдана!” гэдэг ойлголт бол хол сонсогдож байсан юм. Гэхдээ бидэнд тийм юм болж магадгүй гэсэн болгоомжлол бол байсан юм шүү. Ер нь биднийг баривчлах тухай асуудал Дотоод яаманд яригдаж байсан юм билээ. Гэтэл тэр үеийн хуулийн байгууллагуудын зарим нэг удирдлага “Эдгээр хүмүүсийг баривчлах хуулийн заалт байхгүй!” гээд татгалзсан юм билээ. Бид нар манайд тухайн үед мөрдөж байсан ямар ч хуулийг зөрчөөгүй юм шүү дээ. МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүн хүн, МАХН-ын бүгд хурал дээр үг хэлж шүүмжлэл хэлэх дүрмийн заалт байдаг юм. Энэ бол МАХН-ын гишүүний дүрмээр зөвшөөрөгдсөн асуудал юм.

Харин бид хоёрыг шүүмжлэлээ хэлснээс хойш төр, засгийн хариуцлагатай албан тушаалд томилохгүй, “намын сахилга бат алдсан” гэх мэтийн тайлбар хийгээд, албан тушаал бууруулж, өөр ажилд томилох байх гэсэн бодол байсан юм. “МАХН болон улс оронд аюултай Ю.Цэдэнбалын муу дутагдлууд, алдаатай бодлогуудын талаар намын хамт олонд хэлэхгүй байж болохгүй. Заавал хэлж, засаж залруулах ёстой! Ингэж шүүмжилсний төлөө биднийг МАХН-аас хөөх байх. Хөөгдсөн ч яахав! Ийм ноцтой дутагдлуудыг хэлж, шүүмжилчихээд, Налайхын уурхайд очиж ажил хийхэд болохгүй юм алга!” гэж бид хоёр ярьдаг байсан юм. Нас 41, 42 л хүрч байлаа. Залуухан ч байж, халуухан ч байж дээ. Тэр үед “намаас арга хэмжээ авхуулсан” хүнийг Налайхын уурхайд уурхайчингаар

томилж, албан тушаалыг нь бууруулдаг байсан юм. “Биднийг ч бас ингэж л шийтгэх байх!” гэж бодож байсан юм. Гэтэл санаснаас шал өөр шийтгэл болж хувирсан юм. Биднийг цөллөгөнд явуулахаар шийдсэн байлаа. Яагаад цөллөгт явуулж байгаа талаар ямар ч тайлбар хийсэнгүй. Тэр цөллөг нь хугацаагүй, насаараа хавчигдаж, гадуурхагдах тийм цөллөг болж хувирсан юм.

17 “Эсэргүү Лоохууз”.

И Л: Бүгд хурлын дараа та нарын асуудлыг МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо шийдсэн үү?

Ц Л: Тэгсэн. МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хорооны даргаар тэр үед С.Лувсанравдан ажиллаж байсан юм. Тэр хүн биднээс ямар нэгэн гэмт хэргийн ул, мөрийг олох гэж тун ч их хичээсэн юм даа. “Ямар, ямар ажил хийхээр төлөвлөж байсан, хаана, хэнтэй, хэзээ уулзаж, юу ярьж байсан бэ!” “МАХН-ын удирдлагыг өөрчилснийхөө дараа хэн хэнийг ямар албан тушаалд томилохоор бэлтгэж байсан бэ?” гээд л байцаадаг байлаа. Хийгээгүй юмыг хийсэн болгож тулгахын тулд есөн шидийн юм асууж, байцаадаг байлаа. Биднийг МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороон дээр сар шахуу байцаалаа. Тэд нар юу ч олоогүй юм. Ингээд байцаалт дууслаа. Биднийг “нутаг зааж суулгах” шийдвэр гарлаа.

Монгол орон өргөн уудам болохоор биднийг хоорондоо уулзаж чадахгүй хол, хол нутгуудыг сонгож авсан байлаа. Намайг Өвөрхангай аймгийн говийн бүсэд байдаг Сант суманд хоньчиноор, Б.Нямбууг Дорнод аймгийн Эрэнцавын САА-д үхэрчингээр томиллоо. Б.Сурмаажавт арай зөөлөн хандаж байсан байх. Түүнийг Бэрхийн уурхайд тоо бүртгэгчээр томилсон юм. МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо ийм шийдвэр гаргалаа.

Бид нар энэ шийдвэрийг нь эсэргүүцлээ. “Бид нар МАХН-ын гишүүнээс хөөгдсөн учир МАХН-ын шийдвэр бидэнд хамаагүй. Бид хаана амьдрах, юу хийхээ Монгол улсын иргэний хувьд өөрсдөө шийднэ!” гэж хэллээ. Тэд нар биднийг МАХН-ын гишүүнээс хөөх ажлаа яаравчилж хийсэн нь том алдаа болсныг ойлгож эхэлсэн байх. Тэгээд удалгүй Сайд нарын Зөвлөлийн тогтоол гарлаа. Сайд нарын Зөвлөлийн тогтоол бол бидэнд хамаатай шүү дээ. Ингээд бид явах нь гарцаагүй боллоо. Тэгээд явахынхаа өмнө ХШХ-ны дарга С.Лувсанравдангийн өрөөнд орцгоолоо. “Бид нар явлаа. Биднийг ямар хугацаатай явуулж байгаа юм бэ?” гэж асуулаа. Тэр “Ямарч байсан 3 жил явна шүү. 3 жил болоод бид нар энэ удаагийн шийдвэрээ дахин хянаж үзэж болох юм!” гэж хэлсэн юм. Бид

нар “Хөдөө 3 жил ажиллаад, ямар нэг өөрчлөлт орох юм байна!” гэсэн ойлголтой болоод явсан юм.

Биднийг явах үед өвлийн 1-р сар болж байлаа. Нэг сар гэдэг бол Монголын хамгийн хүйтэн үе шүү дээ. Монголын хамгийн хүйтэн үе наян нэг хоног үргэлжилдэг юм. Түүнийг монголчууд ес, ес хоногоор нь хувааж нэрлэдэг юм. Хамгийн хүйтэн үе нь эхний гурван есөн хоног байдаг юм. Түүнийг “Идэр гурван ес” гэж нэрлэдэг юм. 1-р сар бол яг “Идэр гурван ес” явж байгаа үе юм. Ийм үед хүйтний эрч “Гунан шарын эврийг хуга хөлдөөнө!” гэж манайхан ярьдаг юм. Ийм үед хөдөөний малчид нүүдэггүй юм. Монголын бүх нутаг зузаан цасанд дарагдсан, өдөр бүр цасан шуурга тавьсан үе шүү дээ.

Намайг Өвөрхангай аймгийн Сант суманд хүргэж өгөх асуудлыг ХААЯ-нд даалгасан юм. ХААЯ нэг ачааны машин бэлэн болголоо. Тэр үед манай хоёр хүүхдийн нэг нь 8 настай, нэг нь хоёр настай байсан юм. Надтай хамт миний эгч, миний хойд ээж хамт явахаар боллоо. Тэр хоёр хоёулаа 70 гарсан настай байлаа. Ийм бүрэлдэхүүнтэй, ийм үед хөдөө нүүхээр боллоо. Улаанбаатар хотод манайх 3 өрөө байранд амьдарч байсан юм. Би их номтой байлаа. Тэр номыг Улаанбаатарт орхиод явах ямар ч боломж байсангүй. Гэтэл манайхыг тэр байрнаас “Яаралтай гар!” гээд бас хөөлөө. Тэр үед орон сууц бүгд улсын өмч байсан юм. Хувийн орон сууц байгаагүй юм. МАХН-ын ТХ-ны Хянан шалгах Хороо орон сууцаар биднийг бас дарамтлаж эхэллээ. Ер нь энэ үеэс эхлээд бид нар МАХН болон төр, засгийн байнгын дарамтанд орсон юм.

Биднийг манай Дотоод яам маш хатуу хяналтандаа авсан юм. “эсэргүү Лоохууз” хаана, юу хийж байна? Хэнтэй, хэзээ, ямар зорилгоор уулзав? Хэнд юу гэж хэлэв? гэдгийг цаг тухайд нь Дотоод яамны шугамаар ХШХ-нд очоод, тэндээс Ю.Цэдэнбалд мэдээлж байсан юм. Бүгд хурлын ажиллагаа дууссан тэр үеэс эхлээд бүх орон даяар хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдээр Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарын “намын эсрэг бүлэглэсэн явуулга”-ын тухай, улс оронд ямар аюултай, хортой үйл ажиллагаа явуулж байсан талаар мэдээлж байсан юм. “эсэргүү Лоохууз” хэзээ, хэнтэй, хаана уулзаж, МАХН-ын удирдлагыг хэрхэн өөрчлөж, ямар хүмүүсийг ямар албан тушаалд томилохоор яаж бэлтгэж байсан талаар минут тутамд мэдээлж байлаа.

Хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдээр цацагдаж байсан тэр зүйлүүдэд нэг ч үнэн юм байгаагүй юм. “Намын эсрэг бүлгийн удирдагч Лоохууз бол хятадын эрлийз! Түүний эцэг бол Хятадын Шинжан-Уйгурын нутгаас Монголд орж ирсэн хятад хүн байсан!” гээд л ярьж байлаа шүү дээ. Бүгд худлаа. Гэхдээ итгэдэг хүн байсан байх. Арай л “Лоохууз Японы тагнуул!” гэж хэлээгүй байх. 30-аад оны үед бол “Японы тагнуул” гээд гүтгэчихнэ

шүү дээ. Манай улсын хоёр Ерөнхий сайдыг Японы тагнуул гэж гүтгээд, цаазалсан түүх хуучраагүй байлаа шүү дээ. Тэгж гүтгэсэн хүмүүс нь, тэдний ажиллаж байсан Дотоод яам нь урьдынхаараа байж л байсан үе юм л даа.

Манайх улсын орон сууцыг хурдан чөлөөж өгөхийн тулд хөдөө нүүх ажлаа түргэвчлэх хэрэгтэй боллоо. Хөдөө очоод амьдрах нэг гэр би хүнээс гуйж авлаа. Бүрээс дулаалга муутай гэр байсан даа. Тэгээд хөдөө өмсөх өвлийн хувцас бас бэлтгэх хэрэг боллоо. Тэр үед монгол гэр, монгол дээл зардаг дэлгүүр Улаанбаатар хотод байгаагүй юм шүү дээ. Ийм ажил хийвэл шоронд хийчихнэ шүү дээ. Хүмүүс зөвхөн өөртөө хэрэгтэй зүйлүүдийг л өөрсдөө хийж хэрэглэдэг байв. Илүү гарах юм ердөө байхгүй. Ийм учир улсын дэлгүүрт өвлийн монгол дээл, хувцас зардаггүй байлаа шүү дээ. Хотод өвөл өмсдөг европ маягийн хувцастайгаа хөдөө явж болохгүй. Хөдөө нутагт европ хувцас огт тохирдоггүй юм. Тэнд монгол хувцас л хамгийн тохиромжтой байдаг юм. Би Хөдөө аж ахуйн системд ажиллаж байсан болохоор танил тал олонтой байсан юм. Миний танил хүн бүр дулаан хувцас хунараар тусаллаа. Тэр үед Амгаланд ХАА-н техник хангамжийн бааз байсан юм. Тэр баазын дарга С.Чулууныг би сайн таньдаг байсан юм. Тэр хүн ХААЯ-ны коллегийн гишүүн байсан юм. Тэр хүн намайг Өвөрхангай аймгийн Сант суманд хүргэж өгөхөөр болсон юм. Бас миний зээ дүү намайг хүргэж өгөхөөр болсон юм. ХААЯ-наас өгсөн ачааны машин дээр гэр орныхоо эд хогшлыг ачлаа. Зээ дүү маань ачааны машиндаа суугаад явахаар боллоо. С.Чулуун өөрийн хэрэглэдэг албаны УАЗ-469 машинаар намайг хүргэж өгөхөөр боллоо. Шөнийн 3 цагийн үед С.Чулуун манай гадаа нууцаар ирлээ. Би тэр машинд эхнэр хүүхдүүд, нөгөө хоёр хөгшнөө суулгаад нууцаар хөдөлж байлаа. Өвөрхангай аймгийн дарга нь миний хуучин таньдаг хүн байсан юм. Би Улаанбаатараас гарахын өмнө түүнтэй утсаар ярьсан юм. Тэр “Чиний тухай сонсож байна! Хүрээд ир! Говийн бүсэд яаж явуулахыг би мэдье!” гэж хэлсэн юм. Тэр надад үнэхээр тусалсан юм. Тэгээд нутаг заагдсан Сант сумандаа ирлээ. Сант сумаас цааш Богд сум, Төгрөг сум гээд говийн бүсийн сумдууд байдаг юм. Манай эхнэр эрүүл мэндийн салбарын хүн болохоор Улаанбаатараас гарахдаа Эрүүл мэндийн яамнаас “Өвөрхангай аймгийн нэгдсэн эмнэлэгт ажиллаж болно!” гэсэн бичиг авсан юм. Түүнийгээ үзүүлээд “Аймгийн эрүүл мэндийн газраас нэг бичиг авлаа. Эхнэр сумын төв дээр ажиллах зөвшөөрөлтэй тул гэрээ сумын төвд буулгахаар шийдлээ. Гэтэл аймгийн төвөөс, Дотоод яамны хэлтсээс утас ирж, “Гэрээ сумын төв дээр барьж болохгүй! Заавал мал хариулах газраа барь!” гэж шаардлаа. Ингээд хөдөө явахаар боллоо.

Гэтэл хүүхдийн сургууль тасрах асуудал гарч ирэв. Энэ суманд

сургуулийн дотуур байр байхгүй юм байж. Хүүхдээ орхих танил айл энэ суманд байсангүй. Ямар ч байсан хүүхдийнхээ сургуулийг таслахгүй байх арга олох хэрэгтэй боллоо. Ингээд сумын захиргааны хүмүүстэй уулзлаа. Гэтэл тэд нар хүүхдийг байлгах айл олж өгөхөөр боллоо. Ингээд хөдөө очиж, гэрээ барилаа.

Сант сумын нэгдүгээр бригадын хоньчин, МАХН-ын гишүүн хүний хариуцсан хонины суурьт “туслах хоньчин” боллоо. Тэр үед нэг хүн 100 толгой хонь маллах нормтай байсан юм. Ингээд би ч бас 100 толгой хонь авлаа. Хонь маллах надад тийм төвөгтэй ажил биш л дээ. Ер нь хонь хариулж өсөөгүй монгол хүн бараг олдохгүй шүү. Тийм хүн бараг байхгүй дээ. Бүгд л хонь, хурга хариулж өсөөд, зарим нь сургууль дамжиж явсаар хотод суурьшиж байлаа шүү дээ, тэр үед.

Улаанбаатар хотод байнга оршин сууж байсан болон яг өөрөө гардаж хийж байгаагүй зэрэг шалтгаануудаас болоод ч юм уу даа, би баахан хөндийрсөн байлаа. Суурийн ахлагч бид хоёр хонио ээлжлэн хариулдаг боллоо. Би нэг өнжөөд хонио хариулдаг боллоо. Өөрийн төрсөн нутагт, бага хүүхэд байхдаа хийж байсан ажил болохоор хөдөө, хээр ганцаараа хонь хариулаад явж байх их сайхан байлаа.

Ингэж хонио хариулаад явж байтал нэг сар өнгөрлөө. Монголын цагаан сар ч дөхөөд ирлээ. Манайх хотоос гарахдаа мөнгөө нилээд ширүүн зарсан тул мөнгө дууссан байлаа. Ингээд нэг сар хонь хариулсан цалин буухыг хүлээж байсан юм. Цалин буух хугацаанаасаа нилээд хоцорлоо. Бид нар олон хоног хүлээлээ. Удтал хүлээлгэсний эцэст цалин буулаа. Гэтэл 100 толгой хонь нэг сар хариулсан ажлын хөлс 17 төгрөг 50 мөнгө өгч байна. Энэ бол миний бүх цалин юм гэнэ. Монголын эдийн засгийг нуруун дээрээ үүрч яваа, мал аж ахуйн үйлдвэрлэл дээр ажиллаж байгаа хүний нэг сарын цалин шүү дээ. 100 хонь нэг сар хариулаад авч байгаа цалин нь энэ юм гэнэ.

Бэлчээрийн мал аж ахуй бол өнө эртнээс нааш монгол хүний эрхэлдэг аж ахуйн гол хэлбэр нь байсан юм. Дэлхийн далай, тэнгисээс алслагдмал Төв Азийн энэ үлэмж хуурайшмал уур амьсгалтай бүс нутагт үүнээс өөр аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулах боломж туйлын хязгаарлагдмал юм л даа. Бид олон үеийнхээ турш энэ аж ахуйг эрхлэж, түүгээр амьдралаа залгуулж ирсэн юм. Бид хамгийн хүчирхэг, дэлхийн хэргийг захиран шийтгэж явахдаа хүртэл буянт малаа, бэлчээр, усаа шүтэж явсан биш бил үү. “Монголын нууц товчоо”-ны үг, өгүүлбэр болгоноос тал нутгийн үнэр, буянт малын үнэр ханхалдаг бус уу? Гэтэл монгол хүний амин сүнс болж ирсэн бэлчээрийн мал аж ахуй ингэж ад үзэгдэж, муу хэлэгдэж, түүнээс хурдан салахыг мөрөөдөх болцгоосон юм. Энэ бол ухаантай хүний ажил яв ч биш л дээ.

Ю.Цэдэнбалын ажлын арга барил, алдаатай бодлогыг нь шүүмжилсэн хүнийг хоньчин болгож шийтгэж байна шүү дээ. Монгол хүн бид бүгдээрээ хоньчин, бүгдээрээ хонь хариулж өссөн биш юм уу? Ю.Цэдэнбал өөрөө хоньчин биш юм уу? Гэтэл хоньчин болох, хонь хариулах нь шийтгэл юм гэнэ. Ийм нөхцөлд Монголын ард түмнийг барьж байхад түүнд диктатураас өөр юу ч тус болохгүй л дээ. Тийм учраас тэр “хяналт, шалгалт”-ыг, өөрөөр хэлбэл “диктатур”-аа чангатгах тухай байнга мөрөөдөж, Дотоод яамныхаа хүчийг хэдэн арав дахин зузаатгаж байсан байх.

Тэр үед цалингаас өөр ямар ч мөнгөний эх үүсвэр надад байсангүй. Манайх өөрийн нэг ч малгүй байлаа шүү дээ. Энэ байдал надад их юм бодогдуулж байлаа. Ийм цалингаар амьдрана гэж байхгүй шүү дээ. Манайх ам бүл олонтой байсан юм. Би сард 1500-1700 төгрөгийн цалинтай, 10 гаруй жил амьдарсан хүн шүү дээ. Тэр үед цалингаа аваад хэдийг нь юунд хэрэглэх талаар огт боддоггүй байж. Мөнгөний ямар ч асуудал байсангүй. Энэ авсан цалингийн 17 төг 50 мөнгийг дараагийн цалин буутал хэрэглэх болж байгаа юм. Тэгэхээр түүнийг юунд зарцуулах вэ? гэдгийг бодох хэрэгтэй болж байгаа юм. Тэгээд авах юм аа бодлоо. Эхлээд одоо манайд байгаа юм, байхгүй юмаа нарийн тогтоолоо. Мах бол жаахан байсан. Сүүний хувьд бол мал маллаж байгаа юм чинь сүү олодох байх гэж бодлоо. Тэгээд гурил будаа, цайнд л мөнгө хэрэгтэй болж байгааг ойлголоо. Би хоёр хөгшинтэйгээ хамт ирсэн тул цай их хэрэглэнэ шүү дээ. Тэр хоёрыг цайгаар тасалдуулж болохгүй. Ингээд хүртээмжтэй, хүнсний хямд зүйл бол шар будаа юм гэж бодлоо. Шар будаа бол арвин байхад их хэрэгтэй юм гэж бодлоо. Хүн танихгүй газар ханиад хүрээд, өвчин тусвал их аюултай байдал үүсэж болох юм гэж бодлоо. Хоёр хөгшин ханиад хүрч болно шүү дээ. Ийм үед заавал мөнгөтэй байх хэрэгтэй гэж бодож байгаа юм. Ингээд цалингийнхаа 5 төгрөгийг эм авахад зориулж тас хадгалахаар шийдлээ. Түүнийг МАХН-ын ТХ-ны 6-р Бүгд хурал дээр хураалгасан, МАХН-ын гишүүний батлахны уутанд хийгээд кармандаа хийж, сүлбээр зүүгээр хатгаж хадгаллаа. Хаяхгүйн тулд шүү дээ. Манайхан МАХН-ын гишүүний батлахыг даавуугаар уут хийгээд, хаяхгүйн тулд маш нандигнан хадгалдаг байсан юм. МАХН-ын гишүүний батлахыг хаявал том асуудал босдог байлаа. “Намын гишүүний сахилга батыг зөрчсөн !” гээд том асуудал босч, “намаас арга хэмжээ авхуулахад” хүрдэг байлаа. “МАХН-ын гишүүний дүрэм”-д “Намын гишүүний сахилга бат”-ын талаар маш хатуу, олон заалт байсан юм. МАХН-ын гишүүн хүний амьдралын бүхий л асуудлыг энэ дүрмээр зохицуулах гэж оролдож байсан юм.

Энэ талаар манайхан дотор олон жил яригдсан нэг шог үг байсан

юм. “МАХН-ын хороо байхад чи, бид хоёр амархан салахгүй шүү!” гэсэн үг байдаг юм. Тэр үед Монгол улсын иргэний гэр бүлийн асуудал хуулиар зохицуулагдаж байснаас гадна, МАХН-ын гишүүн хүний гэр бүлийн асуудал бол МАХН-ын хороогоор хэлэлцэгдэж шийдэгддэг асуудал байсан юм. Эхнэр, нөхөр хоёрын гэр бүл салах асуудал бол ёс суртахууны асуудал гэж үздэг байсан юм. МАХН-ын дүрэмд “намын гишүүн хүн өндөр ёс суртахуунтай байх ёстой!” гэсэн утгатай заалт байдаг юм. Эхнэрээс юм уу нөхрөөс салж байгаа хүнийг “ёс суртахууны хувьд доголдолтой хүн!” гэж үздэг байсан юм. Эхнэр юм уу, нөхрөөсөө салж ёс суртахууны доголдол гаргасан МАХН-ын гишүүнийг “Намын сахилга бат алдсан!” гэж үздэг байсан юм.

Ийм хүнийг МАХН-ын гишүүнээс хөөх хүртэл арга хэмжээ авна шүү дээ. МАХН-ын гишүүнээс хөөгдсөн хүний хувь заяа бол тэгээд дуусаж байсан юм. Тэр хэзээ ч дахин нэр хүнд олж, нийгэмд байр сууриа эзлэж чадахгүй болж байсан юм. Тэр ямагт ад үзэгдэж, байнгын дарамтанд амьдарч байсан юм. Тийм хүнийг хаана ч ажилд авахгүй шүү дээ. Хүн хувиараа хөдөлмөр эрхлээд, амьдрал ахуйгаа өөд нь татаад, аваад явах ямар ч боломж байгаагүй юм. Бүх юм хориотой байлаа. Ийм байдалд орохгүйн тулд МАХН-ын гишүүн эхнэр, нөхөр хоёр гэр бүлээсээ салах явдлыг аль болохоор гаргахгүйг хичээдэг байсан юм. Нөгөө талаар “МАХН-ын гишүүд бүгд өндөр ёс суртахуунтай байдаг!” гэсэн сурталчилгаа хийдэг байсан юм. Тийм учраас МАХН-ын гишүүд гэр бүлээсээ салж, ёс суртахуунгүй үйлдэл хийж болохгүй. МАХН-ын гишүүдэд гэр бүлээсээ салах асуудал бол хориотой асуудал байсан юм. МАХН-ын гишүүн хүн гэр бүлээсээ салахаар шийдсэн бол энэ асуудлыг эхлээд МАХН-ын хороогоор авч хэлэлцээд, түүнд зөвшөөрөл өгдөггүй байсан юм. Тийм учраас “МАХН-ын хороо байхад чи, бид хоёр амархан салахгүй шүү!” гэсэн үг гарсан юм. Ингэж МАХН-ын гишүүн хүний хувийн амьдралыг хүртэл “МАХН-ын гишүүний дүрэм”-ээр зохицуулахыг оролдож байсан юм.

Зөвхөн гэр бүлийн асуудал биш МАХН-ын гишүүн хүний амьдрал нь бүхлээрээ МАХН-ын хорооны хяналтанд байсан юм. МАХН-ын гишүүд бие биенийхээ “Намын сахилга батын зөрчил”-ийг илрүүлэхийг хичээж байлаа шүү дээ. Хэн нэг хүний, ямар нэг зөрчлийг мэдвэл шууд МАХН-ын хорооныхоо нарийн бичгийн даргад хэлдэг байлаа. Олон хүний олон зөрчлийг илрүүлсэн хүн “МАХН-ын үлгэр жишээч, их сайн гишүүн” хэмээн магтагдаж, шагнуулдаг байлаа. МАХН-ын хорооны дарга “намын сахилга бат”-ын зөрчлөөр нь гишүүдээ барьцаалж, дарамталдаг байсан юм. “Чи төдийд, тийм юм хийж намын сахилга батын зөрчил гаргасан шүү!” гэж хэлээд л МАХН-ын гишүүн хүнийг дарамталдаг байлаа шүү дээ.

Ингэж бүх нийгмийг бүхэлд нь байнгын дарамт, хяналтанд барьж байсан юм. Бид ийм нийгэмд амьдарч байсан юм шүү дээ.

Тэр үед МАХН-ын гишүүн биш хүнд бүх нийгэм бүхлээрээ хаалттай байсан гэж хэлж болно. Хүн өөрийн олж авсан боловсрол, эзэмшсэн мэргэжилд тохирсон ажил хийж, нийгэмд өөрийн байр суурийг эзлэж хэвийн амьдралаар амьдрахыг хүсэж байгаа л бол энэ намын гишүүн болохоос өөр зам байгаагүй юм. МАХН-ын гишүүн биш л бол шууд нийгэмд гадуурхагдаж эхэлдэг байсан юм. Түүнийг хэзээ ч удирдах албан тушаалд дэвшүүлэхгүй шүү дээ. Улсын үйлдвэр, албан газрууд ажилд шинэ хүнийг авахдаа хүртэл МАХН-ын гишүүн бол нэгдүгээр ээлжинд авдаг байсан юм. Ийм хэцүү байдалын дунд бид ажиллаж амьдарч байсан юм шүү.

Ингээд нэг сар хонь хариулаад авсан цалингаа би хэрхэн хуваасан тухай яриандаа эргэж орцгооё. Би эм авахад зориулсан 5 төгрөгнөөс бусад төгрөгийг дараах байдлаар хуваалаа: 10 кг шар будаа, 2 кг 2-р гурил, дугуй булантай цай талыг, 1 хайрцаг ёотон авахаар төлөвлөлөө. Үлдсэн мөнгө маань ийм зүйлүүдийг авахад дөнгөж л хүрч байна. Ингээд сумын төвийн дэлгүүрт очлоо. Хуваарийн дагуу нөгөө зүйлүүдийг авлаа. Тэр өдөр бас хүүхдээ орхисон айлд очоод, жаахан цагаан идээ, ааруул, эзгий өглөө. Манайх сумын төвөөс 25 км-ын зайтай байсан юм. Цаг өглөөний 11 орчим болж байсан байх. Бүх хүн ажилдаа явсан, сумын төв эл, хуль оргисон, нэг тиймэрхүү л байлаа. Би тэмээ унаж ирсэн юм. Тэгээд гэртээ харихаар явж байтал нэг залуухан хүүхэн замд тааралдлаа. Тэр:

-Та харих гэж явна уу? Таних хүнгүй хэцүү байгаа биз дээ? Та манайд ороод цай уугаад явах уу? гэж хэллээ. Тэгээд би дуртай зөвшөөрөөд, түүнтэй хамт тэдний гэрт очлоо. Тэр айл нилээд тохитой, чинээлэг айл юм. Тэр хүүхэн надад цай, хоол хийж өглөө. Тэр өөрөө цагаан хурганы арьсаар дээл хийж байна. Би:

-Цагаан сарынхаа гоёлыг хийж байгаа юм уу? гэж асуусан юм.

-Нөхөртөө дээл хийж өгч байгаа юм. Хурганы арьс элдүүр муутай, таарч өгөхгүй хэцүү байна! гэж тэр хүүхэн ярьж байна.

Тэгээд би:

-Танай энд элдээгүй хурганы арьс ямар үнэтэй байдаг юм бэ? гэж асуулаа.

-Элдээгүй хурганы арьс нэг төгрөг байдаг. Зарим үед 2-3 төгрөг хүрдэг юм. Манай энд арьс элддэг хүнгүй болчихсон юм. Элдсэн арьсыг бол 15 төгрөгөөр авдаг юм! гэж тэр хүүхэн ярьж байна.

-Тэгвэл өөрт чинь сайхан элдсэн хурганы арьс авч ирээд өгвөл 15 төгрөгөөр авах уу? гэж асуулаа.

-Авалгүй яахав! Би хийж байгаа энэ дээлэндээ тааруулж авна шүү! гэж байна.

-Танай нөхөр ямар ажил хийдэг юм бэ? гэвэл

-Сумын ерөнхий нягтлан бодогч хийдэг! гэж байна. Нягтлан бодогч бол хаана ч очсон тогтмол цалинтай ажил шүү дээ. Манай аав маш сайн элдүүрчин байсан юм. Манай хойд ээж, эгч хоёр аавын дэргэд байсан болохоор арьс элдэхийг түүнээс маш сайн сурсан юм. Би өөрөө элдэж байгаагүй ч түүний ерөнхий технологийг нь сайн мэддэг байсан юм. Энэ бүхэндээ найдаад, нөгөө хүүхэнд:

-Чамд элдсэн хурганы арьс авч ирж өгье! Чи бусад юмаа хийж бай! гэж хэлээд, түүний дээл хийж байгаа хурганы арьснаас жаахан өөдөс авлаа. Ямар янзын үстэй, ямар янзын элдүүртэй арьс хэрэгтэй байгааг нь жишээ болгож авсан юм.

Ингээд энэ өөдсөө бариад нэгдлийн нярав дээр очлоо.

-Ийм үстэй хурганы арьс хэрэгтэй байна. Нэг арьс өгөөч! гэж гуйлаа л даа. Тэгсэн тэр:

-Тэр хаалгыг тат даа! гээд нэг хаалга зааж байна. Тэр хаалгыг татаж, онгойлгоод харвал арьсыг таазанд нь тултал хураасан өрөө байна. Захаас нэг хурганы арьс авлаа.

Нярав:

-За наадах чинь болж байгаа бол та ав л даа! гэж байна.

Тэгээд би:

-Зүгээр авч болохгүй! гэж хэлээд, эм авахаар хадгалсан 5 төгрөгөө өглөө. Гэтэл тэр их гайхаад:

-Би наадхаар чинь яах юм бэ? Авахгүй! гэж байна.

Би түүнд “Ав! Ав!” гээд мөнгөө хүчээр өглөө. Тэгээд тэмээгээ унаад гүйлгэсээр байгаад харилаа. Тун богино хугацаанд тэр арьсыг элдэж бэлэн болгох ёстой шүү дээ. Нэг арьс элдээд өгвөл нэг сар, нэг зуун хонь хариулахтай ижил хэмжээний мөнгө авч байна шүү дээ. Манай эхнэр нөгөө арьсыг дор нь дэвтээгээд, угаагаад өглөө. Арьсыг 3 дамжлагатай элддэг юм. “Далхах”, “Цулгуйлах”, “Өнгөлөх” гэсэн 3 дамжлага байдаг юм. Энэ гурвыг хийж байж арьсны элдүүр нь гүйцдэг юм. Сүүлчийн дамжлага дээр арьс торго шиг л сайхан зөөлөн болдог юм. Нэг өдрийн дараа миний арьсны элдүүр гүйцээд ирлээ. Тэр үед манай гэрийн залуучууд, бид нар дандаа хярам уудаг байлаа. Цайгаа хэмнээд шүү дээ. Өглөөний 10 цагийн орчим хярмаа уучихаад, элдсэн арьсаа аваад, нөгөө айлдаа очлоо. Замдаа хүнээс нуугдасхийж явлаа. Тэгээд арьсаа нөгөө хүүхэнд өгвөл: “Ёстой сайхан элдсэн байна. Бүгдээрээ ийм байсан бол сайхан дээл болох байж!” гээд 15 төгрөг өгч байна. Ингээд 15 төгрөгөө аваад, нэгдлийн нярав дээр дахин очлоо. Түүнд 15 төгрөгөө бас хүчээр өгөөд 3 хурганы арьс өөрөө сонгож авлаа. Түүнд мөнгө өгөхөөр тэр их гайхаад, учрыг нь ерөөсөө олохгүй байх шиг л байлаа. Ингээд нөгөө 3

арьсаа бас хурдан элдээд, нөгөө хүүхэндээ 45 төгрөгнөөс өгч байгаа юм. Дахиад нэгдлийн няраваас 45 төгрөгөөрөө 9 арьс авлаа. Энэ мэтээр 20 хоногийн дотор арьс элдэж зараад, 800 төгрөгтэй боллоо.

18 Монголын уламжлал.

Ц Л: Манайх Улаанбаатар хотод амьдарч байхдаа мөнгийг шууд зарлагаддаг байж. Хэмнэх, хадгалах гэсэн ойлголт ердөө байсангүй. Одоо мөнгөө маш хямгатай зарцуулдаг болж эхэллээ. Ийм маягаар олсон мөнгөө юунд зарцуулахаа урдаас сайн боддог болж байгаа юм. Үүнээс хойш бидний ойр орчимд амьдарч байгаа хүмүүсийн амьдралыг судлаж үзлээ. Тэдний амьдралд юу их хэрэгтэй байна вэ? гэдгийг судаллаа. Тэгтэл тэд нар бүгд морь унаж байна. Морийг зүгээр унахгүй, заавал эмээл тохож байна. Эмээлэнд заавал гөлөм хэрэглэж байна. Эмээлэнд хамгийн их хэрэгтэй зүйл бол гөлөм юм. Гэтэл гөлөмийг угаасаа дэлгүүрт зардаггүй юм байна л даа. Түүнийг хийгээд зардаг хүн байсангүй. Энэ нь юуны өмнө түүнийг хийж чаддаг хүн бараг байсангүйтэй холбоотой юм. Гөлөм маш амархан урагддаг, дахиад авах гэхээр олддоггүй юм байна. Нутгийн хүмүүс бас гоё гөлөм авах сонирхолтой байдаг юм байна. Монголчууд унаж яваа мориороо гоёх дуртай, морио гоё эмээл, хазаараар гоёх дуртай, гоё эмээлээ гоё гөлмөөр гоёх дуртай шүү дээ. Гэтэл гоё, бас бөх гөлөм хаана ч байсангүй. Ингээд гөлөмний эрэлт хэрэгцээ маш их байгааг мэдлээ. Тэр нутгийнхан дээр үед булигаараар гөлөм хийдэг байж. Ингээд булигаар нь ховордсон байна л даа. Сумын дэлгүүрт хааяа л ирнэ. Маш ховор зүйлийн нэг болсон байна. Нэг булигаар 100 орчим төгрөгийн үнэтэй юм байна. Нэг булигаараар хоёр гөлөм хийх боломжтой юм. Энэ чинь бүтэн үхрийн шир шүү дээ. Булигаарыг дээр үед манай Аж үйлдвэрийн комбинатад хийдэг байж. Сүүлийн үед Хятадаас жаахан авдаг болсон юм байна. Жирийн нэг гөлөм бол 600 төгрөгийн үнэтэй, бүтэн угалзтай гоёлын гөлөм 1000 төгрөгний үнэтэй юм. Энэ бол орон нутагт тогтсон үнэ ханш шүү дээ.

Тэр нутагт гөлөм хийж чаддаг ганцхан хүн байгааг олж мэдлээ. Түүнийг Ренчин гэдэг байлаа. Манай гэрээс холгүй нутаглаж байгааг нь оллоо. Тэгээд сумын дэлгүүрт үлдсэн нэг бүтэн булигаар худалдаж аваад, Ренчин гуайнд очлоо. Тэгээд түүнээс “Гөлөм хийдэг аргаа зааж өгөөч !” гэж гуйлаа. Үүний хөлсөнд нь “Өвлийн идэш хийх мал өгнө!” гэж амаллаа. Тэгээд тэр хүнд шавь орж байгаа юм. Тэр хүн надад дуртай тусалж өгсөн юм. Нөгөө булигаараар Ренчин гуай хоёр гөлөм эсгэлээ. Гөлөмний эмжээр, угалз гэж байдаг юм. Түүнийг нь хийдэг аргыг заалгалаа. Ингээд гөлөм оёдог бүх аргыг нь заалгаж мэдлээ. Тэгээд түүний гөлөм хийхэд

хэрэглэдэг бүх багажийг нь түр зээлж авлаа. Ингээд өөрөө бие дааж гөлөм хийх ажилд орлоо.

Би олон жил өндөр цалинтай ажил хийж байсан болохоор өөрөө өөрийнхөө гараар ерөөсөө юм хийж байсангүй. Юм хийдэг хөдөлмөрийн багаж, зэвсэг надад нэг ч байсангүй. Ренчин гуай ч манайхаар байнга ирдэг боллоо. Тэгээд би түүгээр заалгаад хоёр гөлөм өөрөө хийлээ. Миний өөрөө хийсэн анхны бүтээл тэр боллоо. Тэгтэл хүмүүс манайхаар ирээд гөлөмөө зарах уу? Ямах үнэтэй юм бэ? гэж асуугаад эхэллээ. Тэгээд “Нэгийг нь 600 төгрөгөөр ав л даа!” гэж хэлдэг боллоо. Ингээд хоёр хүн миний хийсэн гөлөмнүүдийг дор нь худалдаж аваад явлаа. Нэг зуун төгрөгөөр авсан булигаар 1.200 төгрөг боллоо шүү дээ. Арав дахин өссөн байгаа биз дээ. Ингээд их ч баярлалаа. Их урам орлоо. Ингээд булигаар 4-5 боодлыг олж аваад, гэр бүлээрээ бүгдээрээ гөлөм оёдог боллоо. Ингээд дадлага, туршлагатай болоод амархан хийдэг боллоо. Хонь хариулж явахдаа эсгэдэг, наадаг, оёхоос бусдыг нь хийчихдэг боллоо. Ингээд олныг хийдэг боллоо. Нэг сард 10-20 гөлөм хийдэг боллоо. Ингээд түүнийг авахаар маш олон хүн манайхаар ирдэг боллоо. Олон танилтай боллоо. Манай орлого хонь хариулаад авдаг цингааг хэдэн арав дахин өслөө.

Ингээд мөнгөөр дутахаа байлаа. Амьдрал ахуй маань сайжирч ирлээ. Гэрээ дулаан эсгий бүрээс, цагаан даавуун бүрээстэй болголоо. Тэгээд тэр үед ЗХУ-аас импортоор орж ирдэг байсан 3 дугутай “Урал” гэдэг мотоцикль авлаа. Монголчууд түүнийг “Шаахайт” гэж нэрлэдэг юм. Дайны үед Германд энэ мотоциклийг цэргийн зориулалтаар үйлдвэрлэж байсан юм билээ. Ийм мотоцикль унасан Герман цэргүүд бүх л Европыг байлдан дагуулсан юм шүү дээ. Маш сайн мотоцикль байв. Ёстой техникийн нэгэн төрлийн гайхамшиг юм даа. Дайн дууссаны дараа оросууд тэр үйлдвэрийг нь аваад өөртөө байгуулсан байх.

Нэг жилийн дараа Польш улсад үйлдвэрлэсэн “Варшав” гэдэг суудлын машин Оросын элчин сайдын яамнаас 18.000 төгрөгөөр авлаа. Ингээд өөрийн олон малтай боллоо. Манайх Улаанбаатараас хов хоосон ирсэн шүү дээ. Жил болгон 15 гүү саадаг боллоо. 20 орчим үхэртэй боллоо. 100 гаруй хоньтой боллоо. Малыг бүгдийг нь худалдаж авлаа. Өсгөж олон болгохын тулд эхлээд дандаа охин хурга авч байлаа. Бэлчээрийн аргаар малыг маллаж байгаа нөхцөлд хонь бол 300 орчим байж сая ашиг, орлого өгдөг юм. Өөрийн хэрэгцээг хангаад, товарлаг болдог юм. Эзэн өөрөө хэрэглээд, цааш нь зах зээлийн ханшаар зарах боломжтой болдог юм. Ийм хэмжээ байдаг юм.

Миний очсон Сант сумын гөлөмний хэрэгцээг 100 хувь хангадаг болоо. Тэгээд Сант сумтай ойрхон Баян-өндөр, Баян гол, Өлзийт, Бүрд сумын хүмүүс бие биенээсээ мэдээд, манайхаас гөлөм ирж авдаг боллоо.

Тэгээд гоёлын гөлөм хийж туршиж үзлээ. Гоёлын гөлөм бол 1.200 төгрөгт хүрсэн үнэтэй байлаа. Тийм гоёлын гөлөмтэй, мөнгөн хэрэглэлтэй эмээл 6.000 төгрөгний үнэтэй байсан юм. 6.000 төгрөгөөр Чехословак улсад үйлдвэрлэсэн “Ява” гэдэг мотоциклийг авах боломжтой юм. Манай хөдөөнийхөн, хот суурингийнхан “Ява”-г их унадаг байлаа. Аав ээж нь хүүдээ өв, хөрөнгөө өгөх гэж байгаа айл байх юм л даа. Хүүхэддээ мөнгө хайрлахгүй, чанартай сайн юм авч өгөх гэж бодоод хайгаад байдаг юм байна. Тэгээд мөнгөн хэрэглэлтэй гоёлын эмээлийн захиалга ирдэг боллоо. Ингээд жилд нэг гоёлын эмээл хийдэг боллоо. Сүүлдээ жилд 2-ыг хийдэг болоод, дараа нь 4-ийг хийдэг боллоо. Зун хоёр эмээл, өвөл хоёр эмээл хийдэг боллоо. Улам дадлага сууж байна шүү дээ. Дандаа захиалгаар хийнэ шүү дээ. Дөрвөн эмээл 24.000 төгрөг болж байгаа юм. Эмээлээс олох жилийн орлого маань 24.000 төгрөг болж байгаа юм. Гоёлын эмээл хийхэд эмээлийн мод, мөнгөн хэрэглэл буюу “арван цагаан”, гөлөм гэсэн эд ангиуд хэрэгтэй байдаг юм. Эмээлийн модыг нь худалдаад авчихна. “Арван цагаан”-ыг нь дархан хүнд захиалга өгч хийлгэдэг юм. Бусдыг нь өөрөө хийдэг байлаа. Хүнээс авч байгаа зүйл болон захиалгаар хийлгэж байгаа зүйлийнхээ мөнгийг нь төлнө. Энэ бол нилээд мөнгө шаардана л даа. Тэр дархан хүнээр хийлгэж байгаа зүйлүүдээ өөрөө хийдэг болчихвол их ашиг гаргахаар харагдаад байгаа юм.

Ингээд өөрөө дархны ажил сурахаар шийдлээ. Дархан хийж чаддаг хүн маш ховор, бараг байгаагүй юм. Дархан хийж чаддаг нэг настай өвгөн сумын төвд амьдарч байсныг оллоо. Тэднийд очиход нөгөө өвгөн маань дандаа ганцаараа л юмаа хийж байдаг байлаа. Түүнд туслах хүн байсангүй. Тэгээд би түүнд тусладаг боллоо. Түүнтэй сайхан танил боллоо. Ингээд дарханы хийдэг аргуудыг бага ч гэсэн мэдэж авлаа. Тэгээд дархны ажил хийхэд хэрэглэдэг багажууд, бусад зүйлүүдийг нь мэдэж авлаа. Ингээд өөрөө бас хийж үзэхээр шийдлээ. Тэгээд өвгөний багажуудыг гуйж авлаа. Ингээд хийгээд үзсэн чинь болох янз байна шүү. Тэгээд бага багаар хийсээр байтал хийж чаддаг боллоо. Тэр өвгөний хийдэг арга бол “цохиж хийх арга” юм. Харин аймгийн төв дээр “цутгаж хийх арга”-ыг мэддэг нэг хүн байгааг мэдлээ. Энэ арга нь бага хугацаанд, их олныг хийж болдог арга юм л даа. Тэр хүнийг “Ногоон Дамба” гэдэг юм байж. Ингээд түүнтэй уулзаад, танилцлаа. Ингээд бас л түүний хийх аргаас нь суралцлаа. Шавь орлоо. Тэр бол хийх юмныхаа хэвийг нь аваад л цутгачихдаг арга юм. Ингээд л засаад өнгөлөөд л болчихно доо. Их хялбар арга юм. Ийм маягаар өөрөө бараг бүгдийг нь хийдэг боллоо. Эмээлээс олох жилийн орлого маань 40.000 төгрөг боллоо.

Тэр үе ЗХУ-д үйлдвэрлэсэн суудлын “Волга” машин 30.000 төрөг орчим үнэтэй байсан байх. Тэр үед монгол төгрөгийн рубльтэй харьцах

харьцааг Монгол банкнаас 1 рубль нь 5 төгрөг, Америк доллартай харьцах харьцааг 1 доллар нь 4 төгрөг гэж тогтоодог байсан юм. Жинхэнэ зах зээлийн харьцаа биш л дээ. Тэр үед манайд хувьдаа “Волга” машинтай хүн бараг байгаагүй юм. Ер нь хувийн машинтай хүн ховорхон байлаа шүү дээ. Харин төр засгийн тэргүүнүүд, яамдын сайд нар бүгд хар өнгийн “Волга” машин хэрэглэдэг байсан юм. Тэр үед Засгийн газрын авто баазад “Волга”-гаас өөр машин байгаагүй байх. Би САА-нууды удирдах газрын дарга байхдаа “Волга” машиныг тэндээс хэрэглэдэг байсан юм. “Их сайн машин!” гээд л магтаад л унадаг байлаа шүү дээ. Одоо хүнсний “Хүчит Шонхор” захын “махны чэнж”-үүд л “Волга” машиныг мах ачихын тулд хааяа хэрэглэдэг болоо шив дээ. Манайхан түүнийг тоохоо байжээ.

Тэр үед манай гэрт холын тээврийн жолооч нар их ирдэг байлаа. Би тэд нартай бол их найзлана шүү дээ. Тэдэнд айраг, цагаа идээ байнга өгнө. Өвлийн идэш өгнө. Би мал маллаж байхдаа нэг л удаа тэмээгээр нүүсэн юм. Тэгээд дандаа Улаанбаатар хотын холын тээврийн жолооч нарын машинаар нүүдэг байлаа. Тэр үед аймаг болгон өөрийн авто тээврийн баазтай байсан юм. Улаанбаатар хотод холын тээврийн авто бааз олон байсан юм. Манайх жилд хавраас намар болтол 10-15 удаа нүүдэг байлаа. Хэдий олон нүүж бэлчээрээ солино, төдий чинээ мал тарга хүчээ сайн авдаг юм. Нэг газар удаан суувал малын тарга хүчинд муугаар нөлөөлнө. Зуны нөхцөлд малаа дээд зэргээр таргалуулж чадвал өвөл ажил багатай болдог юм. Ингэж чадвал мал сайн төллөнө, мал өвчин эмгэг бага тусна, малын үхэл багасдаг юм. Ингэж чадаагүй мал туранхай болж олон бэршээл гарч ирнэ. Малын өвчин элбэгшинэ, төл хорогдоно, том малын хорогдол ч их гардаг юм. Эх мал төлөө тэжээж чадахгүй болно, малаас авдаг ашиг шим бүгд буурна. Энэ бол бэлчээрийн мал аж ахуйн “алтан дүрэм” юм шүү дээ. Ийм учраас хавраас намар болтол малыг дээд зэргээр таргалуулах хэрэгтэй байдаг юм. Үүний тулд өвс ногоо сайтай газар руу ойрхон, ойрхон нүүж, бэлчээрээ байнга сольж байх хэрэгтэй. Үүний тулд өөрөө байнга явж бэлчээрээ сонгох хэрэгтэй. Бэлчээр муудахаар мал гэрээсээ хол явж бэлчдэг болно. Мал бол дандаа өвсний шинэ соргогийг нь иддэг юм. Малын хөлөөр талхилагдсан өвс идэх дургүй. Мал гэрээсээ хол явж бэлчвэл малын явдал ихдээд, тарга хүч авахад нь муугаар нөлөөлнө. Мал гэрээсээ 5-10 км-ын л зайд байвал тохирч байгаа юм. Үүнээс хол явбал малын явдал их болохоос гадна эзэн өөрөө хол явж малаа эргэж тойроход цаг их орно. Бусад ажил хэцүү болно. Гэрийн ойр байвал хугацаа бага орно шүү дээ. Шинэ бэлчээр дээр ирэхэд мал гэрээсээ хол явдаггүй юм. Гэрийнхээ ойр л байна. Тарга хүч сайн авбал тэр хэмжээгээр ашиг шим нь нэмэгдэнэ. Энэ хамгийн чухал. Би жолооч нарт “Манайхыг нүүлгэж өгөөрэй!” гээд захиана даа. Тэд нарт төвөг байхгүй.

Ирээд л нүүлгээд өгнө.

Миний гөлөм хийдэг булигаар ховор байлаа шүү дээ. “Сарьс” гэдэг юм байдаг юм. Түүнийг гөлөм хийхэд хэрэглэдэг юм. Өвөрхангай, Архангай хавийн дэлгүүрт энэ хоёр их ховор ирдэг юм. Түүнийг жолооч нарт захичихна шүү дээ. Холын аймаг явж байгаа жолооч нар ирэхдээ аваад ирдэг юм. Жолооч нар их хол явна шүү дээ. Дорнод, Хэнтий аймагт байгаа Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарын тухай мэдээ сонсоод ирнэ. Тэр үед харилцаа холбоо, утас муу ажиллаж байлаа. Жолооч нар л тийм мэдээг сонсоод ирнэ шүү дээ.

Тэр үед Монгол улсад авто тээврээс өөр тээврийн хэлбэр байсангүй. Хол, ойрын бүх тээврийг зөвхөн авто машинаар гүйцэтгэж байлаа шүү дээ. Бүр дээр үед бол тэмээн жингээр бүх холын тээврийн ажлыг гүйцэтгэж байсан юм. Ойрын тээврийг бол үхэр тэргээр гол нь гүйцэтгэж байсан юм. Зарим газар морин тэрэг жаахан хэрэглэж байсан байх. Дээр үед айл нүүхдээ голдуу үхэр тэрэг хэрэглэж байсан юм. Говийн аймгуудад бол тэмээгээр нүүдэг байлаа. Сүүлд ХАА-н нэгдэл, САА-нууд нилээд бэхжээд ирсэн үед машинаар нүүж, суудаг болсон юм. Монгол орон бол өргөн уудам нутагтай учир одоо цагийн шаардлагыг тэмээ, үхэр хангахаа байсан юм.

Тэр үед Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав бид нар өөрсдөө хот орохоор бол өөрсдийн амьдарч байгаа аймгийн Дотоодыг хамгаалах газарт энэ тухайгаа мэдэгдэж “зөвшөөрөл” авдаг журамтай байсан юм. Энэ “зөвшөөрөл” Улаанбаатарт байдаг Дотоод ямаар дамжаад, МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хорооноос ирдэг байсан юм. Хянан Шалгах Хороо МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргад бидний хүсэлтийг танилцуулах ёстой байсан юм. Би тэр журамд ерөөсөө захирагдаагүй юм шүү. Сардаа хэд, хэдэн удаа хот орно шүү дээ. Жолооч нар байнга явж байлаа шүү дээ. Хагас сайн өдөр нэг жолоочийн машинд суугаад, нууцаар Улаанбаатар хот орчихно. Бүтэн сайн өдөр “Барааны зах”-аар явж, ажлаа амжуулаад, нэг дэх өдөр нэг жолоочийн машинд суугаад буцаад ирнэ. Манайхаас намайг хаашаа явсныг асуусан хүн ирвэл “Малд явсан! Мал алдагдсан!” гээд хэлчихнэ дээ. Намайг хот ороод ирснийг хэн ч мэдэхгүй өнгөрнө. Жолооч нар миний нууцыг сайн хадгалаж чаддаг байсан юм. Ийм маягаар уулзах хүнтэйгээ уулзана.

Гэхдээ байнга мэдээлдэг хүмүүс бас байсан юм. Тэр үед миний тухай мэдээ өгөх Дотоод яамны даалгавартай хүн олон байсан юм. Тэдэнд аль болохоор харагдахгүй газраар явна. Хотод амьдардаг, яам тамгын газар ажилладаг, хамт ажиллаж байсан хүмүүс дотор Дотоод яамны “нууц мэдээлэгч” нар олон байсан юм. Тэд нар миний тухай байнгын мэдээг дээш нь өгч байдаг юм. Ер нь тэр үед зөвхөн намайг биш, бүх хүнийг

Дотоод яамны “нууц мэдээлэгч” нар байнга хянадаг байсан юм. Улсын албан газар бүрт Дотоод яамны “нууц мэдээлэгч” нар ажилладаг байлаа шүү дээ. Хэн, хэзээ, хэнд юу гэж хэлэв? Хэн, ямар хувцас өмсөж, юу хэрэглэж байна? гээд бүгдийг нь Дотоод яаманд мэдээлдэг байсан юм. Хэрвээ үнэтэй, гоё сайхан юм хэрэглэвэл том асуудал босно шүү дээ. Энэ хүн ийм үнэтэй зүйлийг хаанаас, хэнээс авсан бэ? Түүнийг авах мөнгийг түүнд хэн өгсөн бэ? гээд шалгаж эхлэнэ шүү дээ. Гэхдээ намайг бол маш олон “нууц мэдээлэгч” нар хянаж байсан юм.

Мал маллахад хамгийн их ажил нь хавраас намарт байдаг юм. Малаа сааж, цагаан идээгээ хийнэ шүү дээ. Ийм үед нь би Улаанбаатар хотод амьдардаг, хамаатан садангийнхаа хүүхдүүдийг дуудаж ирүүлээд туслуулна шүү дээ. Эмэгтэй нь мал саана, эрэгтэй нь хонь, мал хариулна. 7-8, заримдаа 10 хүүхэд ирнэ. Нэг, нэг жолоочийн кабинд суугаад ирнэ. Намар цагаан идээ өгөөд бас нэг, нэг машины кабинд суулгаж өгөөд явуулчихна. Тэд нар чинь манайд байх хугацаандаа мал сааж, хонь хариулж сурна. Ер нь ажил хийж сурна. Ингэж хүүхдүүдийг багаас нь ажил хийлгэж сургах хэрэгтэй юм. Аливаа ажлыг хийхэд эвийг нь олох хэрэгтэй байдаг юм. Тэгж ажлын эвийг олж, хийж сурах хэрэгтэй юм. Хүүхдүүд манайд ирээд огт хийж үзээгүй ажлын эвийг нь олж хийдэг болж байгаа юм. Одоо тэр хүүхдүүд “Танайд очоод ажил хийж сурсан нь зах зээлийн өнөө үед амьдралд хэрэг болж байна!” гэж ярьж байна.

И Л: “Эсэргүү Лоохууз”-ыг анх очиход нутгийн хүмүүс яаж хүлээж авсан бэ?

Ц Л: Нутгийн хүмүүс надад сайн хандаж байсан. “Энэ хүн төр, засгийн аль л болохгүй, бүтэхгүй байгаа зүйлүүдийг нь шударгаар шүүмжилсэн юм. Өөр буруу юм хийгээгүй юм!” гэж хүмүүс мэдэж, хүлээж авсан юм. Гэвч түүнийгээ тэд нар шууд ил гаргаж болохгүй шүү дээ. Олон түмэн цаагуураа намайг их дэмжиж байсан юм. Намайг ингэж цөлсөн явдлыг цаагуураа их эсэргүүцэж байсан юм. Хүмүүс ийм хандлагатай байсан болохоор би өөрийгөө “Буруу юм хийжээ!” гэж ердөө ч зэмлэдэггүй байлаа.

Ер нь хүн өөрийнхээ үзэл бодлыг хамгаалж явах хэрэгтэй юм. “Миний хэлсэн үг бол цаашдаа манай МАХН-д хэрэгтэй юм! Би буруу юм хийгээгүй учир хэзээ нэгэн цагт цагаадна!” гэж боддог байлаа. Ерөөсөө сэтгэл санаагаар унаагүй. Ажил төрлөө хийх, хариуцаж авсан нэгдлийнхээ малыг сайн маллахыг л бодож байлаа. Тэгээд нэгдлийн 250 орчим хоньтой боллоо. Тэр үед нэгдлийн гишүүдийн амины малын тоог хангайн бүсэд 50 толгой, говийн бүсэд 75 толгой гэж тогтоосон байсан

юм. Гэхдээ түүнээс олон малтай хүмүүс байсан юм. Би нэгдлийн гишүүн биш учир надад энэ журам хамаагүй шүү дээ. Гэтэл бас л “Энэ журмыг дагах хэрэгтэй!” гэж шаарддаг байлаа. Тэр үед энэ тогтоосон тооноос илүү малтай нэгдлийн гишүүд өөрийн илүү малыг өөр хүний нэр дээр тоолуулдаг байсан юм. Манайх 400-500 малтай байсан. Тэгээд энэ малаа өөр хүний нэр дээр тоолуулаад, тэр хүнээрээ маллуулчихдаг байлаа.

Сант суманд ирээд манайх 6 жил боллоо. Манай хүүхэд дунд сургуулийн 8-р анги төгсөв. Тэгээд 9-р ангид сурах боллоо. Гэтэл Сант суманд 10 жилийн дунд сургууль байсангүй. Ингээд өөр суманд шилжин суух хэрэгтэй боллоо. Хоёр настай очсон охин маань бас сургуульд сурах болчихсон юм. Хамт очсон нөгөө хоёр хөгшин маань 80 наслаад, насыг барлаа. Манай эхнэр жирэмсэн байсан. Би нэгдлийн хонь, өөрийнхөө малыг маллаж дийлэхээ байлаа. Ингээд өөр суманд шилжин суух тухай хүсэлтээ МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороонд олон удаа явууллаа. Хариу ирдэггүй. Тэгээд зарим дарга нартай өөрийн биеэр уулзаад, муудалцаж ч үзлээ. Удаан хүлээлгэсний эцэст Хар Хорины САА-д шилжиж болно!” гэсэн зөвшөөрөл ирлээ.

Ингээд би хангайн бүсэд зөвшөөрөгдсөн 50 толгой малаа үлдээгээд, бусад малаа зарчихлаа. Тэр нилээд их мөнгө боллоо. Ингээд Хар Хорины САА-д шилжиж ирлээ. Эхнэр маань эмийн санд эм найруулагчийнхаа ажлыг хийдэг боллоо. Том хүү маань 9-р ангид орлоо. Нэг хүүхэд маань 1-р ангид орлоо. Тэнд би гахай, тахианы бригадын тоо бүртгэгч гэдэг ажилд орлоо. Сард 320 төгрөгийн цалин авахаар боллоо. Ингээд ажиллаж байлаа. Тэгээд гахайн тоорой хоёрыг хүнээс худалдан авч, өөр хүнээр маллуулдаг боллоо. Сүүлдээ өөрийн гахайны байртай, олон гахайтай боллоо. Гахай бол маш өндөр ашиг өгдөг аж ахуй юм шүү дээ. Гахайны арчилгаа маллагаа, эдийн засгийн ашиг, орлогын талаар би олон ном олж уншлаа. Хар Хорины САА бол гурилын үйлдвэр, махны үйлдвэртэй газар юм шүү дээ. Би гурилын үйлдвэрийн хаягдал авч гахайгаа тэжээдэг боллоо. Энэ хаягдал гахайны маш сайн тэжээл болдог юм. Гурилын үйлдвэр хаягдлаа надад үнэгүй өгдөг байсан юм. Гурилын үйлдвэр хаягдлаа өөрөө огт ашигладаггүй байлаа. Түүнийг авч ашигладаг газар ч байсангүй. Гурилын үйлдвэрээс хаягдал маш их гарна шүү дээ. Надад машин машинаар л өгдөг байлаа. Нэг гахай нэг удаа 10-14 тоорой гаргана. Жилд 2-3 төллөнө. Тооройнуудаа бүгдийг нь энэ хаягдлаар бордож, тэжээгээд намар хоёр гахайгаа үлдээгээд, бусдыг нь нядлаад, махыг нь зардаг боллоо. Тэр үед Зөвлөлтийн цэргийн анги Өвөрхангайд, Хар Хорины САА-гаас ойрхон байрлаж байсан юм. Би нэг кг гахайны махыг 8 төгрөгөөр бөөнд нь энэ цэргийн ангид зардаг боллоо. Зөвлөлтийн цэргийн анги мах байхгүй учир маш дуртай авдаг боллоо. Оросууд

гахайн маханд дуртай шүү дээ. Монголд 1969 оноос эхлээд ЗХУ-ын цэргийн ангиуд байрлаж эхэлсэн юм. Ийм ангиуд олон газар байсан юм. Зөвлөлтийн цэргийн ангиуд манай Засгийн газрын хүсэлтээр орж ирсэн гэдэг юм. Тэдгээр ангиуд М.Горбачёвын “өөрчлөн байгуулалт”-ын давалгаан дор, 1989 онд Монголоос бүрмөсөн гарч дууссан юм.

Би Хар Хорины САА-д ирээд, бас нэг шинэ юм хийж сурлаа. Энэ бол монгол гутал юм. Энд дээр үед Эрдэнэ зуу гэдэг том хийд байсан юм. Монголын Бурхны шашны анхны том хийд юм шүү дээ. Бурхны шашин Монголын албан ёсны шашин болсон нь 16-р зууны төгсгөлийн үе гэж эрдэмтэд тэмдэглэдэг шүү дээ. Халхын Абтай сайн хаан Эрдэнэ зуу хийдийг анх байгуулах шийдвэрийг гаргасан юм гэнэ билээ. 20-р зууны эхэн үед Бурхны шашин Монголын нийгэмд аср их нөлөөлтэй болсон байлаа шүү дээ. Энэ үед Монголд 700 гаруй сүм, хийд үйл ажиллагаагаа явуулж байсан гэдэг юм. Тэдгээрт олон мянган лам нар шавьлан суудаг байж. Монгол айлын нэг хүүхэд нь заавал лам болж байсан гэдэг юм. 20-р зууны эхэн үед Эрдэнэ зуу хийдэд 1000 гаруй лам байсан юм билээ. 1937-38 оны “Их хэлмэгдүүлэлт”-ийн үед Дотоод яам эндхийн лам нарыг бүгдийг нь баривчлаад, буудаж алсан юм. Энэ үед зөвхөн Эрдэнэ зуу хийд ч биш Монголын бараг бүх сүм, хийдийг эвдэж нураагаад, шатаахыг нь шатаагаад, лам нарыг нь буудаж хороосон юм шүү дээ. Монголын ард түмний олон зууны туршид бүтээсэн соёлын өв ингэж устаж үгүй болох замдаа орсон юм. Коммунист үзэл суртал Монголд ийм аюултай зүйлүүдийг хийсэн юм шүү. Эрдэнэ зуу хийдийн лам нараас зарим нэг нь олон жил шоронд сууж байгаад, суллагдаж гарч ирсэн байдаг юм. Би Хар Хорины САА-д ирсний дараа тэдний заримыг нь таньдаг болсон юм. Тэд нар бол монгол гутлаас өөр гутал өмсөхгүй шүү дээ. Гэтэл монгол гутал хийж чаддаг хүн бараг байхгүй болсон байлаа. Лам байсан хүмүүсийн дотор монгол гутал хийж чаддаг хүн мэр, сэр байсан юм. Ингээд монгол гутал сайн хийдэг нэг өвгөнтэй би танилцаад, гутал хийдэг аргыг заалгалаа. Түүний хийсэн гутал чанартай сайн гутал байдаг тул сонирхсон хүн шууд авдаг юм байж.

Гутал оёх арга нь гөлөм оёхтой бараг ижил юм. Харин хийх арга нь арай өөр юм. Тэр хүн гутал хийх материалаа өөрөө олоод, хийсэн гутлаа өөрөө зардаг байсан юм. Энэ бол амархан ажил биш л дээ. Тэгээд би түүнд гутал хийх материалыг нь олж өгдөг боллоо. Гутал хийхэд булигаар, сарьс хоёр их ордог юм. Бас түүний хийсэн гутлыг зарах ажлыг нь хариуцдаг боллоо. Би их олон хүнтэй танил болохоор надад төвөгтэй биш ажил байсан. Ингээд нөгөө өвгөн, өөрийн эмгэнтэйгээ, манай эхнэр гутлаа оёдог боллоо. Би өрөө бас оёж сурлаа. Ингээд олон хүн оёхоор, гутлыг хурдан хийдэг болж байгаа юм. Бид нар сард нэг гутал хийдэг

боллоо. Монгол гутал хийнэ гэдэг чинь бас тийм амар ажил биш л дээ. Маш их ажиллагаа орно шүү дээ. Өвгөн сүүлдээ зөвхөн гутлаа эсгээд, улладаг ажлыг нь хийдэг болов. Бид нар бусад оёх ажлыг нь хийдэг боллоо. Ингээд сард 3-4 гутал хийдэг болж байгаа юм. Өөрөөр хэлбэл бид нар чинь хоршоолол маягийн юм болж байгаа юм. Өвгөн урьд нь ганцаараа хийдэг байсан бол одоо хамтраад, миний чадахгүй юмыг өвгөн хийгээд, өвгөний чадахгүй юмыг нь би хийдэг болсон юм. Ийм зохион байгуулалтанд орсон тул сард олон гутал хийх боломжтой болсон юм.

Тэр үед хоршоолол байгуулах асуудал хуулиар хориотой байсан юм шүү дээ. Хувийн үйлдвэрлэл явуулах нь хуулиар хориотой байсан юм. Хэрвээ ийм ажил хийвэл хуулиар шийтгэж, шоронд хийдэг байсан юм. Ингээд Хар Хорин, Хужирт гээд тэр хавийн сумдад монгол гутлаа зараад, байнгын орлоготой боллоо. Нэг гутлыг 3000 төгрөгөөр зарна шүү дээ. Гутал өмсөх сонирхолтой хүн нь нилээд байсан боловч түүнийг хийж чаддаг хүн нь ховорхон байсан юм.

Ийм маягаар би Хар Хоринд 5 жил амьдарлаа. Би хувьдаа суудлын машинтай, мотоцикльтэй, том хашаа, байшинтай байлаа. Бас олон малтай байлаа. Их чинээлэг амьдарч байлаа шүү дээ. Гэтэл энэ байдал тэр САА-н удирдлагад таалагдсангүй. Манай Хар Хорины САА-н дарга намайг энд ирсэн цагаас эхлээд хавчиж, дарамтлах бодлого барьж байсан юм. Тэр бол намайг юу хийж байгааг, яаж амьдарч байгааг дээш нь Дотоод яаманд байнга мэдээлж байсан биз. Тэгээд тэндээс надад яаж хандах талаар бас даалгавар авч байсан биз. Би түүнтэй зөөлөн харьцаагүй нь бас миний буруу ч байсан байж магадгүй. Би түүнтэй зохицоогүй, ширүүн харьцсан байж болох юм. Ингээд бид хоёрын хоорондын зөрчил их хурцадлаа. Тэр хүн бол “Эсэргүү Лоохууз”-ыг сайн харж, бас нэр хүнд олох гээд их чармайж байгаа шүү дээ. Би түүнийг нь сайн ойлгож байсан юм. Тэгээд тэр хүн энэ бодолдоо дийлдээд “Дамын наймаа хийдэг, хувийн үйлдвэрлэл явуулдаг!” гэсэн үндэслэл гаргаад, намайг шалгуулахаар прокурорт мэдэгдэл өгчээ. Энэ асуудал прокуророор дамжуулаад Ю.Цэдэнбалд хүрсэн байх. Ю.Цэдэнбал намайг шууд шийтгэх үүрэг өгсөн байх. Прокурор миний “хэрэг”-ийг хянаж үзлээ. Тэгээд “Үнэхээр хувийн үйлдвэрлэл явуулсан байна. Олон мал зарж, дамын наймаа хийсэн байна!” гэж үзжээ. Ингээд шүүхэд шилжүүлжээ.

19 Шоронд.

Ц Л: Шүүх намайг шоронд 6 жил хорих шийдвэр гаргасан юм. Би шүүх хуралд өмгөөлөгчгүй оров. Би өөрөө өөрийгөө өмгөөлөхөөр шийдсэн юм. “Ер нь намайг надаас өөр хэн сайн өмгөөлөх юм бэ?” гэж боддог байлаа.

Тэр үед манай шүүхийн практикт өмгөөлөгчийн үүрэг маш сул, бараг байхгүйтэй л адил байсан юм шүү дээ.

Тэгээд миний бүх хөрөнгийг шүүхийн шийдвэрээр хураалаа. Гэр, байшин, машин, мотоцикл, мал, гахай бүгдийг нь хурааж улсын орлого болголоо. Давж заалдах эрхгүйгээр хэрэг тасаллаа. Уг нь ямар ч хүн давж заалдах эрхтэй байдаг шүүдээ. Ингээд би Зүүн Хараа дахь Бэрлэгийн шоронд орсон юм. Тэнд очиход намайг бусад хоригдлуудтай хамт ажилд гаргадаггүй байлаа. Тэгээд цахилгаан ток гүйлгэсэн өргөст торны цаана байнга байдаг боллоо. Би ганцаараа тэр өргөст торны цаана 5 жил гаруй болсон юм. Бусад хоригдлууд бол гадагш гарч ажил хийнэ шүү дээ. Шоронгийн журам их хатуу байлаа. Хүнтэй уулзуулахгүй шүү дээ. Уулзах хэрэг гарвал уулзахаар ирсэн хүнийг судлана. Тэгсний дараа зөвшөөрөл өгнө. Энэ бол хатуу дэглэмтэй “улс төрийн хоригдол” болж таарч байгаа юм. Нэг удаа би шар өвчин туссан юм. Шоронгийн эмч нар намайг “Төвийн эмнэлэгт явуулж эмчлүүлэх хэрэгтэй!” гэж үзэж байсан юм. Тэгтэл дээрээс Дотоод яам зөвшөөрөөгүй юм. Энэ асуудалд Ю.Цэдэнбал оролцсон л байлгүй дээ. Би бол “улс төрийн хэрэг хийсэн” гэж албан ёсоор шийтгэгдээгүй ч гэсэн надад “улс төрийн хоригдол” маягаар хандаж байлаа шүү дээ.

Манайд баримтлаж мөрдөж байсан эрүүгийн хуулиудыг би маш сайн мэддэг байсан юм. Ер нь намайг шоронд хийх боломжийг их хайсан юм шүү дээ. Би өөрөө янз бүрийн ажил хийж байгаа учир “энэ ажлуудаар далимдуулаад, намайг шоронд хийж магадгүй !” гэж боддог байсан юм. Тэгээд би хуулиудийг сайн судлаж үзсэн юм. Прокурор намайг “Дамын наймаа хийсэн!” гэсэн дүгнэлт гаргаж байсан боловч би “дамын наймаа” огт хийгээгүй юм шүү дээ. Би өөрийнхөө хөдөлмөрөөр бүтээсэн зүйлүүдийг л зарж байсан юм. Хүмүүст миний хийсэн тэр зүйлүүд хэрэгтэй байсан юм. Тэдэнд тийм хэрэгтэй зүйлүүдийг авах өөр газар байгаагүй юм. Түүнийг хийж чаддаг өөр хүн ховор байсан юм. Би өөрөө хийсэн болохоор түүнд улсын тогтоосон үнэ байгаагүй юм. Би хүмүүстэй тохиролцоод нутгийн ханшаар зарж байсан юм. Үүнийг “дамын наймаа” гэж үзэх үндэс байхгүй юм. Манай хуулиар бол улсаас тогтоосон үнэтэй юмыг хүмүүст илүү үнээр зарсан бол “дамын наймаа” гэж үздэг юм. Би улсын тогтоосон үнэтэй юм зараагүй шүү дээ. Намайг “олон мал зарлаа!” гэж буруутгасан юм. Энэ хонийг чинь би өөрөө өсгөж олон болгосон юм. Би Улаанбаатараас нутаг заагдаад, цөлөгдөж энэ нутагт анх ирэхдээ нэг ч малгүй ирсэн шүү дээ. Би хүнээс олон хонь аваад, өөр хүнд ашиг гаргаж зараагүй юм. Би өөрөө хөдөлмөрлөж байж л хонио ийм олон болсон юм. Би өөрийнхээ амины малыг хэнд ч, хэдэн ч төгрөгөөр зарж болно шүү дээ. Ийм, ийм юмаар намайг хууль зөрчсөн гэж үзэх ямарч үндэс байгаагүй

юм. Би “Манайд одоо мөрдөгдөж байгаа хуулиар бол намайг шийтгэж чадахгүй юм байна!” гэж мэдэж байсан. Өөр хууль байгаагүй л юм даа.

Би Улаанбаатар хотын алдартай урьдчилан хорих төв Ганц худгийн шоронд далан зургаан хоног сууж байцаагдсан юм. Тэр Ганц худгийн шоронг Зүүн Герман улс барьж өгсөн юм. Дэлхийн 2-р дайны үед Герман олон шорон барьж их туршлага хуримтлуулсан байх л даа. Тэр туршлагыг нь Зүүн Герман улс өвлөж авсан байх. Освенцим, Бухенвалд гээд Германы фашистуудын барьсан алдартай, алдартай шоронгууд байсан шүү дээ. Фашистууд эдгээр шоронгууддаа олон хүнийг, ялангуяа еврей нарыг үй олноор нь шатааж алдаг байсан юм билээ. Манайд Зүүн Германы барьж өгсөн Ганц худгийн шорон тэдний хэмжээнд хүрэхгүй байсан байх л даа. Гэхдээ л хатуу шорон шүү дээ. Намайг Тогоонтөмөр гэдэг мөрдөн байцаагч шалгаж байсан юм. Би түүнтэй сүүлдээ танил болоод илэн далангүй ярьдаг боллоо. Тэр хүн: “Та бол улсын дэлгүүрийн сүлжээгээр зарж байсан улсаас тогтоосон хатуу үнэтэй барааг авч илүү үнээр зараагүй байна шүү дээ! Хэрвээ дэлгүүрийн барааг өндөр үнээр зарвал дамын наймаа болно шүү дээ!” гэж хэлж байсан юм. Мөрдөн байцаагч Тогоонтөмөр Өвөрхангай аймаг яваад, миний амьдарч байсан газруудаар очоод, шалгаж үзсэн байна. Олон хүнтэй уулзсан байна. Тэгээд “дамын наймаа” хийсэн баримт олоогүй байна л даа. Миний зарсан юм бол дандаа миний өөрийн хийсэн юмнууд байсныг тогтоосон байна. Бас миний зарсан мал бол өөр хүнийх биш, миний өөрийн мал гэдгийг тогтоосон байна. Ингээд намайг шийтгэх хуулийн заалт олсонгүй, мухардалд оржээ. Тэгээд байцаагч Тогоонтөмөр: “Таныг шийтгэж болохгүй юм байна. Шийтгэх хуулийн зүйл анги, байхгүй юм!” гэж хэлж байсан юм.

Тэгж байтал байдал гэнэт өөрчлөгдөөд явчихлаа. Дээрээс, Дотоод яамнаас намайг “Заавал шийтгэ!” гэсэн үүрэг даалгавар ирсэн байна. Одоо мөрдөж байгаа хуулийн зүйл, ангиар биш бүр дайны дараахан, 1945-1950 оны хооронд мөрдөж байсан, Сайд нарын Зөвлөлөөс гаргасан нэг тогтоол байсан юм байна. Тэр тогтоол сонин дээр тэр үед гарсан юм байж л дээ. Би түүнийг огт уншаагүй явсан юм байж. Тэр тогтоол нь “Импорт, экспортын бүтээгдэхүүнээр ямар нэгэн хэрэгцээний юм хийх, түүнийгээ худалдахыг хориглосугай!” гэсэн гол утга санаатай байсан юм байж. Тэр тогтоолоор бол булигар, сарьс хоёр импортын бараа болж таарч байгаа юм. Экспортын барааны тоонд малын арьс, шир цөм багтаж байгаа юм. Энэ тогтоолоор бол юм хийсэн хүн болгон шорон орохоор байгаа юм. Энэ чинь Монгол хүнийг л юм хийхийг нь хориглосон гэсэн үг шүү дээ. Ийм маш харгис тогтоол гарч байсан юм байна л даа. Тэгээд мөрдөхөө аль эрт больсон энэ харгис тогтоолыг олоод, дахин гаргаж ирээд, намайг шийтгэж байгаа юм. Энэ бас их шударга биш юм болж

байгаа юм шүү дээ. Одоо мөрдөгдөхөө больсон, хаа хамаагүй мартагдсан, тийм тогтоолыг олж ирээд шийтгэж байгаа юм. Ингээд давж заалдах эрхгүйгээр шийтгэж байгаа юм. Ингэж би шоронд орохоос өөр арга байхгүй болсон юм.

Би шоронд байхдаа орих ангийн тогооч боллоо. Зарим үед сувилагч болж ч үзлээ. Хоригдлууд өвчин тусвал би тариа хийж өгдөг байсан юм. Манай хорих анги бол дандаа мод хийдэг байсан юм. Мод огтлоод, гуалин бэлтгэнэ дээ. Их хүнд ажил шүү дээ. Шоронд байх хугацаагаа ашигтай өнгөрөөх гэж би их боддог байлаа. Сангийн яамны орлогч сайд байсан Д.Тангад гэдэг хүн миний бүл дүү юм. МАХН-ын ТХ-ны 6-р Бүгд хурлын дараа түүнийг “Эсэргүү Лоохуузын хамсаатан” гээд ажлаас нь халж, МАХН-ын гишүүнээс хөөсөн юм. Ер нь тэр үед “Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, нарын намын эсрэг бүлгийн хань хамсаатан!” гэж олон сайхан хүнийг ажил, амьдралгүй болгосон юм шүү дээ.

Бидний хэрэгт маш олон хүн хамрагдсан юм. Монголын нийгмийг бүхэлд нь донсолгосон их халаа, сэлгээ явагдсан юм. Ямар ч гэмгүй байж, зөвхөн надтай танил байсныхаа төлөө “Эсэргүү Лоохуузын хань, хамсаатан” гэж гүтгэгдээд, МАХН-ын гишүүнээс хөөгдөж, ажлаасаа халагдаж, амьдралаараа хохирсон хүн олон байсан юм. Д.Тангад Зүүн хараагийн төмөр замын модны үйлдвэрийн даргаар ажиллаж байсан юм. Тэр үйлдвэрт орос мэргэжилтнүүд их байсан юм л даа. Ойрхон учир Д.Тангад над дээр байнга ирдэг байлаа. Тэр надад ЗХУ-ын хэвлэлүүд, унших ном авч ирж өгдөг байлаа. Би тэр хэвлэл, номуудыг байнга уншдаг байлаа. Би өөрөө бас транзистор радиотой байсан юм. Түүнийгээ байнга чагнадаг байлаа. Ийм маягаар таван жил боллоо.

Надтай хамт дандаа хууль зөрчсөн эрүүгийн гэмт хүнд хэрэгтнүүд хоригдож байсан юм. Надтай ижил хуулиар шийтгэгдсэн хүн байгаагүй юм. Байх ч үндэсгүй юм. Ийм хуулиар ганцхан намайг л шийтгэсэн юм л даа.

Би тэгээд үе, үе хоригдлуудад “Шинжлэх ухаан, техникийн ололт амжилт” гэсэн сэдвээр яриа хийж өгдөг байлаа. Хоригдлууд түүнийг сонсох дуртай байдаг юм. Тэд нар их ядардаг юм л даа. Тэгээд хоолонд орсны дараа би яриагаа хийх цагийн хуваарьтай байсан юм. Хоригдлууд ядарч байсан ч гэсэн миний яриаг чагнах дуртай байсан юм. Би хоригдлуудын ядаргааг тайлах хоол, ундыг өөрөө санаачлаж их хийдэг байлаа. “Хярамцаг” гэж сайхан юм байдгийг та нар мэдэх байх. Түүнийг шар будаатай холиход их сайхан хоол болдог юм. Хоригдлууд идэх их дуртай байсан юм. Ядарсан хоригдлуудад ийм хоол өгөхөөр ядаргаа нь амархан тайлагддаг юм. Ерөө гол загас ихтэй шүү дээ. Намар бид нар загас их барьдаг байлаа. Том, том тулнуудыг Ерөө голоос шуудай,

шуудайгаар нь барина шүү дээ. Би хорих ангийн гал тогооны шалан доогуур нүхэн зоорь хийсэн юм. Тэндээ загасаа хадгалдаг байлаа. Их ядарсан хоригдлуудад загасны шөл өгнө. “Ядарсан үед загас ядаргаа сайн тайлдаг!” гэж монголчууд ярьдаг шүү дээ. Тогооч хүнд ном унших цаг байдаг юм. Янз бүрийн хоол хийх аргын талаар ном захиж авчруулдаг байлаа. Тэгээд тэдгээр хоолнуудыг өөрөө хийгээд сурчихна шүү дээ.

Би шоронд байхдаа ном уншиж хоол хийхээс гадна бөгж хийдэг байсан юм. Хоолны халбага сэрээг зэвэрдэггүй гангаар хийдэг юм. Бас хоёрдугаар хоолны тавагийг ийм материалаар хийдэг юм. Манай хорих ангид халбага, сэрээ, таваг их гэмтэж хэрэгцээнээс гардаг байсан юм. Ингэж хэрэгцээнээс гарсныг нь байсхийгээд актлаад, хаядаг байлаа. Би ингэж хэрэгцээнээс гарч, актлагдсан халбага, сэрээнүүдийг хаяхаас нь өмнө авдаг байв. Ингээд тэр зэвэрдэггүй гангаар нь бөгж хийдэг болсон юм. Би төмрийн хайч, гагнуурын алх, гагнуур хийхэд хэрэгтэй кислота, цагаан тугалга зэргийг захиад авсан юм. Ингээд хайчаараа хайчлаад бөгжөө эсгэчихнэ. Түүний яг дээр нь хоёр хунгийн дүрс гаргана. Тэр хоёр хүзүүгээрээ нийлсэн байна шүү дээ. Цэнхэр фоноор шигтгээ хийнэ. Зэвэрдэггүй ганг өнгө оруулахаар шил шиг тунгалаг, хаанаас нь харсан ч нүүр харагдахаар болдог юм. Ийм бөгж хийж байлаа. Түүнийгээ 25 төгрөгөөр зардаг боллоо. Шоронд хоригдож байгаад, хугацаа нь дуусаад, суллагдаад гарч байгаа хүмүүс миний хийсэн бөгжийг авдаг байлаа.

Хоригдлууд цалин авдаг шүү дээ. Сайн ажиллавал мөнгө их авна. Тэгээд хоригдлуудаас надад бөгжний захиалга ирдэг боллоо. Тэр хорих ангийн харгалзагч нар бас миний хийсэн бөгжийг авдаг боллоо. Ингэж би шоронд байсан ч мөнгөөр тасрахгүй боллоо. Манай эхнэрт жилд хоёр удаа надтай уулзах зөвшөөрөл өгдөг байсан юм. Тэр хоёр хүүхдээ хөтлөөд жилд хоёр удаа ирдэг байлаа. Надад өөр хүнтэй уулзах зөвшөөрөл өгдөггүй байсан юм. Би эхнэрээ ирэх болгонд нь 1000 төгрөг өгдөг байлаа.

КЮ: Таныг Бэрлэгийн шоронд хоригдож байхад танай эхнэр, хүүхдүүд чинь хаана амьдарч байсан юм бэ?

Ц Л: МАХН-ын 6-р бүгд хурал дээр би МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын хувийн дутагдал, алдаатай бодлогыг нь шүүмжлээд, “намаас арга хэмжээ авхуулж” цөллөгт явсан энэ шийтгэл миний нэр дээр гарсан боловч хамгийн их зовсон, амьдралаараа хохирсон хүмүүс бол манай эхнэр, хүүхдүүд юм шүү дээ. Энэ бүх хугацаанд тэд нар л хамгийн их зовж, тэд нарын амьдрал л хамгийн их хохирсон юм. Би бол зовоогүй, юугаар ч хохироогүй юм. Миний эрх чөлөө хязгаарлагдмал, Дотоод

яамны байнгын хяналт, дарамтанд байсан боловч би ард түмнийхээ дунд амьдарч явсан. Намайг шийтгэх шийдвэрийг шүүхээс гаргаад, манай эд хөрөнгийг бүгдийг нь хураасан гэж би хэлсэн шүү дээ. Ийм учир манай эхнэр, хүүхдүүд Улаанбаатар хотод ирээд, дахин хашаа байшин авсан юм.

Хүүхдүүдээ Улаанбаатар хотод сургуульд оруулах хэрэгтэй байсан юм. Том хүү аравдугаар анги төгслөө. Би шоронд орохоосоо өмнө МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хорооноос хүүхэддээ дээд сургуульд суралцах “зөвшөөрөл” авч өгсөн. Тэр үед миний хүүхдийг жирийн хүүхдээс онцгой үздэг байлаа шүү дээ. “Эсэргүү Лоохууз”-ын хүүхдүүд жирийн хүний хүүхэд шиг дээд сургуульд орж болохгүй, хориотой байсан юм. Тэгээд би хүүхдээ дээд сургуульд оруулах гэж МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо хүртэл явсан юм. Тэнд надад хүүхдээ дээд сургуульд суралцуулах “зөвшөөрөл” өгсөн юм. Болгар улсын Цэргийн барилгын сургуульд явах зөвшөөрөл өгсөн юм. Тэр үед “эсэргүү Лоохууз”-ын талаар Дотоод Яаманд мэдээлэл өгч, нэр хүнд олж авах гэж манай МАХН гишүүд болон төрийн албан хаагчид их өрсөлддөг байлаа шүү дээ. Тэд нарыг ийм болтол нь дампууруулсан юм. Тийм хүмүүс миний хүүхдийг сургуульд явуулаагүй юм. “Эсэргүү Лоохууз”-ын хүүхдийг сургуульд явуулахаас нэг хэсэг нь айгаад, нэг хэсэг нь нэр хүнд олох гэж гүйгээд, тэгээд үүний золиос болоод миний хүүхэд сургуульгүй хоцорч байлаа. “Эсэргүү Лоохууз”-ын хүүхдийг дээд сургуульд оруулбал нэг хэсэг нь түүний “хань, хамсаатан” гэж үнэхээр хардагдах аюултай байсан юм. Дотоод яамны нэг ийм хардалтанд орвол тэр хүний амьдрал, хувь заяа тэгээд дуусгавар болсонтой ижил юм. Тийм учраас нэг хэсэг нь үнэхээр надтай холбогдохоос айж байсан юм. Ингээд миний хүү сургуульд явж чадалгүй, цэргийн албанд татагдаад, цэрэгт явсан юм. Цэргийн хугацаат албаа хааж дуусгаад халагдаад ирлээ. Тэгээд Улаанбаатар хотын 3-р цахилгаан станцд ажилчин болсон юм. Тэнд 20 орчим жил ажилласан даа.

Монгол улсын Үндсэн хуулиаар 16 нас хүрсэн Монгол хүн бүр иргэний паспорт авах эрхтэй байдаг юм. Гэтэл манай хүүхдүүдэд ерөөсөө иргэний паспорт өгдөггүй байлаа шүү дээ. 16 нас хүрсэн ч иргэний паспорт өгөөгүй юм. Нэг охин маань их сурлага сайтай хүүхэд байсан юм. 10-р ангиа төгслөө. Шалгалтын дүнгээр бол гадаадын сургуульд явах боломжтой болсон юм. Шалгалтын комисс бас тийм шийдвэр гаргалаа. Гэтэл иргэний паспорт байдаггүй. Иргэний паспортгүй бол гадаад паспорт авч чадахгүй шүү дээ. Тэгээд манай эхнэр багш нартай нь нийлээд нэг арга бодож олжээ. Тэд нар манай хүүхдийн төрсний гэрчилгээнээс нь эхлээд бүх бичиг баримтыг нь өөрчлөхөөр шийдсэн байна. Энэ бол маш хэцүү ажил шүү дээ. Бараг бүтэхгүй ажил. Тэгээд багш нар нь хамжсан болохоор шинэ бичиг баримт авахаар болсон байна. Түүндээ овгоо сольж

бичсэн байна. Ингээд өөр овогтой болж байж сая гадаад паспорт авсан юм. Ингээд ЗХУ-ын Украины Львов хотод Улсын их сургуульд геологийн мэргэжлээр суралцаад, төгсөөд ирсэн юм. Ингэж миний охин нууцаар сургуульд явж төгссөн юм.

Энэ охиноос бусад нь дээд сургуульд орж чадаагүй юм шүү дээ. Охин төгсөж ирээд геологийн ажлаар хөдөө их явдаг байлаа. Сүүлдээ гэр бүлтэй болоод, хүүхэдтэй боллоо. Одоо хувиараа хөдөлмөр эрхлэгч болсон. Тэр охин одоо 4 хүүхэдтэй. Түрүүчийн хүүхдүүд нь Монгол Улсын Их сургуулийг төгсөх болж байна. Дараачийн хоёр хүүхэд нь бас дээд сургуульд дөнгөж ороод байна. Хувийн сургуульд Япон, Англи хэл үзэж байгаа юм. Нэг хүү нь миний дархан, мужааны ажлыг өвлөж авсан. Их сайн хийдэг болсон. Монгол гутал сайн хийнэ шүү. Бас цагаан мөнгөөр их юм хийнэ шүү.

И Л: Та Бэрлэгийн шоронгоос хэдэн онд гарсан бэ?

Ц Л: Би шоронгоос 1982 онд гарч ирсэн. Шоронгоос гарахдаа би “Шорон доромжилсон хэрэг”-т орж бараг л дахин шоронд орох дээрээ тулсан нэг явдал болов. Энд нэг ийм юм болсон юм. Би шоронгоос суллагдах дөхөөд ирэх үедээ гэрийнхэндээ “Надад минжин малгай, даавуун дээл, угалзтай монгол гутлыг минь авч ирээрэй!” гэж захидаг байв. Тэд нар ч миний хүслээр сайхан өвлийн минжин малгай, битүү угалзтай монгол гутал, герман даавуугаар хийсэн дээл авч иржээ. Би түүнийгээ өмсөөд шоронд хамт байсан хүмүүсээ хоёр өдөр тарган хонины мах, сайхан хоолоор ханаж, цадтал дайллаа. Тэгээд тэдэнтэйгээ салах ёс гүйцэтгээд л шоронгийн дарга нарт “баяртай” гэж хэлээд л яваад өглөө.

Гэтэл удалгүй “Лоохууз Монголд байхгүй үнэтэй малгай, угазтай монгол гутал, дээл өмсөж, хоригдлуудыг хоол хүнсээр дайлж, баян тансагаараа гайхуулж, социалист шоронг доромжилсон!” гэсэн яриа гарч, том хэрэг боссон юм байх аа. Ийм яриаг чухам хэн гаргасан юм бэ? Бүү мэд. Минжин малгай, битүү угалзтай монгол гутал, герман даавуун дээл гурав бол Монголд байхгүй ховор, их үнэтэй зүйлүүд гэдэг нь ч үнэн л дээ. Тэр үед шоронд байтугай, гадуур чөлөөтэй яваа, сайд даргын ажил хийж байгаа хүмүүс хүртэл олж хэрэглэж чаддаггүй тансаг зүйлүүд байв. “Санаа байвч сачий нь хүрэхгүй!” гэж нэг үг монголд бий дээ. Энэ яриа яахав дээ, тэгээд дарагдсан л даа. Гэхдээ болгоомжлох зүйл мөн гэдгийг би дахин мэдэрсэн юм.

Би шоронгоос гараад шууд Улаанбаатарт ирж чадаагүй юм. Анх намайг шийтгэсэн шүүхийн тогтоол “Шоронгоос суллагдсаны дараа Хар Хоринд 3 жил сууна!” гэсэн заалттай байсан юм. Энэ яах аргагүй улс

төрийн агуулгатай зүйл юм шүү дээ. Намайг Дотоод ямаар дамжуулан Ю.Цэдэнбалд хов хүргэж, шоронд явуулсан Хар Хорины САА-н дарга, намайг шоронд орсны дараа их том шагнал авчээ. Ю.Цэдэнбал түүнд “Монгол улсын хөдөлмөрийн баатар” цол олгосон байгаа юм. Намайг шоронгоос гарч ирэхэд, тэр дарга надаас их айсан байх. Тэр хүн “Би Лоохуузыг Хар Хоринд хүлээж авахгүй!” гэж татгалзсан юм. Тэгээд манай Дотоод яам шүүхийн шийдвэрийг гэнэт өөрчлөөд намайг Хөвсгөл аймаг явуулахаар шийдсэн юм. “Шүүхийн шийдвэрийг дураараа өөрчилж болохгүй!” гэж би эсэргүүцсэн боловч дийлсэнгүй.

Ингээд Хөвсгөл аймаг явахаар боллоо. Хөвсгөл аймагт Дархадын хотгор гэдэг газар очлоо. Энэ чинь Хөвсгөл аймгийн Баянзүрх сум юм. Сэлэнгэ мөрний эх шүү дээ. Тэнд би туслах аж ахуйн бригадын дарга гэдэг ажилтай боллоо. Энэ бол гуанз, зочид буудал, модны ажил хийж сумын төсөвт орлого оруулах ажил юм. Тэнд би ганцаараа 3 жил болсон юм. Энэ хооронд манай гэр бүлийнхэн Улаанбаатар хотод амьдарч байсан юм. Би амралтаа аваад хотод ирдэг байлаа. Манайхан над дээр очно. Ийм маягаар 3 жил боллоо.

Би тэнд Хөвсгөлийн хүмүүстэй их сайхан танил боллоо. Энд дархад ястан амьдардаг юм шүү дээ. Эндхийн ард түмэн бол сайхан зантай, их ажилсаг хүмүүс шүү дээ. Сайхан яриа хөөрөөтэй, их шогч хүмүүс юм. Дээр үеийн Монгол ёс заншлаа сайн мэддэг, сайхан хадгалсан тийм нутаг юм даа. Энэ нутаг их уулархаг учир сарлаг ихтэй. Цагаан идээ сайтай, их ч хийнэ дээ. Мужааны ажил сайн хийдэг, модоор сийлбэр их хийнэ. Бүх эрчүүд нь бүгд мужааны ажил хийнэ.

Би тэнд 12 хүний нийтийн халуун усны газар байгууллаа. Японы “Хонда” мотороор усаа халаадаг боллоо. Югославид хийсэн шүршүүрүүд тавьчихлаа. Бас хөрөө рам гэдэг жижиг мужааны цех байгуулсан юм. Тосонцэнгэлийн модны үйлдвэрт хийж байсан ширээ сандлын зургаар ширээ, сандлыг тэр хавийн сумдын дунд сургууль, эмнэлэг, соёлын ордны захиалгаар хийж өгдөг боллоо. Тийм модон эдлэлүүдийг хийж өгөхөөр их өндөр үнээр авдаг байлаа. Тэгээд Баянзүрх сумынхаа төсөвт их орлого оруулдаг боллоо. Тэнд шинэлэг юмнуудыг олныг нэвтрүүллээ. Сумандаа их нэр хүндтэй боллоо.

Тэгж байтал 1985 онтой золголоо. Миний бүрэн суллагдах хугацаа боллоо. Энэ үед Дотоод яам дахиад намайг оролдож эхэлсэн юм. Тэд нар надад Хөвсгөлийн паспорт өгөх гэж оролдож байлаа. Хэрвээ би Хөвсгөлд паспорт авбал хотод амьдарч чадахгүй болно шүү дээ. Тэр үед хөдөөний хүнийг хотод орж амьдрахыг зөвшөөрдөггүй байсан юм. Хэрвээ хүн хөдөөнөөс хотод орж ирээд амьдарахаар шийдсэн бол “тусгай зөвшөөрөл” авдаг журамтай байсан юм. МАХН хүн, амын шилжин суух хөдөлгөөнийг

хатуу хянадаг байлаа шүү дээ. Чанга дэглэмтэй байсан юм шүү дээ. Хөдөөний хүн хотод бол ямар ч бичиг баримтгүй нууцаар л амьдрахаас өөр аргагүй байлаа шүү дээ. Тэгээд би ийм үйл ажиллагаа явагдаад байгааг эсэргүүцээд байлаа. “Миний хаана амьдрах нь миний өөрийн эрх. Одоо та нар надад заахгүй. Би хаана амьдархаа өөрөө шийднэ!” гэж хэлээд байлаа. Ингэж тэмцээр байгаад цөллөгийн хугацаа дуусаад Улаанбаатарт ирлээ.

Гэтэл Улаанбаатарт амьдрах “зөвшөөрөл” бас өгдөггүй. Тэр үед МАХН ын ерөнхий нарийн бичгийн даргаар Ж.Батмөнх, СнЗ-ийн даргаар Д.Содном ажиллаж байсан юм. Тэд нар намайг “Заавал хөдөө амьдар!” гээд байсан юм. Тэгэхээр нь “Би ганцаараа хөдөө явж амьдарна. Миний эхнэр хүүхэд Улаанбаатарт амьдарна!” гэсэн нөхцөл тавилаа. Надаас болоод тэдний хэн нь ч иргэний паспорт байхгүй байлаа шүү дээ. Гэтэл энэ нөхцөлийг бас зөвшөөрөөгүй юм. Тэгээд эхнэр бид хоёр ийм байдлаас гарах гарцын талаар ярилаа. Тэгээд “Гэрлэлтээ албан ёсоор цуцлуулаад, хүүхдүүдээ эхнэртээ шилжүүлбэ!” гэж шийдлээ. Ингээд бид хоёрын гэрлэлтийг албан ёсоор цуцлаж өгөх хүсэлт тавьсан өргөдлийг шүүхэд гаргалаа. Гэтэл шүүх гэрлэлтийг цуцлаж өгөхгүй их удлаа. Үнэхээр салж байна уу? Үгүй юу? гэдгийг судлаж байсан юм болов уу даа. Цаанаа бас өөр зорилго ч байсан байж болох юм. Тэгээд бид хоёр “Үнэхээр салж байна!” гэж л ярьж, тайлбарласаар байгаад арай гэж гэрлэлтээ цуцлууллаа. Тэгээд шүүхийн тогтоолоор бүх хүүхдийг авгайд шилжүүлээ. Үүний дараа би Дотоод яаманд Говь-Алтай аймгийн Чандмань суманд суух хүсэлтэй байгаагаа хэллээ. Миний энэ хүсэлтийг Дотоод яам шууд зөвшөөрлөө. Ингээд би 1985 оны эцсээр өөрийн төрсөн Чандмань суманд дахин ирсэн юм. Тэгээд тэнд ганцаараа амьдарч байлаа.

Мал маллах, мөнгө олох аргыг мэддэг байсан болохоор тэнд очоод малтай боллоо, мөнгөтэй ч боллоо. Тэр үед би Монгол дээлийн мөнгөн товч хийж байсан юм. Тэр нутагт дээлийн мөнгөн товч хийдэг хүн бас л байгаагүй юм. Гэхдээ хэрэглэх сонирхолтой хүн нилээд байсан юм шүү дээ. Ингээд хүмүүс надаас мөнгөн товч авахаар ирдэг боллоо. Бас олон захиалга ирдэг болов. Тэр үед би хонины нэхийгээр гутал хийдэг аргыг сурсан байсан юм. Хонины нэхийгээр хийгээд модны будгаар буддаг юм. Би өөрөө нэг тийм гутал өмсөөд Улаанбаатараас ирсэн чинь хүмүүс их сонирхож байна. Тэгээд түүнийгээ дахиж хийгээд сонирхсон хүмүүст өгдөг боллоо. Хүмүүс түүнийг 250 төгрөгөөр авдаг боллоо. Ингээд мөнгөөр дутагдах зүйлгүй боллоо. Малынхаа тоог өөрийн маллаж чадах хэмжээнд тогтоочихно шүү дээ. Ийм байдлаар амьдраад хотод байгаа эхнэр хүүхэддээ өвлийн идэш, цагаан идээ, мөнгө, төгрөг өгч явуулдаг боллоо.

Ингэж байтал 1985 онд ЗХУ-д М.С.Горбачёвын “Өөрчлөн

байгуулалт” эхэллээ. Би сонин, хэвлэл их захиалдаг, мэдээ, мэдээллийг сайн уншдаг, сонсдог байлаа. Тэгээд “Бидний амьдралд томоохон өөрчлөлт орох гэж байна!” гэдгийг мэдэрч эхэлсэн юм. Манайд өөрчлөн байгуулалтын анхны шуурга шуурч эхэллээ. Ингээд 1989 онд Улаанбаатар хотод эргэн ирсэн юм.

20 Хорин жилийн дараа Ю. Цэдэнбалыг халжээ.

И Л: 1984 оны 8-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 8-р Бүгд хурал МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалыг бүх албан тушаалаас нь халах шийдвэр гаргаж байхад та Хөвсгөл аймагт байсан юм байна шүү дээ. Энэ Бүгд хурлын мэдээг яаж сонсов.

Ц Л: Би тэр үед туслах аж ахуйн бригадын дарга гэдэг ажилтай байлаа шүү дээ. Манай бригадынхан их сайхан хүмүүс байсан юм. Их сайхан яриа хөөрөөтэй, наргианч зантай хүмүүс л дээ. Тэгээд нэг өдөр ажлынхаа байранд ороод ирсэн чинь манайхан хоёр талаар эгнээд зогсчихсон, алга ташаад, надад баяр хүргээд гар бариад л байна. Би эхлээд юу болж байгааг нь мэдсэнгүй.

-Та нар юу болоод надад баяр хүргээд байна аа? гэж гайхаж асуулаа.

Тэгтэл:

-За таны нөгөө яриад байдаг Ю.Цэдэнбалыг ажлаас нь халсан байна шүү дээ! гэж байна. Би жаахан болгоомжиллоо. Манайхан дотор бас намайг тагнадаг нууц мэдээлэгч байгаа шүү дээ. Тэдний явуулга ч байж болно шүү дээ. Тэгээд өөрөө радиогоор Бүгд хурлын албан ёсны мэдээ сонслоо. Ю.Цэдэнбалыг бүх албан тушаалаас халсан байна. МАХН-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ж.Батмөнх болсон байна. Тэгээд бага сургуульд сурч байх үедээ тогтоосон нэг үгийг саналаа. Нэг дээр нэгийг нэм хоёр л болно шүү дээ. Харин нэмэгдэхүүний байрыг нь сольсон ч тэр бол хоёр л байна шүү дээ. “Ю.Цэдэнбалдын оронд Ж.Батмөнх болоод онцын өөрчлөлт гарахгүй! Гэхдээ яахав ээ. Ю.Цэдэнбалыг ажлаас нь халсныг бол тэмдэглэхчье. Шампанск аваад ир!” гэж нөхдүүддээ хэллээ. Манай бригадын нэг нөхөр гарч гүйгээд, сумын төвийн дэлгүүрээс нэг шил шампанск авч ирлээ л дээ. Ингээд нөгөөхөө задлаад бригадынхантайгаа хувааж уулаа.

Ингэж Ю.Цэдэнбалыг түүний өөрөө буй болгосон “тойрон хүрээлэгч” нар нь бүх албан тушаалаас нь халсныг мэдсэн юм. Ийм юм хэзээ нэгэн цагт болно гэдгийг би мэдэж байсан. 1964 оны бүгд хурал дээр үг хэлэхдээ, би бас энэ санаагаа хэлж байсан юм шүү дээ. Энэ бол дэндүү оройтсон шийдвэр байсан юм. Ю.Цэдэнбалыг ажлаас нь халсан тухай мэдээг

сонссон хөдөөгийн хүмүүс сонсоод харамссан юм ерөөсөө ажиглагдаагүй. Ажил амьдралд нь ямарч өөрчлөлт ороогүй юм. Х.Чойбалсанг нас барахад байдал их өөр байсан юм шүү. “Улс орныг удирдах хүнгүй боллоо!” гэж олон хүн харамсаж байсан юм. Манай монголчуудад нэг сайхан зан бий. Нэг зүйлийг харж байгаад яг зөв дүгнэлт хийдэг. Тэгээд энэ дүгнэлтээ тэр болгон ил гаргаад байдаггүй юм. Яг хэрэгтэй үед л гаргадаг юм. Дүгнэхдээ бол яг л зөв дүгнэнэ шүү дээ.

1985 онд манай хүүхдийг паспортгүй гэдэг шалтгаанаар ажлаас нь халж байсан юм. Эхнэр бас паспортгүй гэдэг шалтгаанаар ажлаасаа халагдаж байлаа. Би 1989 онд Улаанбаатарт буцаж ирээд, өөрийнхээ жижиг гэрийг бариад дарханы ажил жаахан хийлээ. Нөгөө цутгуурын дархан шүү дээ. Хийхэд амар ажил л даа. Бурхны хэрэглэл, зулын цөгц, бурхан, хүрд, сангийн бойпор зэргийг хийдэг байсан юм. Ийм зүйлүүдийг зочид буудлуудад тавибал гүйлгээ сайтай байдаг юм. Нэгийг нь 50-100 төгрөгөөр зардаг байлаа. Иймэрхүү маягаар амьдарч байтал 1990 онтой золголоо. Ардчилсан хөдөлгөөн үүслээ.

1990 оны 3-р сарын эхээр Ардчилсан хөдөлгөөний хэсэг залуучууд Сүхбаатарын талбайд өлсгөлөн зарлалаа. Эдний тавьсан шаардлагаар 3-р сарын хоёрдугаар хагаст МАХН-ын ТХ-ны УТТ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорлоо. Ардчилсан хөдөлгөөний шахалт, шаардлагаар төр, засаг ингэж өөрчлөгдөж эхэлсэн юм. Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн дарга нар өөрчлөгдөж, Засгийн газар огцорлоо. Ингээд шинээр байгуулагдсан Ардын Их хурлын Тэргүүлэгчид Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулж, түүний үндсэн дээр Ардын Их Хурлын сонгуулийн товыг зарлалаа. Энэ сонгуулиар Ардын Их Хурлын депутатад бидний нэрийг дэвшүүллээ.

Тэр үед Ардын Их Хурлын депутатад нэрээ дэвшүүлэх санал надад 4 газраас ирсэн юм. Би Говь-Алтай аймгийг сонгож авлаа. Ардын Их хурлын сонгууль товлосон ёсоороо 1990 оны 7-р сарын 29-ний өдөр амжилттай болж өнгөрлөө. Энэ бол Монгол улсын анхны ардчилсан сонгууль байсан юм. Би өөрийн тойрогтоо ялалт байгууллаа. Би Ардын Их хурлын депутат боллоо. Ингэж би 25 жилийн дараа улс орныхоо улс төрийн амьдралд дахин оролцож эхэлсэн юм. Энэ хооронд их юм өөрчлөгдсөн байлаа.

КЮ: МАХН-ын шийтгэлийг яасан бэ?

Ц Л: 1990 оны 3-р сард МАХН-ын Онц их хурал хуралдсан юм. Тэр Их хурлаар Д.Төмөр-Очирын “Намын эсрэг үйл ажиллагаа” болон “Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарын намын эсрэг бүлэглэсэн

явуулга”-ын хэрэгт холбогдсон хүмүүсийг бүгдийг нь цагаатгасан юм. МАХН-ын гишүүнчлэлийг нь дахин сэргээж өгсөн юм. Тэр үед бас Монгол улсын Дээд шүүхийн бүгд хурал хуралдаж намайг шийтгэсэн шүүхийн тогтоолыг хүчингүй болгож, намайг цагаатгалаа. Тэгээд бидэнд улс төрийн хилс хэргээр хэлмэгдсэний нөхөн олговор өгсөн юм. Бас намайг шүүхээр шийтгэж, хурааж авсан эд, хөрөнгийг прокурорын шийдвэрээр дахин үнэлээд эргүүлэн төлж өгөхөөр болсон юм. Намайг шүүхээр шийтгэж, хурааж авсан эд хөрөнгийг бүгдийг нь үнэлээд зарсан юм билээ. Миний машины үнийг маш их бууруулж 6.000 төгрөгөөр зарсан байдаг юм. Энэ бол хуулийнхан өөрсдөө хууль зөрчсөн хэрэг юм л даа. Тэдний танил тал нь хямд авсан байх. Бас 3 дугуйтай “Урал” мотоциклийг маань нэг мянган төгрөгөөр зарсан байгаа юм. Ер нь тэр үед төрийн албан хаагчид ихээхэн моралийн эвдрэлд орсон байсан юм даа. Өөрийн хариуцаж байгаа төрийн ажил албыг үнэнчээр гүйцэтгэдэг хүн цөөхөн болсон юм. Голдуу танил тал, ах дүү, нутаг ус, төрөл садангийн шугамаар төрийн албанд орсон байдаг нь үүний гол шалтгаан нь болж байсан юм. Надаас хураагдсан бүх зүйлийг прокурорын шийдвэрээр дахин үнэлээд, төлж өгсөн юм.

И Л: Саяхан болтол хүмүүсийн дунд яригддаг нэг сонин яриа байдаг л даа. Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн нэгдүгээр орлогч дарга С.Лувсан гуайг Өвөрхангай аймагт очиход нь “Эсэргүү Лоохууз” бүр нударган баян болчихсон, маш үнэтэй 3 дугуйтай мотоцикль уначихсан, замыг нь тосон очиж уулзсан гэнээ!” гэсэн яриа байдаг байх аа.

Ц Л: МАХН-ын түүхэнд “нударган баян” гэсэн нэр томъёо байдаг юм. Энэ бол 1950-аад оны сүүлчээр, ард түмний өмч болсон малыг нийгэмчилж ХАА-н нэгдлүүдийг байгуулах үеэр гарсан нэр томъёо юм. Тэр үед өмч, хөрөнгө сайтай чинээлэг иргэдийг нударган баян гэж нэрлэдэг болсон юм. Тэд нар өөрийн өмч, хөрөнгө болсон малаа нийгэмчлэхийг хүчтэй эсэргүүцэж байсан юм. Тийм учраас тэднийг ингэж нэрлээд, тэдний эсэргүүцлийг дарах тусгай бодлого явуулсан юм. Би тэр үед өөрийн өмч хөрөнгө сайтай, олон малтай байсан шүү дээ. Энэ байдал олон хүний дургүйг хүргэж, нударган баян шиг харагдаж байсан байж болох юм. Ард түмэн бол нударган баянд дургүй байгаагүй юм шүү дээ. Эд нар чинь өөрсдийн хүч, хөдөлмөрөөр л өөрийн өмч, хөрөнгийг бий болгосон, нэг үгээр хэлбэл ажил хийж чаддаг, аливаа юмны эвийг нь олж чаддаг, өөрсдөө бодож, сэтгэж чаддаг л хүмүүс шүү дээ. Ажил хийхгүй залхуураад, юмны эвийг олохгүй муйхарлаад л байвал өмч, хөрөнгө өөрөө бий болохгүй шүү дээ. Хаана ч, хэзээ ч ийм л байдаг шүү дээ. Миний уулзсан

хүн бол С.Лувсан биш л дээ. Би Дундговьд явж байгаад Цагаанламын Дүгэрсүрэнгэй уулзсан юм. Ер нь тэр үед албаны хүмүүс надтай уулзахаас бүгд айдаг байсан юм. Надтай уулзвал “Эсэргүү Лоохуузын хань хамсаатан!” гэж үзээд бас л шийтгүүлнэ шүү дээ. Тийм учраас бүгд надаас зугатаадаг байсан юм. Би Өвөрхангай аймгийн Сант суманд очоод 6 жил боллоо. Тэгээд тэндээс шилжмээр байдаг. Зөвшөөрдөггүй. Нэгдлийн мал хариулж байсан болохоор түүнийг хүлээж авдаггүй. Орхиод явчихвал бас том хэрэг босно шүү дээ.

Тэр үед Ардын Их Хурлын сонгууль болж байлаа. Дундговь аймгийн тойргоос Ардын Их хурлын депутатад Цагаанламын Дүгэрсүрэнгийн нэр дэвшсэн юм. Тэгээд тэр өөрийн тойргийн сонгогчидтойгоо уулзахаар ирж байгаа тухай би дуулсан юм. Тэр үед би 3 дугуйтай мотоциклоороо хол, ойр их явдаг байлаа. Тэр үед би аргамж сур хийж, Дундговийн хойд талын сумаар зардаг байсан юм. Нэг үхрийн ширээр нэг нь 12 алд 50 ширхэг аргамж сур хийдэг юм. 5 аргамж сураар нэг унагатай гүү сольдог байсан юм. Үнэтэй эд шүү. Би нэг бүтэн үхрийн ширээр аргамж сур хийгээд, Дундговийн хойд талын сумаар ороод 12 унагатай гүү, хоёр тэмээнээс сольчихоод явж байлаа. Миний очсон яг тэр суманд Ц.Дүгэрсүрэн ирэх ёстойг бас мэдэж байлаа. Тэгээд тэр сумаас төрсөн аймгийн аврага малчин Д.Пүрэвжав гэдэг айлд Ц.Дүгэрсүрэнг хүлээлээ. Яг тэднийд ирнэ гэдгийг ч бас мэдэж байсан юм.

Тэгээд Д. Пүрэвжав бид хоёр шимийн архи жаахан уугаад сууж байлаа. Тэгж байтал Ц.Дүгэрсүрэн давхиад ирлээ. Түүнийг дагаад олон хүн иржээ. Аймгийн удирдлагууд бүгд ирсэн байна. 10 гаруй УАЗ-469 ирсэн байж. Түүнийг угтах гээд Д.Пүрэвжавын гэрийнхэн бүгд л гарлаа даа. Би ч гарсангүй. Сайхан хонины цагаан элгийгээр хийсэн ширмэл ширдэг дээр завилаад сууж байлаа. Тэгтэл Ц. Дүгэрсүрэн гэрт ороод ирлээ. Тэр намайг харчихаад:

-Чи яагаад энд байж байгаа юм бэ? Чиний байх ёстой газар чинь энэ биш шүү дээ! гэж их ууртай асууж байна. Бид хоёр Москвад Коммунист Намын дээд сургуульд хамт сурч байсан юм. Бие биенээ сайн мэднэ л дээ. Уулзаагүй нилээд удсан байна.

-Би хаана байх чамд хамаагүй шүү! Би бол МАХН-ын ТХ-ны “томилолтоор” ирсэн малчин хүн. Малчин хүн, малчин найзындаа ирээд амарч байна! Миний хаана байх нь чиний хариуцах асуудал биш! гэж түүнд хэллээ. Тэгээд:

-Харин чи энэ олон машин, хүн дагуулаад, энэ хөдөө газар юу хийж яваа юм бэ? Чамд ийм газар хийж чадах нэг ч ажил байхгүй шүү дээ! гэж нэмж хэллээ. Тэгсэн тэр:

-Миний юу хийж чаддагийг чи шүүхгүй шүү! Би удахгүй Ардын Их

Хурлын депутад болох гэж байна. Одоо сонгогчидтой уулзах гэж ирлээ! Би чамтай бол уулзах гэж ирээгүй! Энэ бол чамд хамаатай асуудал биш! гэж хэгжүүрхэж байна. Бид хоёр иймэрхүү хэгжүүн, хэрүүлийн, ширүүхэн үг солилцож байтал түүнтэй хамт яваа хүмүүс нь гэрт орж ирлээ. Тэр орчмын малчин ардууд ч гэрт цугларч ирлээ. Тэгээд Ц.Дүгэрсүрэн сонгуулийнхаа сурталчилгааны яриагаа эхэллээ. Тэр босоод, шууд намайг заагаад:

-Та нар энэ Лоохуузыг таних уу? Энэ бол Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын эсрэг ханддаг, Зөвлөлтийн ард түмний их тусламжийн ач холбогдлыг үнэлдэггүй, МАХН-ын удирдан жолоодох их хүчийг үгүйсгэдэг, социализм байгуулж байгаа манай улсын хөгжлийн их ололт амжилтыг голж, чамладаг, манай намын эсрэг бүлэглэсэн явуулга хийгчдийн толгойлогч юм шүү! гэж намайг тодорхойлж байна. Тэгэхээр нь би босоод бас үг хэллээ:

-Энэ малчин ардууд Ц.Дүгэрсүрэн чи бид хоёроос илүү ном, сонин уншиж, радио чагнадаг хүмүүс. Намайг хэн болохыг эд нар чамаар заалгахгүй сайн мэднэ. Харин чамайг мэдэхгүй, танихгүй байх. Одоо би чамайг эд нарт танилцуулж өгнө! гэж би түүнд хэллээ. Тэгээд гэрт сууж байсан хүмүүст хандаж:

-Энэ Ц.Дүгэрсүрэн гэдэг хүнтэй би Москва хотноо Коммунист Намын дээд сургуульд нэг багшаар ном заалгаж, нэг тогооноос олон жил орос хоол идэж явсан эртний сайн танилууд юм. Оросын хоолыг олон жил идсэн, миний энэ сайн нөхөр орос хэл сурсангүй, харин архи, пивоноос өөр онцын сурсан зүйлгүй Монголдоо эргэн ирсэн хүн дээ. Орос бүсгүйн гэрт очоод, архиа хэтрүүлээд, тасраад түмпэнд толгойгоо дүрсэн хэвтэж байхад нь бид нар олж, Монголынхоо нэрийг бодож, усанд оруулж, хувцасыг нь сольж өгч, хүн болгон авч байсан явдал олон бий. Өнөөдөр энэ хүн МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн болсон гэж ханхалзаад, та нарын саналыг авч, Ардын Их Хурлын депутад болох санаатай яваа юм байна. Та нарт их том хүн харагдаж байгаа байх. Гэвч үнэн хэрэгтээ энэ хүн хэзээ тэндээс хөөгдөхөө мэдэхгүй яваа өчүүхэн хүн шүү дээ. Та нарт юу гээд ч ярьж мэдэх нөхөр шүү! гэж хэллээ. Гэтэл тэнд цугларсан хүмүүс яаж ч чаддаггүй юм байна. Тэд нар их гайхаж байна. Ц.Дүгэрсүрэнгийн царай нь минчийж улайгаад хэцүү байх шиг байна. Тэгээд тэр хурал ч олигтой хурал болсонгүй тарлаа. Ц.Дүгэрсүрэн өөрөө их цайлган сайхан хүн шүү дээ. Хурлын дараа тэр над дээр ирээд “Чи надтай уулзаж юу ярих гэсэн юм бэ?” гэж асууж байна.

-Би чамтай л уулзах гэж энд хүлээж байсан юм. Намайг анх намаас арга хэмжээ авахдаа Намын Хянан Шалгах Хороо 3 жилийн хугацаатай хөдөө явуулсан шүү дээ. Гэтэл түүнээс хойш 6 жил боллоо. Өргөдөл олон удаа өгсөн боловч хариу ирэхгүй байна! гэж түүнд хэллээ.

Тэгтэл тэр:

-Аа, тийм үү. Би Улаанбаатарт очоод Ю.Цэдэнбал даргатай уулзаад, чиний асуудлыг хэлээд үзье! гэж байна. Тэгээд бид хоёр гар бариад салсан юм. Тэр Улаанбаатарт очоод Ю.Цэдэнбалтай энэ асуудлаар ярьсан биз. Харин Ю.Цэдэнбал зөвшөөрөөргүй өнгөрсөн биз ээ.

21 Монголд ардчилал, шинэчлэл өрнөж эхэллээ.

Ц Л: 1990 оны 9-р сарын 3-нд Ардын Их Хурлын чуулган Улаанбаатар хотод ажлаа эхэллээ. Шинээр байгуулагдсан Ардын Их Хурал анхдугаар чуулганаараа Ерөнхийлөгчид нэр дэвшүүлэх асуудлыг авч хэлэлцлээ.

Ингээд МАХН-аас Пунсалмаагийн Очирбатын нэр дэвшлээ. Бусад улс төрийн намууд түүний нэрийг дэмжлээ. Бас миний нэр дэвшлээ. Ингээд бид хоёр Монгол улсын Ерөнхийлөгч болохоор өрсөлдөх боллоо. Энэ үед надад олон юм бодогдож байна. “Ерөнхийлөгч болж болно. Улсын Монгол улсын төрийн тэргүүн бол хариуцлагатай ажил. Миний нас 70 гарч явна. Бас олон жил хөдөө мал хариулж амьдарлаа, шоронд олон жил суулаа. Өнөөгийн нийгмийн амьдралаас хоцорлоо. МАХН-ын хуучин их хүч, нөлөө нь хэвээрээ шахуу байж байна. Би түүнийг сөрж ганцаараа зогсоод 20 гаруй жил боллоо. Одоо би түүнийг нурааж чадах, эсэх нь тодорхой биш байна. Дөнгөж эхлээд байгаа энэ өөрчлөлт, шинэчлэлт эргэлт буцалтгүй үйл явц гэдэг бас тодорхойгүй байна. Түүхийн хурд хаашаа эргэхийг хэлж мэдэхгүй байна. Энэ ажлыг эрч хүчтэй, нөлөөтэй, залуу хүн хийсэн нь дээр!” гэсэн бодол төрөөд байлаа. Тэгээд өрсөлдөхгүй байхаар шийдлээ. Ингээд П.Очирбат Монгол улсын анхны Ерөнхийлөгчөөр сонгогдлоо. Тэр үед нийгмийн сэтгэл зүй их өөр байлаа шүү дээ. Би зүтгээд байсан бол ерөнхийлөгч ч болж болох байсан байж магадгүй. Ерөнхийлөгчийн тангараг өргөх ёслолын үеэр би Пунсалмаагийн Очирбатад баяр хүргэлээ.

Ингээд үүний дараа Улсын Бага Хурал, Засгийн газрыг байгуулах ажилд орлоо. Харин би Монгол улсын шинэ Үндсэн хуулийг батлах Ардын Их Хурлын орлогч даргаар ажиллахыг зөвшөөрсөн юм шүү. Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийг 1992 оны 1-р сарын 13-ны өдөр баталсан юм. Ингэж Монгол улс ардчилал, шинэчлэлийн замд тууштай орсон юм. 1990 оноос хойш манай улсын амьдралд маш их өөрчлөлт орлоо. Энэ дотор сайн юм их боллоо. Түүний хажуугаар саар юм ч бишгүй дээ л гарлаа. Бид чинь будилсаар яваад 1996 онтой золголоо шүү дээ. Ардчилал, зах зээл гэдгийг амьдрал дээр мэддэг хүн байсангүй. МАХН-ынхан бол бүр мэдэхгүй. Ардчилсан хөдөлгөөнийхөн дотор онол уншсан хүн байсан байх. Гэтэл түүнийг чинь хийх хэрэгжүүлэх гэтэл олон

бэрхшээл тулгарлаа. МАХН эсэргүүцээд, “ингэдэггүй юм, тэгдэггүй юм!” гэж зөрүүдлээд, алийг нь алдуулж байлаа шүү дээ. 5 жил гаруй ёстой нэг будилж гарлаа даа. 1996 оны Улсын Их хурлын сонгуулиар “Ардчилсан Холбоо” эвсэл ялалт байгуулж, засгийн эрх барих боллоо. Энэ үеэс л ардчилал, зах зээлийн эдийн засаг тууштай хэрэгжиж эхэллээ шүү дээ. ХАА-н нэгдлүүдийг тараагаад, малыг эзэнд нь олгосон нь зөв боллоо. Дараа нь орон сууцыг бас хувьчлаад эзэнтэй болголоо. Энэ чинь зөв ажил шүү дээ.

Намайг анх Өвөрхангай аймгийн Сант суманд очиход тэр сум тариа, ногоо огт тарьдаггүй байлаа. Нэгдлийн гишүүд нь мал малаад л амьдарч байлаа. Суманд өөр үйлдвэрлэл ердөө байсангүй. Сумын төсвийг шууд улсын төвлөрсөн төсвөөс хуваарилдаг байлаа. Тэр сум өөрөө ашиг, орлоготой ерөөсөө ажиллаж байсангүй. Данс нь ямагт улайсан байдаг байж. Ингээд улсаас дотаци аваад л өдөр хоногийг өнгөрөөдөг байлаа. Хувийн худалдаа, наймаа огт байсангүй. Ер нь бүх ХАА-н нэгдэл нэг ийм дүр зурагтай байсан юм шүү дээ. Тэгээд би тэр суманд өөрийн хийж байсан ажлынхаа туршлагыг ашиглаад туслах гэж бодлоо. Тэгээд жолооч нарт захиад Улаанбаатар хотоос сонгино, төмсний үр авч ирүүлээ. Тэгээд тэр сумын Царгийн бригадад хөрс, ус сайтай газар талбай сонгож аваад, хашаа бариад ногоо тарьж эхэлсэн юм. Өөртөө биш тэр нэгдэлд туслах гэж л бодсон юм. Би өөрийнхөө тэмээгээр 40-ийн бидоноор ус зөөгөөд тариан талбайгаа усалдаг байлаа. Сонгино их сайхан ургаж байлаа. Би сумын МАХН-ын хорооны дарга болон нэгдлийн дарга нарт хийж байгаа ажлаа танилцуулсан юм. Ямар зорилготой ийм ажил хийж байгаагаа ч сайн хэлдэг байлаа л даа. Тэгтэл миний тарьсан сонгино, ногоо сайхан ургаад эхлэж байтал, намайг эзгүй хойгуур хашаанд нь хурга, ишиг, нохой ороод, тарьсан зүйлүүдийг маань гишиглээд, идэхийг нь идээд хаячихдаг боллоо. Би хашааныхаа үүдийг сайн боогоод л явдаг, дахиад л орчихдог боллоо. Тэгээд гайхаад судлаад үзсэн чинь тэр сумын МАХН-ын хорооны дарга ийм ажлыг зориуд зохион байгуулдаг байж л дээ. Тэгээд: “Би эд нарт туслах гээд байдаг. Эд нар ийм юм миний эсрэг хийж байна. Энэ бол намайг нийгэм өөрөө хүлээж авч чадахгүй байгаагийн илрэл юм! Нэгэнт нөхцөл байдал ийм байгаа болохоор өөрийгөө бодсон нь дээр юм байна!” гэж би боддог болсон юм.

Ингэж би зөвхөн өөрийнхөө төлөө хөдөлмөрлөдөг болсон юм. Ерөөсөө манай нийгэмд ийм атмосферийг буй болгочихсон юм. “Лоохууз бол эсэргүү хүн! Бүр эсэргүүгийн цаад талын эсэргүү хүн!” гэдэг тийм ойлголтыг нийгэмд буй болгосон юм. Нөгөө талаар ХАА-н нэгдэл зэрэг нь өөрсдөө аж ахуйгаа өөд татаад, өөрөө өөрийгээ санхүүжүүлээд явах ёстой байтал дандаа дээрээс ирсэн тушаалыг л биелүүлдэг, өөрсдөө бодож

сэтгэдэггүй, юм хийдэггүй байдалд сургачихсан юм. Ийм учраас манайд тэр үед ашиг орлогтой ажилладаг ХАА-н нэгдэл бараг байсангүй шүү дээ. Дандаа улсаас дотаци авдаг байлаа шүү дээ. Аж ахуйн тооцоо, ашиг, орлого гэдэг юмыг огт мэддэггүй байсан юм. Тэгээд мэддэг юм нь үзэл суртал байлаа шүү дээ.

Сант суманд очсоны дараа би өөр бас нэг юм хийсэн юм. Өвөл хүнсний ногоогоо яаж хадгалах талаар арга бодож олсон юм. Монгол гэрт байнга гал түлдэг шүү дээ. Тийм учир би зуухныхаа доор нүх ухаад, нүхэн зoorь шиг юм хийгээд, түүндээ төмсөө хадгалдаг болсон юм. Гадаа их хүйтэн учир төмс хөлдөнө шүү дээ. Зуухны доор ухсан нүхэнд бол төмс хөлддөггүй юм. Ингээд өвлийн турш төмстэй хоол иддэг байлаа. Хөдөөний айлууд дандаа аргал түлнэ шүү дээ. Аргалаас үнс их гардаг юм. Байнга үнсийг нь асгаж байхгүй бол гал асдаггүй юм. Байнга үнс асгана гэдэг чинь бас их ажиллагаатай зүйл юм л даа. Би өвлийн гэр барихаас өмнө зуухныхаа доор нүх ухаад тийшээ үнс унаж байхаар болгосон юм. Тэгээд нөгөө унасан үнс дүүрээд ирэхээр нь гэрийн гадна хаяагаараа нөгөө үнсийг нь татаж аваад байхаар болгосон юм. Манайхны ажлыг их хөнгөвчилсэн юм шүү дээ. Ингэж Монгол гэрийн дулаалгын ситемийг сайжруулах оролдлого хийж байлаа.

Би Сант суманд байхдаа бас уламжлалт гар аргаар цагаан эсгий олныг хийсэн дээ. Тэр үед эсгийний хэрэгцээ их байсан боловч эсгий хийхээ больсон байсан юм. Үйлдвэрийн аргаар хийсэн эсгий улсын худалдааны шугамаар ирдэг боловч их ховор байлаа. Хөдөөний малчид гэрээ дулаалах гээд эсгий хайгаад олдохгүй их асуудал босдог байсан юм. Хөдөө мал хариулаад амьдарч байгаа хүнд ер нь эсгий их хэрэгтэй эд шүү дээ. Гол нь эсгий хийх ноос нь их ховор байсан юм. Малчид хониныхоо ноосыг хяргаад бүгдийг нь улсад тушаадаг байсан болохоор эсгий хийх ноос байхгүй болсон юм л даа. Гэхдээ сайн ажиллавал эсгий хийх ноос гардаг юм. Манайх 400 гаруй хоньтой байлаа шүү дээ. Тэр хониныхоо ноосыг нь бүгдийг нь улсад тушаах ёстой. Гэхдээ түүнээс жаахан ноос илүү гардаг байсан юм. Малаа сайн таргалуулаад, ноосыг нь цаг алдалгүй хяргаж авах ёстой юм. Ингэж чадвал ноос жаахан илүү гардаг юм. Ингэж чадсан айлууд улсад нормтой ноосоо тушаагаад жаахан ноос илүү гардаг байлаа. Гэхдээ зарим айлын ноос норм, төлөвлөгөөндөө хүрэхгүй их дутна шүү дээ. Тийм үед жаахан ноос илүү гарсан айлаас ноос мөнгөөр худалдан авч дутсан ноосоо гүйцээдэг байсан юм. Би ийм илүү гарсан ноосыг айлуудаас цуглуулж худалдаж аваад, эсгий хийдэг боллоо. Нэг жилд нилээд хэдэн эсгий хийж байлаа. Тэгээд уламжлалт гар аргаар хийсэн цагаан эсгийг хүмүүс 500 төгрөгийн үнээр авдаг байлаа.

Тэнд байхад “Ременин гөлөмний эцэг Лоохууз” гэсэн нэг яриа гарсан

юм. Би “ременин гөлөм” хийж зарсан юм. Налайхын нүүрсний уурхайд нүүрсийг газрын гүнээс дээш нь татаж гаргадаг өргөн хавтгай ремень байдаг юм. Түүний өнгөн тал нь хаймар, дунд нь брезент байдаг юм. Тэр хаймарыг нь хуулах сайн арга олдвол сайхан гөлөм болох юм байна гэж би боддог байлаа. Тэгээд тэр ременийг халуун зуухан дээр хүчтэй халаагаад үзсэн чинь хаймар нь амархан хурч байна. Хаймарыг нь хуулах арга олсон учир ременээр гөлөм эсгээд, хаймар дээр нь гөлөмний угалз зураад, түүнийгээ хурц хутгаар дагуулаад зүслээ. Тэгээд ременээ халаагаад, нөгөө зүссэн хаймараа хуулахаар сайхан угалз гарч байгаа юм. Ингээд угалзныхаа нүднүүдийг нь будгаар будчихна л даа. Маш бөх гоё гөлөм болж байгаа юм. Ингээд тэр хавийн бүх сумдын малчид ременин гөлөмтэй болж байгаа юм. Сүүлдээ ийм гөлөмийг Монгол улс даяараа малчид хэрэглэдэг болсон шүү дээ.

Буурцагтай мөнгөн цагаан товчийг Өвөрхангайхан их хэрэглэдэг юм. Би Говь-Алтайн Чандман суманд 1985 онд очоод, тийм товч хийсэн юм. Хийхэд их амар боловч их гоёлтой сайхан товч л доо. Дээр үед хүмүүс их хэрэглэдэг байгаад сүүлдээ хэрэглэхээ больсон юм. Манайд чинь үндэсний хувцас, гоёл чимэглэлийг чинь МАХН-ын бодлогоор хэрэглэхийг нь болиулсан юм шүү дээ. Бүр 20-оод оны үед хот хөдөөгүй үндэсний алт, мөнгө, шүр сувдаар хийсэн эмэгтэй, эрэгтэй хүний гоёл чимэглэлийг хэрэглэхийг нь хорьсон юм.

Дээр үеэс монголчууд алт, мөнгө, шүр сувдан гоёл чимэглэл их хэрэглэдэг байсан юм. Цаг агаар дулаан мал ихтэй байгаа үедээ монголчууд ийм үнэтэй алт, мөнгөн эд, хэрэглэлийг хийгээд хадгалчихдаг юм. Тэгээд цаг уур хүйтрээд зуд болоод мал хорогдсон үед эдгээр зүйлүүдээ зараад мал авдаг байсан юм. Монгол орон өргөн уудам учир нэг газар зуд болж мал хорогдож байхад нэг газар өнөтэй сайхан өвөл болж мал өсч байдаг юм. Эрэгтэй хүн үнэтэй чулуун хөөрөг, хаш чулуун соруултай гаанс, алт, мөнгөн чимэглэлтэй хэт хутга, том, том мөнгөн товчтой дээл өмсөж, хэрэглэдэг байж. Хөөрөгний толгойг нь шүрээр хийж, алтан, мөнгөн нуух тавьдаг байсан юм. Бас том, том мөнгөн аяганд цай уудаг байлаа. 20-оод оны сүүлчээр дарлагч ангийн хөрөнгийг хураах үед ийм зүйлүүдийг хурааж аваад улсын орлого болгоод, ийм зүйл хэрэглэхийг хорьсон юм. Тэгээд үнэтэй материалаар хийсэн сайхан ур хийцтэй гоёл чимэглэлийн зүйлс хэрэггүй болж үрэгдэж алга болох замдаа орсон юм. Зарим хүмүүс тийм үнэтэй зүйлүүдээ маш нууц хадгалсан, зарим нь огт хадгалалгүй хүүхэд тоглуулж байсан гэдэг юм. Хэлхээтэй шүр, сувд тэр үед хүүхдийн тоглоом болж байсан гэдэг юм. Энэ чинь Монголын ард түмний уламжлалт соёлыг устгах замыг нээж өгсөн маш буруу ажил байлаа л даа. Аажмаар тийм гоёл чимэглэлийн зүйл хийдэг дархан хүн байхгүй болоод,

хийдэг арга технологиуд нь мартагдаж ирсэн байгаа юм.

Тэгээд 60-70 аад оны үед зарим хүмүүс тийм хуучны хэлбэр хийцтэй зүйлүүдийг сонирхож эхэлсэн юм. Гэхдээ тийм өргөн хүрээтэй биш. Бага зэрэг товч энэ тэрийг сонирхдог болсон юм. Их үнэтэй юм хэрэглээд ирвэл бас болохгүй. Асуудалд орно. Хаанаас, хэнээс авсан гээд Дотоод яам байцаагаад эхлэнэ шүү дээ. Дотоод яамны хараанд орно. Аймаг болгонд Дотоод яамны салбар ажиллаж байсан юм.

Монгол улсын Шинэ үндсэн хууль батлагдсаны дараа, түүний дагуу шинэ Их Хурлыг сонгох сонгууль эхэлсэн юм. Би дахин Их хурлын гишүүнд нэрээ дэвшүүлээгүй юм. Ингээд тэтгэвэрээ тогтоолгож авлаа. Нас өндөр боллоо. Зах зээлийн харилцааны анхны алхмууд хийгдэж эхэллээ. Юмны үнэ ханш өдрөөс өдөрт өөрчлөгдөж, хуучин амьдралаар амьдрах боломжгүй болж ирсэн. Намайг шүүхээр шийтгэж миний хөрөнгийг хураах үед хурааж авсан машины оронд нэг хуучин машин өгсөн юм. Тэр үед хувийн машинтай хүн бараг байсангүй.

Тэр үеэс эхлээд Монгол хүн гадаадад их явдаг боллоо. 1990 оноос өмнө Монгол хүний гадаадад зорчих асуудал бас хориотой байсан шүү дээ. Монгол хүн гадаадад явах нь бүү хэл Монголд амьдарч, ажиллаж байгаа гадаадын хүнтэй уулзаж юм ярих нь хориотой байсан шүү дээ. Манай Дотоод яам энэ асуудлыг хатуу хянаж байсан юм. 1990 оноос эхлээд манайхан Бээжин, Москва руу голдуу галт тэрэг, онгоцоор явдаг боллоо. Их бараа зөөж авч ирдэг боллоо. Том, том цүнхэнд хийсэн ачааг манайхан “гахай” гэж нэрлэдэг юм.

Энэ үед би Дамбадаржаад газар авлаа. Тэр үед газар хувьчлагдаагүй байсан. Хямдхан байлаа. Гагцхүү хотын захиргааны л зөршөөрөл хэрэгтэй байсан. Ингээд хотын захиргаанаас зөвшөөрөл аваад хашаа барьж, түүн дотроо байшин барилаа. Тэндээ хэдэн үнээтэй, ногооны талбайтай боллоо. Говь-Алтай аймагт байхдаа би 100 гаруй малтай байсан юм. Тэднийхээ хагасыг нь зараад, хагасыг нь Улаанбаатарт аваад ирсэн юм. Хотын орчим Баянцогт суманд хүнээр маллуулдаг байлаа. Гэтэл Улаанбаатарын орчим мал маш зохимжгүй зүйл болох нь мэдэгдлээ. Мал их алдагдана. Тэжээл их хэрэглэнэ. Зарлага их гарна. Ашиг багатай юм.

Сүүлийн үед хүмүүс хөдөөнөөс малтайгаа хот орчимд их нүүж ирж байна шүү дээ. Энэ ерөөсөө буруу. Хот орчимд ирвэл малгүй л ирэх хэрэгтэй. Малаа зарж мөнгө болгоод гахай, тахиа маллах хэрэгтэй юм. Гэтэл үүнийг мэдэхгүй малтайгаа Улаанбаатарын орчим ирээд, сүйрч байж сая ойлгож байна шүү дээ. Төрөөс хийж байгаа ямарч зохицуулалт алга. Хэлж өгдөг газар алга байна шүү дээ. Ингээд сөнөсөний дараа сая буруу юм хийснээ ухаарч байна. Би өөрөө энэ замыг туулсан болохоор мэдэж байна л даа.

1990-ээд оны дундуур “Шувуу фабрик”-г миний танилууд олон байлаа л даа. Ингээд би малаа бүгдийг нь зараад, тахиа авлаа. 200 гаруй тахиатай боллоо. Маш олон өндөг авдаг боллоо. Оросын цагаан тахиа бол олон өндөг гаргана шүү дээ. Тэр үед өндөг бас ховор байлаа. 200 тахианаас хоногт 100 өндөг авна гэсэн үг шүү дээ. Нэг өндгийг 100 төгрөгөөр зарж болно. Ингээд томоохон гуанз ресторанууд манайхаас бөөнөөр нь 70-80 төгрөгөөр өндөг авдаг боллоо. Нэг тахиаг 2 жил болгоод нядалгаанд оруулсан нь дээр байдаг юм. Нядлахынхаа өмнө ангаахайгаа авчихна л даа. Тахиагаа нядалгаанд оруулахаар чинь бөөн мах болно шүү дээ. Тахианы махыг гуанзууд дуртай авна.

Сүүлийн үед гадаадаас өндөг, тахианы мах чөлөөтэй орж ирдэг болоод, зах зээлийн өрсөлдөөн ширүүн болж байна. Манай төр, засаг өөрийн зах зээлийг хамгаалахгүй байна. Гахай, тахианы аж ахуй бол манайд зайлшгүй хэрэгтэй зүйл шүү дээ. Гахайны аж ахуйг эрхлэхэд гол анхаарах зүйл бол тэжээлийн асуудал л байдаг юм. Үүнийг л шийдчих юм бол өндөр ашигтай байдаг аж ахуй л даа. Гахайны махаар хиам хийдэг юм. Гадаад орнуудад гахай, тахианы тэжээлийн тусгай үйлдвэр ажиллаж байна. Олон төрлийн витаминтай тэжээл бэлтгэж өгч байна.

Манайд жижиг бизнес эрхлэгчдэд их бэрхшээл байдаг юм. 1990-ээд оны эхээр манайхан Хятад яваад хямд, чанаргүй бараа аваад, түүнийгээ Орост аваачаад зардаг байлаа шүү дээ. Ийм маягийн бизнес бол ямар ч ашиг өгөхгүй л дээ. Сүүлийн үед өөрсдөө ямар нэгэн зүйл хийж, бүтээхээр чармайдаг болсон байна. Энэ бол зөв тал руугаа орж байна гэсэн үг юм. Олон хүн өргөн хэрэглээний янз бүрийн жижиг зүйл хийдэг болсон байна. Олон хүн гуанз, дэлгүүр байгуулсан байна л даа. Өрсөлдөөн их боллоо.

Сүүлийн үед жижиг бизнес эрхлэгчид “Урбанек” салатыг Польш улсаас импортлож байна. Монголчууд түүнийг “Алаг салат” гэдэг юм. Их амттай сайхан салат шүү дээ. Үүнийг бүр социализмын үед манай улс Польшоос улсын худалдаагаар импортоор авч байсан юм. Гэхдээ Дархан-Сэлэнгийн газар тариалангийн бүсийн тариаланчид “Алаг салатыг бүр тэр үеэс гэрийн аргаар хийдэг технологийг нь мэддэг байсан юм. Би түүнийг одоо гэрээрээ хийж байна. Миний гэрээрээ хийсэн салат, импортоор орж ирсэн салат хоёрын хооронд ганц л ялгаа бий. Импортын “Урбанек” давс ихтэй байдаг бол минийх давс багатай байдаг юм. Бусад нь яг ижил юм. Польшууд бол нийтийн худалдаа болон экспортонд зориулж хийдэг учир муудахаас нь хамгаалж давсыг нь ахиухан хийдэг бол би түүнийг удаан хадгалах шаардлагагүй учир давс багатай хийдэг юм. Би түүнийг хийсэн шилэн дээр өөрийн гар утас, нэр, эхнэрийнхээ нэр, гэрийн хаягаа бичээд наачихдаг юм. Хүнсний зах дээр гарсан өдөртөө дуусаж байна. Тэгээд түүнийг авсан хүмүүс дахин авахаар миний гар утсаар

захиалга өгч байна. Гэрийн нөхцөлд хийсэн болоод ч тэрүү, давс багатай болоод ч тэр үү, манай хэрэглэгчид миний салатанд илүү дуртай байдаг юм. Үнэ нь ч бага шүү дээ.

Монголд мөөг их ургадаг нутаг байдаг юм. Түүнийг түүгээд “Мөөгний консерв” хийж болно шүү дээ. Бас “Махан консерв” байна. Тэднийг чинь бүгдийг нь гэрийн нөхцөлд бага хэмжээгээр хийж болдог юм. Би бүгдийг нь гэрийн нөхцөлд бага, багаар хийж үзсэн. Сайхан болж байна билээ. Харин нэг анхаарах зүйл бол ариун цэврийн асуудал байдаг юм. Хүнсний зүйл гэрийн нөхцөлд хийхэд гол анхаарах зүйл бол энэ байдаг юм. Үүнийг л шийдэх хэрэгтэй байдаг юм. Бусад нь технологийн хувьд төвөгтэй биш.

Манай Баян-Өлгийн казах ястангууд адууны махаар “каз” гэдэг сайхан хүнс хийдэг шүү дээ. Би залуу байхдаа Баян-Өлгийд очдог байсан юм. Тэр үед “каз” идэж үзсэн юм. Их сайхан амттай зүйл шүү дээ. Би одоо өөрөө “каз” хийж байна. Яг казахуудын өөрсдөө хийдэг уламжлалт аргаар нь хийж байгаа. Давс, сонгино, перец, чинжүү зэрэг хоол амталдаг ногоонуудыг усанд хийж буцалгаад, хөргөдөг юм. Хөрсний дараа тэр уусмалдаа дан адууны хавиргыг хийгээд хонуулна. 24 цаг орчим болгоно гэсэн үг шүү дээ. Энэ хооронд нөгөө сонгино саримс зэрэг ногоонууд, давсны амт адууны хавирганд бүрэн шингэж байгаа юм. Ингээд нэг хоногийн дараа сайхан амт орсон хавиргануудыг адууны олгой, бүдүүн гэдэс зэрэгт нэг нэгээр нь хийдэг юм. Тэгээд утаанд утдаг юм. Хамгийн хэцүү нь утаагаар утах нь байдаг юм. Аргалын утаанд утвал их сайн. Ер нь адууны мах өөрөө их амттай, чанартай мах шүү дээ. Аргалын утаагаар утахаар бүр сайхан болно доо. Казахууд түүнийг утахын тулд гэрийнхээ хананы толгойноос дүүжилчихдэг юм. Ингэж дүүжилсэн адууны мах утаандаа болчихдог юм. Ингэж утсан махыг шууд идэж болно. Хүнсний зах дээр нэг килограм “каз” 5000 төгрөг хүрч байна. Тэгвэл нэг килограм адууны мах 1100-1200 орчим төрөг байгаа шүү дээ. Жижиг бизнес эрхлэгчдэд маш ашигтай бизнес дээ. Сүүлийн үед түүнийг хэрэглэгчид их өсч байна. Казах, монгол бүх хүн хэрэглэдэг болж байна. Бас монголд амьдарч байгаа гадаадын хүмүүс их авдаг болсон байна шүү дээ.

Монголд дээр үед уламжлалт аргаараа хуурай сүү хийдэг байсан юм шүү дээ. Манай гүүний айраг, ингэний сүү, ингэний хоормог зэрэг маш амттай, олон төрлийн витамин агуулсан, хүний эрүүл мэндэд сайн нөлөө үзүүлдэг, байгалийн цэвэр шинж чанараа хадгалсан уламжлалт хоол, хүнсний зүйлүүдийг зах зээлийн эргэлтэнд оруулах хэрэгтэй байна. Тэднийг хийдэг уламжлалт арга, технологийг нь судлаж сурталчлах хэрэгтэй байна. Тэднийг хийх шинэ техник, технологийг нэвтрүүлэх хэрэгтэй байна. Сүүлийн үед энэ талаар ном мэр, сэр гарч байна. Би тийм

номыг зориуд аваад уншиж байна. Заримыг нь хийж чаддаг хүнээс очиж асууж заалгаж авч байна.

Би Хөвсгөл аймагт нутаг заагдан сууж байхдаа загас давслаж, хатааж сурсан юм. Манай Хөвсгөл нуур их цэвэр устай, загас маш элбэгтэй нуур шүү дээ. Түүний ус, Байгал нуурын уснаас цэвэр юм. Байгал нуурын хөвөөн дээр Оросууд целлюлезийн үйлдвэр барьснаас ус нь их бохирдож байна. Харин Хөвсгөл нуурын орчим ямар ч үйлдвэр байхгүй шүү дээ.

И Л: Та Ардчилсан намын лидерүүдтэй хир зэрэг танил байна вэ?

Ц Л: Би АН-ын Үндэсний Зөвлөлийн гишүүдтэй бараг бүгдтэй нь танил. Лидерүүдийг нь бол бүгдийг нь танина. Тэдэнтэй байнга холбоотой байдаг юм. АН-ын хурал очиж суудаг юм. Сүүлийн хоёр ч хурал дээр би нилээд шүүмжлэлтэй үг хэлсэн. АН-ыг өөрийг нь цэвэрлэх хэрэгтэй гэсэн санаа хэлсэн юм. “АН-ын дотор янз бүрийн ашиг сонирхолтой хүмүүс их орсон байна. Ёс суртахуунгүй, хариуцлагагүй хүмүүсээсээ салах хэрэгтэй байна. АН-ын нэр хүндийг ийм хүмүүс унагаж байна. Ийм хүмүүс ашиг олох, төрийн өндөр албан тушаалд орох гэсэн хувийн өчүүхэн зорилгодоо үндэсний хэмжээний энэ том намыг ашиглаж байна. Үүнийг одоо таслан зогсоох болсон. АН-ыг ийм хүмүүсээс цэвэрлэж, намын нэрийг ариун байлгая! Өөр нэг хийх ёстой зүйл бол АН өөрийн хийсэн алдаагаа хүлээн зөвшөөрөх хэрэгтэй. 1990-ээд оноос хойш АН олон алдаа гаргалаа. Одоо энэ алдаагаа хүлээн зөвшөөрөөд ард түмнээсээ уучлалт гуйх хэрэгтэй. Тэгээд цашид алдаа гаргахгүйн төлөө намын жирийн гишүүдээс эхлээд, дээд удирдлагаа хүртэл бүх хүч чадлаа дайчлан ажиллацгаая!” гэж хэлсэн юм.

Нөгөө талаар АН-ын удирдлагыг төвлөрүүлэх хэрэгтэй байгаа юм. Өөрөөр хэлбэл АН-ыг нэг удирдлагатай болгох хэрэгтэй байгаа юм. Одоогийн байдлаар бол АН-ын удирдлагын арга барил нь их буруу байна. “Бүгд ижил, тэгш эрхтэй!” гэдэг нэрийн дор эмх замбраагүй байдлыг буй болгож байгаа юм. Зөв зүйтэй үг хэлсэн хүнийхээ үгийг сонсохгүй, түүнийг хүлээн авч ажил хэрэг болгохгүй байна. Энэ байдлыг нэн даруй таслан зогсоох хэрэгтэй гэж би боддог юм. Намын дотоод ардчилалд шүүмжлэл чухал үүрэгтэй. Шүүмжлэлийг хааж боогдуулалгүй, чөлөөтэй байлгах нь чухал.

Гэтэл шүүмжлэлийг чөлөөтэй байлгаж байгаа нэрийн дор эмх замбраагүй, дээр дооргүй шүүмжлэл болгож хувиргаад байгаа юм. Нэг хүн зөв зүйтэй шүүмжлэл хэлдэг, гэтэл тэр хүнийг өөрийг нь шүүмжлээд эхэлдэг. Ингээд эхний шүүмжлэл, дараагийн шүүмжлэл хоёулаа үнэ, цэнээ алддаг болсон байна. Ийм байж хэрхэвч болохгүй. Зөв зүйтэй

шүүмжлэл тавьсан хүний үгийг хүлээцтэй, гэвчээртэй сонсож хүлээж авч байх хэрэгтэй юм. Би энэ бүхнийг 2000 оны Их Хурлын сонгуулийн өмнө болсон хурал дээр хэлсэн юм. Гэтэл АН сонгуульд том ялагдал хүлээлээ. Сонгуулийн дараа дахиад АН-ын хурал боллоо. Би түүн дээр дахиад өөрийн шүүмжлэлийг хэллээ.

“Сонгуулийн өмнө болсон хурал дээр та нар миний үгийг сонсох дургүй байсан. Үйл явдал яг миний хэлснээр өрнөж байна. Бид ялагдаж болно. Одоогийн ялагдлаас бид сургамж авч, өөрт байгаа дутагдлуудыг арилгах ёстой. Тэгсэн цагт ирээдүйн ялалтын суурийг тавьж чадна. Хэрвээ энэ ялагдлаас сургамж авч дутагдлаа засч чадахгүй бол бид хэзээ ч ялалтанд хүрэхгүй!” гэж хэлсэн юм.

Ер нь бол АН-д хүчтэй удирдагч үгүйлэгдээд байгаа юм. Бүгд л ижилхэн байна шүү дээ. Боловсрол нь ч ижил, чадал нь ч ижил, ажлын туршлага, дадлага нь ч ижил, нас нь ч ижил бүх юм нь ижил болчихсон. Хэн хэнээсээ илүү гарах зүйл байхгүй. Тийм болохоор бие биенийхээ үгийг сонсдоггүй. Бүгдийг араасаа дагуулаад явах хүчтэй удирдагч байхгүй байна. Энэ их хэцүү байдлыг үүсгэж байгаа юм. Ийм байдлаас яаж гарах вэ? Энэ талаар л бодох ёстой юм. Миний бодлоор ийм байдлаас гарах хамгийн сайн арга бол өөрсдөө дотроосоо нэг хүнээ “лидер” гэж хүлээн зөвшөөрөх хэрэгтэй. Тэгээд бүгдээрээ түүнийхээ үгийг нь сонсож сурах хэрэгтэй. Тэр хүн алдаа гаргаж болно. Тийм үед түүндээ тал талаас нь туслаж алдааг нь хамтаараа засч байх хэрэгтэй. Тийм лидер ч бүхнийг ганцаараа шийдэж болохгүй, бусдынхаа үгийг ямагт сонсож байх хэрэгтэй. Ингэсэн цагт одоогийн хямралт байдлаас гарч чадна. Хэрвээ ингэж чадахгүй бол АН байнгын дотоод тэмцлээ зогсоож чадахгүй. Ийм намд ард түмэн итгэл хүлээлгэхгүй. Ялагдал бол ямагт тэдний талд байна шүү дээ.

Та нар одоогийн АН-ын хуралд сууж байсан уу? Би олон удаа сууж байгаа болохоор сайн мэдэж байна. Аливаа хурлын дэг, жаяг гэж нэг юм байдаг биз дээ. Тэгвэл АН-ын хуралд тийм юм ерөөсөө байхгүй. Ямар ч дэг, жаяг байхгүй. Маш замбараагүй байдалд хуралдаж байгаа юм. Тийм хурал бол Монголын үндэсний хэмжээний улс төрийн том намын хурал биш харин “Нарантуул” барааны зах дээр наймаа хийж яваа юм шиг сэтгэгдэл төрүүлж болохоор байгаа юм.

Би Д.Дорлигжав, Р.Гончигдорж хоёрыг нэр заагаад шүүмжиллээ. АН-дарга Д. Дорлигжавт би хэлсэн: “Нарантуул” зах дээр бол наймаачид үнэ, ханшийг яг, таг сайн мэдэж байх ёстой байдаг юм. Хэрвээ тэгж чадахгүй бол өрсөлдөгчдөө ялагдах нь гарцаагүй болдог юм. Гэтэл чи энэ хурал дээр яригдаж байгаа зүйлүүдийн юу нь, ямар үнэ ханштай байгааг огт мэдэхгүй байна!” гэж хэлсэн.

Би АН-ын шинэ дарга Р.Гочигдоржид хэлсэн: “Чи сайн эрдэмтэн, математикч байж болно. Гэхдээ эрдэмтэн, доктор байх нэг хэрэг, улс төрч байх өөр хэрэг шүү. Чи улс төрөөр оролдох гэж байгаа бол тууштай байх хэрэгтэй. Энэ хоёрын дунд байж ерөөсөө болохгүй. Улс төр бол тоглоомын хатуу дүрэмтэй. Тэр дүрмээр тоглоод дийлж гарвал улс төрч болдог юм. Чи нийгмийн ухаанаар толгойгоо цэнэглээгүй байна. Чи бүхнийг математикч хүний нүдээр л харахыг хүсч байна. Тэгж ерөөсөө болохгүй. Нийгэм бол улс төрчдийн өмнө том хэмжээний асуудлыг тулган тавиад, тийм хэмжээний шийдлийг шаарддаг юм!” гэж хэлсэн. Түүнээс хойш Р.Гончигдорж их өөрчлөгдсөн шүү.

АН ч зохион байгуулалтын хувьд их өөрчлөгдсөн. Чингис хааны үеэс “Эхнэрээ зөв сонгож чадаагүй хүнээр цэрэг удирдуулж болохгүй!” гэсэн нэг үг яригддаг юм. Тэр чинь нэг эхнэрийн асуудлыг шийдэж чадаагүй бол нэг хэсэг цэргийг удирдаж, нийтийн үйлсийн төлөө зүтгэх чадваргүй гэсэн үг шүү дээ. “Нэг эхнэрийн асуудлыг шийдэж чадаагүй бол нийтийн хэргийг бас л шийдэж чадахгүй!” гэдэг бол үнэн үг. Манай саяханы түүхээр энэ үг яаж батлагдахыг бид харлаа. Сонгуулийн үед гарч байгаа маргаануудыг АН-аас нийтийн том үйлсд захируулах ёстой юм. Гэтэл тэр болгоныг хий товойлгоод л, түүнтэйгээ ноцолдоод байдаг. АН-ыг төлөөлөн сонгуульд нэр дэвшиж байгаа хүмүүс бүгд нэг зорилготой байх хэрэгтэй юм. Нэг том зорилгод бүгдийг захируулах хэрэгтэй шүү дээ. Тэгээд тэр зорилгынхоо төлөө бүгдээрээ нийлээд тууштай тэмцэх хэрэгтэй юм.

Сүүлийн үед их хэлэмгий боловч өөрөө юм хийж чаддаггүй хүмүүс сонгуульд амжилт олж байна. Тухайлбал, Н.Багабанди бол өөрөө юм хийгээгүй байтлаа П.Очирбатыг ялсан юм. Н.Энхбаяр байна. Баахан л юм ярьдаг. Ярьсан юманд нь ямар ч систем байхгүй. Зүгээр л яриад байдаг, өлгөөд авах ганц бүтэн өгүүлбэр байдаггүй. Хэлэх үгээ бодож, цэгцтэй хэлдэг байх хэрэгтэй. Үглэсэн, чалчаа хүнээс ухаан гардаггүй юм. Сүүлийн үед ийм хүмүүс сонгуулиар амжилт олж байна.

Сонгуульд амжилттай оролцсон хүмүүсийн дотор ажил дээр амжилт гаргасан хүн бараг байхгүй байна. Би энэ асуудлаар 1990 онд Ерөнхийлөгч П.Очирбаттай хэд, хэдэн удаа ярилцсан юм.

-Ардчилсан зарчимаар сонгууль явуулж аль нам төрийн эрх барихыг нь шийдвэрлэх болж байгаа нь маш зөв байна. Гэхдээ энд нэг аюултай муу тал байна. Тухайн намд ямар ч хамаагүй хүмүүс зөвхөн төрийн өндөр албан тушаалд очихын тулд сонгуульд орж эхэллээ. Энэ бол маш аюултай. Тухайлбал МАХН-д ямар ч хамаагүй, түүний явж ирсэн түүхийг мэдэхгүй, түүний үзэл бодлыг ойлгодоггүй хүмүүс энэ намын нэр дээр сонгуульд ороод ялалт байгуулаад, төрийн өндөр албан тушаалд очиж болох юм.

Энэ бол маш аюултай. Энэ бол Монгол улсын цаашдын хувь заяанд их хортой үр дагаварыг авч ирж болох юм. МАХН-ын хүч ойрын хэдэн жилдээ сулрах шинж алга. Төрийн эрх барьсан хэвээрээ л байх янзтай байна. Ийм учраас энэ намыг одоо хурдан татан буулгах хэрэгтэй. Тэгвэл энэ намд байгаа шинэ, хуучин бүх муу хүмүүс нь алга болно. Хуучин муу үзэл суртлаасаа ангижирна. Тэр цагт энэ намыг дахин шинээр байгуулаад бусад намуудтай адилаар сонгуульд оролцож болно шүү дээ! гэж би түүнд хэлдэг байв. Тэр миний үгийг сонсоогүй л дээ. Гэтэл өнөөдрийн амьдрал миний хэлснийг батлаж байгаа юм шиг үйл явдлууд өрнөсөөр байна. Энэ намын Монголын ард түмний өмнө тарьсан балаг, байгуулсан гавьяанд огт хамаагүй хүмүүс энэ намын нэрээр сонгуульд орж ялалт байгуулаад, төрийн өндөр албан тушаалд томилогдоод эхлэв. Өөрийн үзэл бодолгүй, зөвхөн албан тушаал авахыг зорьсон ийм хүмүүс маш аюултай зүйлүүдийг хийх боллоо. Энэ их авилагын хэрэг, эх орны эрдэс баялагийг “хөрөнгө оруулалтыг дуудах” нэрээр гадаадынханд худалдсан энэ үйл явдлууд бол ийм хүмүүсийн л хийж байгаа ажил шүү дээ. Нам нь өөрөө гишүүдэсээ авилга нэхэж авдаг, тэр хөрөнгөөрөө шинэ гишүүн элсүүлдэг, сонгогчдын саналыг худалдаж авдаг болжээ. Энэ маш аюултай.

Бизнес эрхлээд амжилтанд хүрч байгаа цөөн тооны хүн байна. Тэд нар аажимдаа улс төрд орж ирж байна. Энэ бас бодуштай асуудал. Тэдэнд төр, засгийн дэмжлэг дутаад байгаа юм. Ийм дэмжлэг дутахаар тэдний бизнес нь явахаа больж байна. Тэгээд тэд нар өөрсдөө улс төрд ороод ирж байна. Тэд нар улс төрд дуртайдаа биш, бизнест нь төр, засгийн дэмжлэг дутаад, түүнийг олж авахаар улс төрд орж ирж байгаа юм.

Иймэрхүү том бизнес эрхлэж байгаа хүмүүс өөрийн бодол санаагаа нийгэмд ойлгуулж байх хэрэгтэй юм. Зарим асуудал дээр тийм хүмүүс маш хүлээцтэй хандаж, буулт хийж байх хэрэгтэй. Тэгэхгүй бол түүнд дэмжлэг олдхоггүй шүү дээ. Бизнес эрхлэж байгаа хүн зөвхөн өөрийнхөө ашиг, орлогын төлөө явбал нийгмийн зүгээс түүнд дайсагнах хандлага бий болоод ирдэг юм. Манайд “АПУ” (Архи, Пиво, Ундаа – товчлол) гэдэг том компани байна. Энэ чинь социализмын үед улсын үйлдвэрийн газар байсан юм. Хувьчлагдаад удаагүй байна. Түүнийг хувьчлахад ширүүн маргаан гарсан шүү дээ. Шинэ эзэд нь түүний тоног төхөөрөмжийг нь шинэчлээд, өргөтгөл хийгээд Германы технологээр шинэ бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг боллоо. Нэр хүнд нь өсөж ирлээ. Нийгэмд түүний нэр хүнд өсөхөд, шинэ технологосоо илүү энэ компанийн нийгмийн хандлагатай бодолого нь их үүрэг гүйцэтгэж байна. “АПУ”-гийн удирдлагууд нийгмийн хамгийн эмзэг бүлгийхэн рүү чиглэсэн олон арга хэмжээ зохион байгууллаа. Улсын төсөвт төлж байгаа татвараасаа гадна тэд нар их хэмжээний хөрөнгийг нийгмийн эмзэг бүлгийнхэнд зориуллаа. Үүнийг ард

түмэн харж байна. Зөв бодлого барьж байна гэж үнэлэж байна.

“Нарантуул” гэж том компани байна шүү дээ. Тэр маш их ашигтай ажиллаж байгаа компани шүү дээ. Түүний захирал Сайхансамбуу бол бас алсын хараатай хүн. Энэ мэтийн үндэсний хэмжээний бизнесменүүдийг аль болохоор хурдан төрүүлэх хэрэгтэй юм л даа. Үндэсний хэмжээний бизнесменүүд маш их хэрэгтэй байна. Өөрөөр хэлбэл ажил хийж үзсэн, ажлын амтанд нь орсон тийм хүмүүс олон байх тусмаа сайн байна. Ер нь хүн ажил хийгээд ирэхээр аяндаа цаашид хийх юм нь өөрөө тодроод ирдэг юм.

Манай Ю.Цэдэнбалын гол дутагдал бол ерөөсөө өөрөө ажил гардаж хийж үзээгүй хүн юм шүү дээ. Дандаа л хүний хийсэн ажлыг л харж явжээ. Тийм учраас ажил хийдэг хүний ярьж байгаа зүйлийг ойлгохгүй байгаа юм. Энэ чинь зүгээр нэг компанийн ажил биш, улс орны хэмжээний том ажил шүү дээ. Өөрөө хийж үзээгүй болохоор тийм том, том ажлуудын учрыг нь олохгүй байгаа юм. Тэгээд л зүгээр хий хоосон “Тэгэх хэрэгтэй, ингэх хэрэгтэй!” гэж яриад байдаг болж байгаа юм. Тэр нь ажилд тус болохоосоо илүү саад болж байгаа юм. Төрийн удирдагч хүн бүхнийг өөрөө мэддэг чаддаг, хүнээс ангид хүн байж чадахгүй шүү дээ.

Ард түмэн удирдагчаасаа нэг л зүйлийг хатуу шаарддаг юм байна. Тэр нь шударга байх явдал юм. Ард түмэн бол төрийн эрх барьж байгаа хүнээс ганц ийм л юмыг шаарддаг юм байна. ЮНЕСКО-гоос Чингис хааныг “Мянганы суут хүн” гэж зарлалаа шүү дээ. Чингис хаанд өнөөдрийн энэ дэлхий ертөнцөөс ийм алдар хүртэх ямар шинж байсан бэ? Чингис хаан төрийн хэрэгт хамгийн шударга байж чадсан байж магадгүй юм. Тэр төрийн хэрэгт хамгийн шудрага байж чадсан учраас олон зууныг даван өнөөдрийг хүртэл амьдарч чадсан байх. Тийм учраас одоо түүнтэй өрсөлдөх нэг ч хүн байхгүй байгаа байх. Тийм учраас төрийн хэргийг гагцхүү шударга явуулж чадах хүнд л өгөх хэрэгтэй юм. Төрийн хэрэгт танил тал, ах дүү, амраг садан, эхнэр, хүүхэд, нутаг, ус огт хамаагүй. Төрийн хэргийг тэднээс аль болохоор хол байлгах ёстой юм. Чингис хаан ингэж тэднийг төрийн хэргээс хол байлгаж чадсан хүн байж магадгүй.

Монголчууд бидний амьдарч байгаа байгаль орчин маань бас их онцлогтой орчин юм. Төв Азийн их хуурайшмал цаг агаартай энэ орчинд ургамал, амьтан нь хүртэл их онцлогтой шүү дээ. Тухайлбал, манайд ургамал их тачирхан ургадаг. Гэтэл энэ тачирхан ургамал нь маш их амт шүлттэй, олон төрөл, нэг үгээр хэлбэл маш өндөр чанарлаг байдаг юм. Эндхийн ургамал нь халуун дулаан чийглэг уур амьсгалтай орны ургамалаас хавьгүй илүү амт, чанартай, тэжээллэг байдаг юм. Монгол хүн энэ байгаль орчиндоо үеийн үед амьдарч дассан, илүү чанартай, илүү оюунлаг байж магадгүй гэж би боддог юм. Бид зөөлөн дулаан уур

амьсгалтай орны хүн ард шиг зөөлөн, намуун ааш зангүй байж болох юм. Эрс шийдэмгий, хурц ширүүн догшин, зан ааштай байж болох юм. Тэр хэмжээгээр бидний дунд хурц оюун бодолтой хүн олон байдаг байж магадгүй. Оюун бодлоороо одооны биднээс хол түрүүлсэн хүмүүс бидний дунд олон байх шиг байна. Тэр хүмүүсээ бид дэмжиж, тэднийгээ хүрээлж явах хэрэгтэй болж байна.

Сүүлийн үед ийм оюунлаг Монгол хүмүүс гадаадад их явж байна. Америк явж байна. Орос явж байна. Герман явж байна. Өшөө хаашаа, хаашаа гэнэ вэ? яваад л байна. Энэ их буруу юм болж байна. Энэ бол аюултай эхлэл юм. Одоо манайд хүн амын өсөлт, хөгжилт, хөдөлгөөний талаар төрийн зөв, хатуу бодлого хэрэгтэй байна. Бидний дэргэд миллиард илүү хүн амтай аврага том гүрэн байж байна. Тэнд хүн амын өсөлт хөгжилт, хөдөлгөөний талаар хатуу бодлогыг явуулаад удаж байна, болж байна.

Манайд хатуу бодлого зайлшгүй хэрэгтэй байна. Бид хүүхэд, эхчүүдээ онцгой анхаарал тавьж чадахгүй байна. Одоо манай уламжлалт нүүдлийн соёл иргэншил маань хаашаа явж байна вэ? гэдгийг бодох цаг болсон. Мал дагадаг хүн улам бүр цөөрөөд байна шүү дээ. Цаашдаа бид юугаар амьдралаа залгуулах вэ? Бид юу бүтээж чадах вэ? Монголын одоо байгаа ийм цөөхөн хүн ам суурин амьдралд шилжиж огт болохгүй. Хот руу чиглэсэн энэ эмх замбраагүй их нүүдлийг зогсоох төрийн бодлого хэрэгтэй болоод байна.